

SA BOLNICOM TREĆE DALMATINSKE

U BOLNICI LAKIH RANJENIKA UOČI PETE OFANZIVE.

egde na granici Sandžaka i Bosne, u selu Rijeka, smestila se, posle Četvrte neprijateljske ofanzive, bolnica lakih ranjenika. Teško je bilo sa ishranom, i ono malo hrane (uglavnom supa, češće od ovsa a ređe od mesa) kuvalo se bez soli. Medicinsko osoblje bolnice sačinjavali su: dva medicinara — Ratko Antunović (koji je negde tu i poginuo prilikom neprijateljskog prodora) i Niko (čijeg se prezimena ne sećam), ja (rukovodio sam bolnicom) i bolničarka Dragica Matković (radila je više godina u Splitskoj bolnici). Dragica je znala svoj posao i bila odličan radnik. Radila je sa mnom još u Glamoču i Međama 1942. Medicinar Antonović je radio sa mnom još na Biokovu. U njih sam imao puno poverenje. Mogao sam se na njih osloniti u najtežim momentima i poveriti im sve pomoćne radeve lečenja lakoranjenih. Safet Brkić iz Livna i Ivan Romac iz Sinja bili su kuriri. (Romac je poginuo u istočnoj Bosni.) To su bili najverniji drugovi koji me nikad nisu hteli ostavljati. Petar Jakovljević, zvani Šaban bio je higijeničar; Mate Mustapić iz Grabovca kraj Imotskog, intendant; Marjan Despotović kuvar.

Sjećam se još nekih drugarica koje su radile u bolnici: Katice Rada, Zore Bjelomarić i njene majke, Ruške Petrović, Marije Petrović, Jelke Novak, Luci Videki, Marice Kapetanović, Anke Silić. Mnogima sam zaboravio prezimena: Alušino i njezine sestre Šefike iz Livna, Nikole zvanog Petan, koji je postao specijalista za izgradnju suvih komora za vreme Pete ofanzive itd. Sav personal bolnice bio je jedinstven kolektiv, svi smo imali puno poverenja jedno u drugo. I došao je dan rastanka.

Krajem aprila 1943 mene su postavili za referenta saniteta Treće dalmatinske brigade koja se nalazila negde oko Pljevalja. Ostavljam drugove i drugarice s kojima sam radio gotovo 9 meseci, što je u ratu pretstavljalo godine. Bolnicu je preuzeo medicinar Antunović. Svi su došli da mi požele dobar put. Mnoge više nikada nisam sreo, a mnogi su poginuli. Sa komesarom Paškom Mijanom rastao sam se ranije, jer je bio poslan u neku drugu jedinicu.

Tako sam, posle dugog i napornog marša, besprekidnog danonoćnog rada, mogao da predahnem 3—4 dana. Oslobođio sam se teških odgovornosti za mnogobrojne živote i osećao se kao da sam na otsustvu. Sećam se kako sam s kurirom Safetom Brkićem pešačio šumom udišući čist šumski vazduh, kako sam osećao da u mene ulazi neka nova snaga, koja potstiče veru u skoru pobedu. Kao da sam zaboravio na sve teškoće, na sve što je ostalo pozadi: jauk ranjenika, glad, umor i tešku odgovornost za svaki mladi život koji je ulagao svoj deo u našu svetu borbu. Sunce je tek izlazilo i obasjavalo staro i veliko drveće, a ptice pevale. Čulo se stotinu različitih melodija. Sa zadovoljstvom smo zastajali i sedali na travu. Razdragani ptičijim cvrkutom i mi smo pevali partizanske pesme i nije nam se mnogo žurilo. Obratio sam pažnju na lepotu predela kojim smo prilazili Pljevljima. Šuma, beskonačna brda i uvale. Išli smo dan i noć. Prespavali smo u nekom selu. Kraj je bio četnički i sećajući se dr Andersa, koji je bio, sa još nekoliko drugova, zaklan na spavanju u nekom selu istočne Bosne, morao sam da vodim o tome računa. Bili smo dobro naoružani. Ja sam nosio mašinku sa tri puna okvira, a Safet pušku sa dosta municije.

Drugog dana, negde oko podne stigli smo u selo Brvenicu gde je navodno trebalo da bude Treća dalmatinska brigada. Selo je, međutim, bilo prazno. Seljaci nisu znali mesto gde se nalaze partizani. Gledali su nas malo popreko. Morali smo čekati. Predveče se pojavila naša vojska. Bila je to neka jedinica Treće krajiske brigade. Od njih ništa nismo mogli da saznamo, ali osećao sam se sigurnije kad sam video naše borce. Bili smo sigurni da smo na svojoj teritoriji. Noćili smo u nekoj kući kod jedne starice, koja nas je dobro nahranila. Sutradan oko 8 časova ugledali smo jednu jedinicu kako prelazi mali potok u daljini. Obradovali smo se misleći da su to Dalmatinци. Ali opet su bili Krajišnici. Išli su u redu i tišini. Od komandanta sam saznao da Treća dalmatinska dolazi da njih smeni na položajima prema Pljevljima. Oko podne smo čuli u daljini galamu i uskoro ugledali vojsku, koja je prelazila potok. »Ej... gospu ti tvoju. Pazi... gde ćeš bogati?...« čulo se otuda.

Sad mi je bilo jasno da dolaze Dalmatinци. Koliko se sećam to je bio 4 bataljon i komora brigade. Poznata lica...

Pozdravi, smeh i galama... Pitam za štab brigade... Odlazim u štab... Opet se sastajem s poznatim drugovima. Tu je Stanko Parmač, obaveštajni oficir, moj stari drug, komandant Popović, bivši komandant Pete dalmatinske brigade, zamenik komandanta brigade Branko Dude, komesar Milija Stanišić, medicinar Ratko Viličić, referent saniteta brigade i mnoga druga poznata lica. Dogovorili smo se da će raditi u brigadnoj bolnici. Međutim, pošto je bilo 2—3 ranjenika i nekoliko bolesnika, među njima nekoliko slučajeva pegavca, odmah sam obišao jedinice i organizovao opštu dezinfekciju, kupanje i šišanje. Po bataljonima smo izgradili suve komore, a na položajima prokuvavali veš, pošto nismo imali partizansku burad. U jedinicama sam otkrio još nekoliko slučajeva pegavog tifusa i uputio sam ih u brigadnu bolnicu, a neke sam vodove stavio u karantin. Ova akcija svakako je sprečila izbijanje epidemije.

Pred početak Pete neprijateljske ofanzive više nismo imali novih slučajeva oboljenja.

U SANITETU TREĆE DALMATINSKE BRIGADE

Brigadna bolnica smestila se u školskoj zgradi u selu Trnovici. Bila je dobro obezbeđena hranom. Seljaci su donosili sve što je bilo potrebno. Intendant brigade Šperac mnogo se brinuo za ishranu bolesnika i ranjenika. U selu smo skupljali platno, čaršave, peškire itd., i sve to pretvarali u zavojni materijal. Od pegavca se razboleo i obaveštajni oficir štaba brigade Stanko Parmač. Tu u Trnovici od pegavog tifusa umrla je supruga Vice Buljana i nekoliko drugova. Jedan od bolesnika u bunju pucao je iz revolvera, koga je bio sakrio, ranio jednoga druga, a drugog ubio. Posle je pucao u sebe i ubio se. To se odigralo tako brzo da нико nije mogao da pritekne u pomoć.

Nakon dva-tri dana iz s. Rijeke, iz bolnice lakih ranjenika, došli su kurir Ivan Romac i higijeničar Šaban. Mnogo sam im se obradovao. Malo kasnije su došli i Paško Mijan, komesar i Mate Mustapić, intendant. Rekli su da su navikli da rade sa mnom. Šaban mi je doveo osedlanog konja na poklon.

Romac me je svuda pratilo i nikad nije rekao da mu je teško ili da ne može nešto da uradi. Iako je bio kurir, po potrebi je radio sve: bio je bolničar, nosio ranjenike, vodio konje i održavao vezu. Bio je neustrašiv. Poginuo je u istočnoj Bosni posle Pete ofanzive kada je morao da prođe kroz neprijateljsku liniju da bi obavestio bolnicu u Rudištimu o evakuaciji.

Šaban (Petar Jakovljević) je bio neumoran radnik, pun energije i života. Od Glamoča smo bili stalno zajedno. Veran drug, odan komunista, sposoban da podnesе sve tegobe. Znao je da se snađe i u najtežoj situaciji. Bio je odličan higijeničar

za vreme rata, a inače radnik-mehaničar. Čvrsto je verovao da je imun prema pegavom tifusu, i zato se uvek borio protiv vašiju i čuva svoju part'zansku burad. Sećam se kako je posle prelaska preko Drine kod Huma, kad mu je penjući se uz veliko brdo uginuo konj koji je nosio dva partizanska bureta, skinuo kazane za kuwanje hrane sa drugog konja i (jer sam bio naredio da burad moraju biti sačuvana i po cenu kazana) natovario svoju burad i srećno stigao u selo na brdu. Kad sam ujutro saznao od kuvara da mu je Šaban oduzeo konja na putu i ostavio kazane i da ne može da kuva, naredio sam da pozovu Šabana. Ali Šabana nigde nije bilo, iako su burad bila tu. Prošlo je izvesno vreme i on je došao kod mene zajedno s kuvarom. Pitao sam šta se to desilo.

— Pa, druže doktore, vi ste naredili da se čuvaju burad, da se kazani mogu baciti, a burad nipošto, — pravdao se Šaban.

Smejući se rekao sam da je to dobro, ali sada bi trebalo i kazane dovući.

— Pa eno ih tamo, — reče Šaban smejući se i pokaza rukom u neodređenom pravcu.

Dok smo svi spaval i odmarali se posle napornog marša, Šaban je istovario burad i vratio se s konjem nazad (oko 10 km), natovario kazane i stigao u selo. Da sam ga mogao u tom momentu nagraditi, nagradio bih ga najvećim odlikovanjem, ali mogao sam samo da mu zahvalim. Od toga dana smo postali veliki prijatelji.

Komesar Paško Mijan bio je moj najbolji pomoćnik. Po zanimanju građevinski radnik iz Splita. Od Glamoča smo zajedno. Organizovali smo sanitet u IV operativnoj zoni. Stvarali smo bolnice, dečije domove, radionice i dr. Bili smo veliki prijatelji. Uvek vedar, raspoložen, pun vere u našu konačnu pobedu, odličan komunista, ulivao je veru u pravednost našeg dela. Za njega nije bilo ništa nemoguće. Snalazio se u najtežim uslovima. Bio je odličan organizator i mogao sam biti uveren da će izvršiti i najteži zadatci. Nije imao sluha, ali je uvek pevao.

Intendant Mate Mustapić, koji je kroz Četvrtu i Petu ofanzivu nosio na leđima svog malog sina, bio je nezamenljiv. On je znao da pronađe i da nabavi hranu za bolnicu i u najtežim uslovima, a narod ga je uvek voleo. Umeo je da ubedi seljaka.

Posle nekoliko dana prebacivali smo bolnicu u selo Višnicu, 10—12 km od Trnobjice. Dobro smo se smestili u nekoliko praznih seoskih kuća. Tu smo iz jedinica pozvali 15—16 drugova i drugarica na bolničarski kurs. Došla je i drugarica dr Morović sa 4—5 bolničarki i bolničara. Upućena je iz SOVŠ (Sanitetski otsek Vrhovnog štaba) i trebalo je da organizuje hiruršku ekipu pri Trećoj dalmatinskoj brigadi. Ranjenika je

bilo malo, a broj tifusara popeo se na 25—26. Drugarica dr Morović zadužena je da vodi bolničarski kurs, a ja sam ponovo preduzeo akciju za opštu dezinsekciju po jedinicama. Teško je bilo raditi, jer su se jedinice nalazile na položajima. Prvo smo sproveli depedikulaciju u jedinicama u kojima je bilo bolesnika.

Saznao sam da Nemci pripremaju veliku ofanzivu. Da su u Pljevljima i okolini stigle nove velike formacije nemačke vojske s tenkovima i artiljerijom. Po povratku u Višnjicu pozvan sam u štab brigade i dobio naređenje za formiranje sanitetske ekipe za sanitetsko obezbeđenje Drugog bataljona. Na drugaricu Morović nisam mogao računati, jer je bila bolesna. Ona je jedva mogla da vodi kurs i još neke poslove u bolnici.

U Drugom bataljonu formirao sam ekipu od 5—6 bolničara i bolničarki. Ujutru 23 maja 1943 uputio sam se u selo Popov Do. Tamo se nalazio teško bolestan Stanko Parmač. Držao se junački.

Išli smo šumom i pevali. Vreme je tmurno. Nakon nekoliko sati pešačenja izašli smo iz šume i izbili ispred Popovog Dola. Tu smo čuli huku avionskih motora. Uskoro se pojavila formacija od 6—8 »Štuka«. Lete na dosta velikoj visini. Napraviše krug iznad sela i razviše se za bombardovanje... Još jedan zaokret... Uzeli su potrebno otstojanje i otpočelo je bombardovanje. Čuje se fijuk bombi, a posle zvuk eksplozije. Celo selo je u dimu. Opet zaokret i opet bombardovanje. Sad su tukli čuku ispred sela. Tmurno nebo postalo je još mračnije. Nismo čekali da sruče svoj teret. Trebalo se žuriti. Naredio sam pokret, iako je bio ravan teren. Ostalo nam je da predemo 700—800 metara. Iako je iz daljine izgledalo da nećemo naći čitave kuće i žive duše, žrtava nije bilo mnogo. Seljaci su još pre napustili selo, jer se u blizini vodila borba. Bombe su padale uglavnom između kuća i ispred sela gde je bila komora Drugog bataljona. Jedan drug bio je teško ranjen u stomak, a drugi u rame. Uputili smo ih u bolnicu. Lakim ranjenicima smo ukazali prvu pomoć. Tu smo se sastali sa sanitetom bataljona i krenuli prema Celebiću.

Došli smo u neki zaselak i tu se smestili. Počeli su da pristaju i ranjenici. Na položajima Drugog bataljona bilo je nekoliko boraca ranjenih pri bombardovanju. Previjalište smo organizovali u jednoj sobi, koju smo obložili čaršavima. Od vrata smo napravili operacioni sto. Jednom drugu trebalo je izvršiti amputaciju ruke, tačnije — reamputaciju, pošto je ruka bila otkinuta više lakta.

Ceo dan se čula puščana i mitraljeska vatra po okolnim visovima. Predveče se sve smrilo. U svanuće opet se čula povremena paljba. Dobili smo naređenje da se povučemo u šumu. Vodila nas je jedna drugarica. Koliko se sećam zvala se Zaga.

Pitao sam gde nas vodi. Rekao sam da ne idem duboko u šumu, ali je ona odgovorila da zna gde treba da idemo. Kad smo već zašli duboko u šumu, odjednom je prasnula puška. Još jedna... i još... Otvorena je vatrica i sa naše strane. Pucao sam u pravcu odakle se pucalo na nas. Činilo se da se vodi velika borba, jer se u šumi svaki pucanj pretvara u nekoliko, a metak udarajući u stablo čini »skljak« i izgleda da je sasvim blizu. Nigde nisam nikoga video. Naravno da se stvorila panika među ranjenicima i nenaoružanim osobljem. Krenuli smo nazad i uskoro se sve smirilo. Mislili smo da su bili četnici. Žrtava nismo imali. Bilo je šala u vezi sa ovom borbom. Nekima smo se rugali na račun njihovog junaštva. Opet smo se vratili u kuće.

Ranjenici su pristizali.

Jednog druga doneli su na improvizovanim nosilima teško ranjenog bacačkom minom u trbuhi. Ja nisam hirurg i ne mogu da mu pomognem. Jedino što sam mogao da učinim to je da ga dobro smestim i očistim ranu, previjem i dam morfijum. Ostali su bili lakše ranjeni. Neko u nogu neko u ruku.

Sutradan je došla neka jedinica, koliko se sećam, Treća krajiška brigada. Opet se vodila borba. Kako krajišnici nisu imali svoje sanitetske ekipe mi smo prihvatali i njihove ranjenike. Drugi dan došao je komesar naše brigade Milija Stanović. Pitao me je za broj ranjenika i mogućnost za pokret. Rekao sam da imam jednog ranjenika sa akutnim peritonitisom, koji nije sposoban ni za kakav pokret i da je za njega najbolje da ga ostavimo u kući kod seljaka. Milija se složio da ostane. Imali smo 3—4 druga ranjena u nogu i za njih su bili potrebni konji. Jednog konja imao sam ja, a jedan se mogao uzeti iz komore. Komesar je dao i svoga konja. Zatim me komesar upoznao sa situacijom. Rekao mi je da Nemci nadiru i da ćemo se povući. Brzo smo se spremili za pokret i posle podne krenuli prema Popovom Dolu.

Pred zalazak sunca stigli smo u Popov Do gde smo zatekli još 2 ranjenika iz Treće krajiške brigade. Nisu bili teški. Krajišnici su inače pokupili sve svoje ranjenike i napustili selo. Naše konjanike i pešake, kojih je bilo oko 15—20, sa bataljon-skim sanitetom i jednim vodom ranjenika uputili smo preko šume i planine Ljubišnje u Crnu Goru. Bio sam potpuno »slep« i nisam mogao da stvorim pretstavu o pravcu našeg povlačenja, jer nisam poznavao teren. Iako sam imao naređenje da krene sav brigadni sanitet (5—6 odličnih bolničara i bolničarki), ja sam sa sobom uzeo samo kurira Safeta, a sve ostale uputio sa ranjenicima. Sa Drugim bataljonom išao sam prema Višnjici. Noć smo prespavali u šumi. Ujutru drugog dana stigli smo do sela Vrba i tu smo zatekli štab brigade. Tu su bili i neki drugovi iz Sedme divizije. Ručali smo zajedno.

Posle ručka pošao sam sa štabom brigade preko planine Ljubišnje. Rekli su mi da idemo za Crnu Goru, a bolnica će nas stići. Izgledalo mi je da se u ono vreme računalo da lekar ne sme mnogo da zna o vojničkoj situaciji.

Težak je bio za mene taj put preko Ljubišnje. Nisam nikakav jahač, a trebalo se držati na konju koji se spoticao, propadao u blato i provlačio između granja. Puta nije bilo i jahali smo po nekim stazama i jarugama koje je napravila voda. Jedva sam čekao da izidemo na vrh planine. Ali kad podosmo nizbrdice izgledalo je da tome nema kraja. Bolele su me kosti i mišići. Nikada tako dugo i teže nisam jahao. Bojao sam se da ne zaostanem i da se ne izgubim u ovoj nepoznatoj planini. Nismo se odmarali. Kad se smračilo izišli smo na neki put. Sad je bilo lakše. Oko 22 časa stigli smo u neko selo (mislim da je Kolijevka). Tu sam našao one ranjenike, koje sam uputio iz Popopovg Dola. Odmah sam pristupio noslu. Morao sam ih pregledati i previti. Već je davno prošla ponoć kad sam legao. Rano ujutru, sledećeg dana, krenuli smo za selo Morajica. Tu sam stigao svoju bolnicu. Stanka Parmača našao sam već na nogama kao rekonvalescenta. Na njega sam često mislio i sada mi je bilo drago da je on preživeo. Ostavio sam ga u Višnjici u krizi. Drugarica dr Morović je još bolesna. Nalazila se u nekom depresivno-apatičnom stanju. Nije mogla da radi. Tužila se na umor. Trebalo je, međutim, pregledati ranjenike i bolesnike. Tifusari su bili svi u rekonvalescenciji. Bila je to grupa od jedno 430 ljudi i, osim novoprdošlih, 6—7 ranjenika. Posle podne dobio sam naređenje od štaba da otputujem u selo (mislim Ograđenica) gde se nalazila neka bolnica, odnosno ranjenici i bolesnici bez lekara, i da ukažem potrebnu pomoć, a zatim da dođem u selo Tepca i da se priključim svojoj brigadi. Već je pao mrak kada sam sa kurirom i 2—3 bolničarke stigao u selo. Našao sam oko 70 ranjenika i bolesnika smeštenih u školskoj zgradi. Tifusari i ranjenici ležali su u istim sobama zajedno. Tamo je bilo 12 do 15 bolničara i bolničarki na čelu sa nekim mladim medicinarem. Ranjenici su bili iz krajških i dalmatinskih brigada. Pošto nije bilo nikakvih sredstava za depedikulaciju, odlučio sam da se sva odeća prokuva. Brzo su se pronašli kazani i otpočeo je rad. Bolničari su svlačili jednog po jednog bolesnika i šišali ih. Odvojio sam tifusare u zasebne prostorije i izolovao febrilne ranjenike sumnjive na pegavac. Ranjenika je bilo oko 22—25. Posle pregleda bolesnika počeli smo sa obradom ranjenika. Radili smo celu noć i sutradan do podne. Oko podne smo nastavili put prema Tari. Predveče smo prešli most i našli našu bolnicu smeštenu u školskoj zgradi u

selu Tepcima. Opet rad sa ranjenicima i bolesnicima do kasno u noć.

PREKO DURMITORA I PIVSKE PLANINE

Sledećeg dana posle podne krenuli smo prema Durmitoru. Broj ranjenika i bolesnika se povećavao. Iz svih bataljona priku-pili smo borce sa nabojima, iznurene i bolesne; snabdeli se do-voljnim brojem konja i pripremili ranjenike za marš. Bilo je oko 20 konjanika, a ostali su mogli pesačiti. Iz sela smo izišli pevajući. Pred mrak ulazimo u šumu. Padala je kiša i put se sve više pretvarao u blato. Što više ulazimo u šumu sve dublje gazimo u blato. Dok se još pomalo videlo nekako se kretalo napred, ali kad se sasvim smrklo kretanje je postajalo sve teže, a blato sve gušće i dublje. Upadao sam u blato do kolena i stalno se spoticao. Konji su propadali do trbuha. Stalno se gu-bila veza, čuo se jauk i psovka. Ranjenici su padali u blato. Većina je patila od noćnog slepila i dalji pokret postao je nemogućan. Borili smo se oko 2 sata sa blatom i mrakom. Na kraju naredih da kolona skrene s puta u šumu i da zanoći.

Stalno je padala kiša, ipak smo založili vatre. Borci su se razmestili pokraj vatre i začula se pesma. Spavanje je bilo skoro nemogućno, ali pred zorou kad se malo kiša stišala ljudi su pospali. Osvanuo je lep dan. Jutarnja hladnoća i šumska vlaga izazivali su drhtavicu kod neispavanih i do kože mokrih ljudi. Krenuli smo dalje i jedva čekali da grane sunce. Moja pretpostavka da će se, po tako ružnom vremenu i tako dubokom blatu, zaustaviti cela kolona obistinila se. Uskoro smo stigli začelje naše kolone. Više nismo išli putem, jer ga je blato činilo neprolaznim. Kretali smo se krajem šume pored puta, gdje je teren bio tvrdi. Peli smo se na Durmitor. Posle podne, kada je sunce pržilo kožu, izišli smo na neki vrh i tu se pored nekih koliba, odmorili. Pili smo vodu, ali za jelo nije bilo ničega. Uz pomoć jednog seljaka, koji mi je dao konopac, vezao sam svoje dotrajale čizme i tako mogao da nastavim put. Ali se to krpljenje nije dugo održalo. Kad smo 31 maja stigli do Sušičkog Jezera, gde smo se duže odmarali morao sam opet da ih popravljam. I tako, čizme su okunirale sada svu moju pažnju, kvarile moje raspoloženje i izazivale nespokojsvo. U jezeru sam se okupao. Mnogi su se kupali. Tu smo kuvali supu od konjetine. Naša hirurška ekipa na čelu sa drugaricom dr Morović priključila se Centralnoj bolnici.

Kod Sušičkog Jezera predali smo zaraznoj bolnici tifusare. Tu je oboleo od pegavog tifusa i higijeničar Šaban. Morali smo se rastati. Teško ga je bilo nagovoriti da se priključi zaraznoj bolnici. Međutim, kako su išli svi tifusari, na kraju se i on

složio da ide. Ovde sam sreo i Duška Dragičevića bivšeg apotekara s kojim sam se rastao posle rasformiranja Devete dalmatinske divizije, kada je on otišao u Centralnu apoteku. Bio je slomljen i gubio veru u svoju snagu. Umirio sam ga kako sam mogao. Pozvao ga kod nas. Nahraniли smo ga kuvanom konjetinom, a posle smo pevali partizanske pesme. Poginuo je negde na putu za Zelengoru. To je bio neumoran radn'k, pun energije i života. Pričao mi je kako ne podnosi bruhanje avionskog motora.

Predveče je počela da pada kiša. Legao sam da se odmorim i spavao sam 2—3 sata. Probudili su me... Pokret... Marš je bio dug i naporan. Broj bolesnika, iako smo predali tifusare zaraznoj bolnici, nije se smanjio. Iz jedinica je sve više dolazilo ljudi s nabojima i ranama na nogama. Nije b'lo obuće. Išao sam već odavno na sopstvenim »donovima«. Imao sam konja, ali ga nikad nisam jahao za vreme marša, jer je bilo bolesnika i ranjenika, kojima je on b'o potrebniji. Sad ga jaše Stanko Parmač. Ali saznanje da imam konja davalо mi je snagu i ne-kako sam lakše pešačio. Putem sam sreo dr Deiana Popovića. Reče da me je poznao iz daljine — po pesmi. Bio je umoran i gladan. Dugo smo 'šli zajedno i razgovarali. Od njega sam najviše saznao o celoj našoj situaciji.

Sada sam znao da smo opkoljeni sa svih strana na dosta malom prostoru, ali sam verovao da ćemo se probiti. Često smo bili u ovome ratu opkoljeni, pa se uvek probijali. Probićemo se i ovoga puta. Išli smo lepim predelom. Sa strane su strčali vrhovi, naokolo čas šuma, čas livada. Put je bio dosta dobar. Vreme lepo. Iza nas se vidi Durmitor, levo i desno druge planine, daleko napred video se Maglić. B'o sam gladan. Kad smo se spuštali prema kanjonu Pive u dvorištu jedne kuće primetio sam nekog čoveka, koji je nešto tražio od žena. Video sam kako se žučno obiašnjava, a jedna od žena ga tera da iziđe. Upudio sam se s nekoliko drugova da izvidimo u čemu je stvar. Ušli smo u dvorište. Video sam da je neki rekongalescent. Pitao sam ženu šta je posred. Ona mi se potužila da traži od njih hleba, a da ona nema jer je vojska sve odnela. Pokušao sam da poteram vojnika, ali on je pao na zemlju i počeo vikati — »Kruha!... Kruha!... Dajte mi kruha« — i tako bez prestanka ponavljaо. Bilo mi ga je žao pa sam je počeo moliti da mu da štograd za jelo.

Žena se okrenula i otišla u kuću. Čovek je još više počeo da v'če. Uskoro je žena izišla sa šerpom mleka i komadom hleba. Bolesnik je uhvatio mleko i hleb sa obe ruke gledajući u nas da mu ne bi oduzeli. Nije znao šta pre da pojede. Odgrižao je veliki komad hleba i počeo da ga zaliva mlekom, koje

mu je curilo po bradi, na pocepanu košulju, na gole grudi i dalje ispod košulje. Više je prolio nego li popio, bacio na zemlju praznu šerpu i počeo da trpa hleb u usta. Oči su mu gorele i videlo se da se boji da će mu neko oduzeti hleb. Žene su bršale suze krajem suknje. Svi smo ga gledali sa sažaljenjem. U jednom momentu nestalo je mleka i hleba. Čim je progutao poslednji komad pao je na zemlju vičući — »Kruha!... Kruha!... Kruha!...«. Zahvalio sam ženi i naredio drugovima da ga iznesu iz dvorišta. Drugovi su ga poveli ali on se odupirao i stalno vikao »Kruha!... Kruha!...«. Kad sam video da ga je nemoguće nositi, a već smo i ovako zaostali od svoje kolone, izabrao sam drugi put. Ozbiljnim glasom naredio drugovima da se on »strelja«. Delovalo je odlično. Odmah se smirio i pošao sa nama.

Drugi dan ujutru prešli smo preko visećeg mosta na Pivi i stigli u selo Mratinje. I eto opet nakon 2 dana jeli supu od mesa bez soli. Ovde se nalazila bolnica Četvrte crnogorske brigade. Sreo sam tu dr Matića (Pereru), dobrog druga, odlčnog organizatora koji je imao širok pogled i dobru medicinsku spremu. Negde na Sutjesci je ranjen u nogu s prelomom potkoljenice i ostao je u šumi oko 20 dana hraneći se travom u nekoj pećni. Tek kada je kost srasla izišao je iz pećine i priključio se našim jedinicama, koje su se vratile posle izvesnog vremena u ovu oblast. Godine 1944 poginuo je na putu iz Livna za ostrvo Vis, kao načelnik saniteta Osmog korpusa prateći grupu ranjenika upućenih u korpusnu bolnicu. Bacač mu je odneo obe noge.

UZ VUČEVO

U Mratinju sam malo popravio čizme. Đonovi su gvozdenim ekserima na neki način bili pričvršćeni, ali ipak prsti su vrili. Odmorili smo se sat-dva i krenuli na visoravan Vučevu. Kiša je pljuštala i retko blato ulazilo u čizme. Beskrajna uzbrdica, blato i kiša. Bolesnici, ranjenici i rekonescenti jedva su koračali. Svi su gundali i govorili o jelu, jer su bili gladni. Započeli bismo pesmu i izgledalo je da ljudi lakše pešače. Velika je to stvar pesma. Uvek smo je započinjali kada smo se teško kretali. Ona nam je olakšavala. Bodrila je ljude. Međutim, ovoga puta nekako nije išlo. Bila je uzbrdica i teško se moglo pevati. Išao sam uz Stanka Parmača, koji je jahao konja i ponovo pokušavao da započnem pesmu. Znao sam da on kao rekonescent sada mora biti jako gladan, kao i svi ostali, koji su preboleli pegavac, ali nisam bio u stanju da mu pomognem i mislio sam da će pesma skrenuti njegove misli. I pevali smo, uprkos kiši, blatu i uzbrdici. Već smo bili sasvim mokri. Kasno u noć stigli smo do nekih koliba. Odmarali smo se. Pitao sam

intendanta šta je sa hranom. Odgovorio mi je da nema ništa i da se ne nadam da čemo skoro dobiti.

Ujutru opet to isto. Kiša, blato, glad... I opet — glad, kiša i blato. Predveče se razmestimo po kolibama. Svugde je gorela vatra. Neko je spavao, a neko se sušio kraj vatre. Ljudi su postali malo veseliji. Tu su nas bombardovali, ali nije bilo žrtava.

Saznao sam da se negde u blizini nalazi bolnica Šeste istočnobosanske brigade. Uskoro smo je našli. Upoznao sam se sa dr Jovanovićem, referentom saniteta Šeste istočnobosanske brigade. Objasnio sam u kakvom se položaju nalazi naša bolnica i zamolio ga da nam daju nešto hrane ako imaju. Ali i oni su bili u istoj situaciji. Ipak smo dobili 4—5 kašika šećera i oko 2 kilograma pšenice u zrnu.

Već je bio mrak kad smo se vratili. U kolibi pokraj vatre našao sam Stanka Parmača i nekoliko drugih bolesnika. Tu je bio i sin Mate Mustapića, našeg intendanta, dete od 5—6 godina, koje je on uvek nosio na leđima. Dete je bilo sa Dečijim domom, dok je dom bio uz nas. (Dom je bio s našom bolnicom sve od Livna do Sušičkog Jezera, gde se priključio Centralnoj bolnici, a kasnije je pao u ruke neprijatelju.) Kada je Dom otišao od nas otac nije htio da ostavi dete i uzeo ga sa sobom noseći ga na leđima. Nažalost ono je umrlo negde u Zelengori od zapaljenja creva.

Dao sam kuriru da podeli pšenicu i šećer najtežim bolesnicima i ranjenicima, a 2 kašika šećera i oko 1/2 kg pšenice ostavio za Stanka i druge drugove, koji su se nalazili u kolibi. Sedeli smo kraj vatre, pekli pšenicu i razgovarali. Ponudili su i meni. Jeli smo mešajući sa ono malo šećera, zadržavajući je što je mogućno duže u ustima. Stanko je ispričao kako je njegoma majka učila njih — decu, da ljube mrVICU hleba i ako bi ona pala na zemlju da je uvek podignu.

— Rugao sam joj se, a sad je razumem i kada se završi rat i ako ostanem živ, učiću svoju decu da ljube kruh, — završio je Stanko.

U ovim kolibama ostali smo oko 2 dana, dok su se jedinice brigade nalazile na položajima prema Sutjesci.

U SANITETU PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Šestog juna Treća dalmatinska brigada bila je rasformirana, a njeno ljudstvo trebalo je da popuni Prvu i Drugu proletersku diviziju. Većina boraca se izjasnila za Drugu dalmatinsku brigadu. Odlučio sam da idem u Prvu proletersku. Samnom su išla oba kurira Safet i Romac, nekoliko bolničara i bolničarki.

Sav sanitetski materijal je bio određen za Drugu dalmatinsku brigadu, jer se pretpostavljalo da je Prva proleterska divizija dobro snabdevena. Ranjenike i bolesnike podelili smo na dve grupe. Sposobne smo uputili u svoje jedinice a ostale zadržali u bolnici Prve divizije. Idućeg dana krenuli smo prema Sutjesci.

Sedmog juna prešli smo Sutjesku negde između Tjentišta i Suhe. Tu smo se rastali. Veća grupa trebalo je da ide u Drugu dalmatinsku, a manja u Prvu proletersku diviziju. Pozdravili smo se. Zažeeli jedan drugome srećan put i svako je krenuo svojim pravcem. Naša grupa se priključila jedinici, koja je bila određena za Prvu diviziju. Ujutru 8. juna, prešli smo preko Hrčavke i krenuli prema severu. Znao sam pravac kretanja. Uvereno sam vodio drugove, ali odjednom poče da tuče mitraljez sa nekog brda ispred nas. Zastali smo. Skrenuli u šumu. Dalje se mitraljez nije čuo. Nakon nekoliko minuta pokušali smo da opet krenemo, ali neprijateljski mitraljez poče da tuče i primora nas da se sklonimo u šumu. Mislio sam da sam pogrešio put. Sedeli smo u šumi čekajući da će možda neko naići. Uskoro se pojavila neka jedinica sa bacačima natovarenim na konje. Pitao sam komandira da li smo na pravom putu za bolnicu Prve proleterske. Nije znao tačno da kaže, ali misli da treba da idemo za njima. Bila je to neka jedinica Treće krajiške brigade. Propustili smo ih napred i krenuli za njima. Neprijatelj nas tuče mitraljezima i bacačima, granate eksplodiraju levo i desno od nas. Naši bolesnici nisu bili u stanju da prate krajišku jedinicu. Morali smo stati da se prikupi ljudstvo. Ali, kako je posle kiše zemlja vlažna, konji su za sobom ostavljali dubok trag i mi smo krenuli tim tragom, jer sam znao da nećemo zalutati. Uskoro je put zaokrenuo prema zapadu i sad smo daleko pozadi čuli eksplozije granata i po koji mitraljeski rafal. Teren je brdovit, teško se orijentisemo. Izisti smo na neki vrh i tek onda videli da smo zalutali. Posle jednog sata lutanja pronašli smo puteljak s tragovima konjkih kopita. Već se bilo sasvim smračlo kada stigosmo kolonu. Bili smo gladni i umorni. Prespavasmo u šumi. Kiša je padala celu noć. Ujutru nas probudi huka aviona i eksplozija bombe. Došao je Romac i doneo punu kapu kiselice. Ponudi me da jedem. Probam i sviđa mi se. Od ovog dana i ja berem tu travu i šumski luk. Svima je to hrana. Stigosmo i bolnicu Prve proleterske divizije. Nije bilo upravnika i javih se komesara. Predveče se kuvala hrana — supa od konjetine bez soli. Bolnica se nalazila u šumi. Spavali smo na mokroj zemlji. Bili smo mokri, a vatra se nije smela ložiti.

Ujutru krenusmo dalje. Avioni su stalno brujući i bombardovali. Napred se čula borba. Ušli smo u neku dolinu. Sa

leve i desne strane tuče nas mitraljeska i puščana vatra. Prebačujemo se jedan po jedan. Oko podne, devetog, stigosmo negde oko Vrbničkih Koliba. Otišao sam u štab i javio se drugarici dr Julki Mešterović. Kaže da idem u bolnicu i da se javim dr Nikoliću. Vratili smo se u bolnicu i tu sam našao Nikolića. Posle našeg pozdravljanja reče mi da je drug Tito ranjen i da je poginuo jedan član engleske misije. Do ovoga dana nikad nisam prepostavljao da drug Tito može biti ranjen ili možda poginuti. Ali sada kada se, takoreći, sa svih strana čulo kako se vodi negde u blizini borba, a neprijateljska avijacija nas prati u stopu i neprestano spa bombe, počeo sam da se bojam za druga Tita i sav VŠ. Bilo mi je jako teško, ali kad sam saznao da rana nije opasna smirih se.

SA GRUPOM TEŠKIH RANJENIKA

Dr Nikolić mi je odredio grupu teških ranjenika uglavnom sa prelomom nogu i ruku. U grupi je bilo oko 20 ranjenika. Već su bili obrađeni. Neki su bili u gipsu, a neki su imali samo šine. Upoznao sam se sa svakim ranjenikom i s osobljem. Bolničarke su bile iz svih krajeva Jugoslavije.

*

Moram da kažem nekoliko reči o našim bolničarkama, koje su stavrno nosile na svojim leđima našu sanitetsku službu. Koliko ih je izgubilo živote ne samo u Petoj ofanzivi, nego i u toku cele naše borbe! Bez straha, bez prigovora, s puno ljubavi prema borcu — ranjeniku, išle su one često u sigurnu smrt. Sećam se kako su u istočnoj Bosni bolničarke iznosile ranjenike pod puščanom i mitraljeskom vatrom vraćajući se po nekoliko puta po ostavljene. Sećam se Zlo-Polja i Ljubuše-Planine, kada su po dubokom snegu, po skoro neprohodnom terenu, nosile ranjenike; sećam se Prenja u Četvrtoj ofanzivi kada su nosile na svojim leđima polusmrznute drugove po skoro vertikalnoj strani; sećam se onih drugarica bolničarki, koje su na ostrvu Braču išle u skoro sigurnu smrt u minsko polje da iznesu ranjenike. Pamtim i one koje su umirale od rana i tifusa, a nikada se nisu potužile na teškoće, glad i hladnoću. Evo i sada, u bolnici Prve proleterske divizije, opet vidim odanost, ljubav prema ranjeniku, veru i pobedu i mržnju prema neprijatelju. Mnogo bi se moglo pisati o herojskim podvizima naših bolničarki, koje su stajale uz ranjenike u najtežim trenucima i ginule skoro s njima.

Samo sam jednom naišao, posle Pete ofanzive, u istočnoj Bosni na neku drugaricu i njenu prijateljicu koje su odbile da

prime i previju ranjenike, jer su ležale i odmarale se. Tome sam se začudio i na te dve »drugarice« sam gledao kao na osobe sa druge planete. Nisu one imale osećanja, koja su bila potrebna da bi se nosilo ime bolničarke Narodnooslobodilačke vojske, bolničarke partizanke.

*

Od Vrbničkih Koliba krenuli smo prema Mrčin-Kolibama. Svi ranjenici jahali su konje, samo su dvojica bila na nosilima. Jedan od njih dvojce ubrzo je umro i sahranismo ga u šumi. Polaganu se kretala naša kolona. Čuo se samo jauk ranjenika.

Kako su ti drugovi izdržali ovaj dugi i naporan marš, od Sutjeske do istočne Bosne, jašući konje, nemoguće je zamisliti onom koji nije video sve to svojim očima. Koliko je bolova samo trebalo izdržati, savladati mučnu glad i pritom se stalno kretati. Najteža je bila noć. Konji su se više spoticali što je izazvalo jake bolove, a jašući nizbrdo mnogi nisu mogli da se održe i padali su. Oni čije su noge bile u gipsu, vezivali smo njihove noge pomoću zavoja konju za vrat, kako bi bile, manje više, u horizontalnom položaju, ali kod nekih je prelom bio fiksiran pomoću šina ili jednostavno pomoću granja, pa ih nije bilo lako vezati oko konjskog vrata. U hodу še su se pomerale, zavoj popuštao i tada se obično prolamao jauk ili se čula psovka.

Često se zaustavljamo da namestimo šine i zavoj. Dvojica ranjena u trbuh, bez ikakve hirurške intervencije, jašu sagnuvši struk napred i naslonivši se na konjski vrat. Jedan je poginuo, s njim i bolničarka koja je vodila konja. Čuje se eksplozija bacača. Kolona je zastala da bi sahranili bolničarku i ranjenika, koji je ostao sedeći na konju, iako je već bio mrtav. Krenuli smo dalje. Avijacija nas prati bombardovanjem, imamo mrtvih i ranjenih. Bez hrane smo. Loženje vatre je zabranjeno pa ni konjetinu ne možemo da skuvamo. Kiselica, — luk i šumsko lišće jedina su hrana. Pešačimo nekoliko dana kroz gustu šumu. Nad glavom bruje avioni, bacaju bombe negde u blizini i mitralj raju šumu. Niko na njih više nije obraćao pažnju. Samo jedna bolničarka nije mogla da podnosi huku avionskih motora. Popustili su joj nervi. Stalno se ukopavala. Vrti se oko stabla za vreme bombardovanja i niko je nije mogao umiriti. U očima se video užas. Raščupana kosa i nervozni ukočeni nekoordinirani pokreti činili su njen izgled sasvim ludim. Smirila se tek onda, kada smo izišli iz okruženja.

Broj ranjenika svakim danom se povećavao. Medicinskog rada skoro nije ni bilo. Dobijamo već obrađene ranjenike i

sem previjanja ništa nisam radio. Ovde se sretoh sa dr Đurom Mešterovićem. On je bio šef hirurške ekipe Prve proleterske divizije.

Jednog dana sreo sam i dr F. Gerasimova kao referenta saniteta Treće kраjiške brigade. Bio je iscrpen, izgubio je snagu i molio me da zamenimo dužnosti, jer on nije u stanju da izdrži marševe. Tom prilikom ispričao mi da su Nemci zarobili njegovu ženu i decu, koji su bili u Dečijem domu.

Sreo sam i Voju Đukanovića medicinara, apsolventa medicine. Poslednji put smo se videli krajem 1942 godine u Drvaru, kada je on bio upravnik bolnice. Za vreme Treće neprijateljske ofanzive bio je ranjen u koleno i kao posledica ranjavanja ostala je ankiloza, tako da nije mogao da savija nogu. Uvek veseo i raspoložen bio je i sada takav iako je bilo teško pešačiti. Nekoliko dana pešačili smo zajedno.

U bolnici je bio i dr Levi. Ranjen je u lice. Junački je podnosio sve teškoće. Bio je referent saniteta Treće kраjiške brigade. Na njegovo mesto došao je dr Gerasimov.

Od mojih čizama ostale su samo sare i pete, a prsti su mivrili. Imao sam noćno slepilo. Noću sam mogao da se krećem samo držeći se za druga ispred sebe ili za konjski rep. Glad sam dosta dobro podnosio, ali sam osećao stalni zamor. Jednog dana Romac mi je doneo komad sirovog konjskog mesa. Rekao mi je da je konj bio ranjen i da su ga ubili. Sam je jeo i nagonvarao me da pojedem. Gledao sam taj komad krvavog, crvenog mesa i sa teškom mukom se odlučio da pojedem. Bilo je malo slatko i gadilo mi se, ali ipak sam ga pojeo. Nije prošlo ni 10 minuta povratio sam ga. Nisam mogao da podnesem neprijatan osećaj loja i slasti u ustima. Posle ovoga slučaja nikad više nisam jeo konjsko meso i ne samo sirovo nego i kuvano.

Negde oko Jeleča umro je ranjenik, koji je jašio mog konja. Kako sam bio skoro bos i nabio stopala uzjašio sam ga i ceo idući dan sam se odmarao na konju. Ali drugi dan me je zamolila drugarica dr Mešterović da joj dam konja za jedan dan. Dao sam joj i opet sam pešačio, vezavši svoje čizme. Kad smo se odmarali kraj nekog potoka oprao sam noge i čizme, koje su bile pune blata. I tako sve do Han-Pijeska u istočnoj Bosni išao sam na »sopstvenim đonovima«. Sa jedne strane je bilo dobro, jer je koža ogrubela i zadebljala, a sa druge zadobio sam rane na stopalama i uvek sam strepio da negde ne zaostanem.

Tako smo maršovali nekoliko dana praćeni neprijateljskom avijacijom. Izgubili smo mnogo drugova i drugarica. Pred Miljevinom teren je vrlo težak. Ranjenici su zaostajali. Bila je noć. Išao sam pozad svoje grupe pazeći da neko ne zaostane. Romac i jedna bolničarka su bili sa mnom. Držao sam se za

konjski rep. Prelazili smo preko reke Bistrice. Most je bio sa malo dasaka. Odjednom sam začuo jauk ranjenika i bolničarke koja je vodila konja. Rep mi skliznu iz ruku čuh kako je ranjenik zajedno s konjem pao u nabujalu reku i sve se smirilo. Poslao sam Romca dole, ali se vratio bez ičega. Nigde nikoga nije video niti čuo. Krenuli smo dalje.

U Miljevinu smo stigli kada je vojska već pojela što se moglo naći. Ipak smo i mi nešto dobili. Prvi put posle 20 dana dobro smo se nahranili. Saznali smo da se proboj završio — svi se raduju. Nismo se dugo zadržavali, jer smo morali da se udaljimo od ceste Foča — Kalinovik. Sutradan smo stigli u Jabuku. Tu smo se odmarali. Uskoro je počela naša ofanziva u istočnoj Bosni.

Dr Vladislav BELJAKOV

BOLNICA ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE

očetkom Pete ofanzive bolnica se nalazila u selu Gornja Morača (severozapadno od Kolašina). Pravac njenog kretanja tokom ofanzive bio je: selo Gornja Morača — Boan — selo Gornja Bukovica — Nikolin Do (južne padine Durmitora) — selo Vojnovići (preko Pivske Planine) — selo Mratinje — Suha (na reci Sutjesci) — Milinklada — Lučke Kolibe i Ljubin Grob — Mrčin Kolibe — selo Jeleč — selo Miljevina — selo Sjetlina — selo Koprivice (preko Romanije). Dužina tog puta iznosi preko 250 km. Pri tome treba imati u vidu da su ovde savladavane planine Durmitor, Maglić, Zelengora i Romanija, i kanjoni Pive i Sutjeske, da se najčešće kretalo bespućem ili, u najboljem slučaju, kozjim stazama, da je trebalo savladati mnoge veoma strme i duge uspone i padove, najčešće noću, kroz guste šume, a često po kiši, vlažnom i klizavom terenu, zatim fizičke mogućnosti ljudstva i svakodnevno bombardovanje neprijateljske avijacije, kao i teške borbe u neposrednoj blizini čela, začelja ili bokova kolone pri proboru neprijateljskih obruča i položaja.

Sve do prelaska reke Pive, to jest do sela Mratinja bolnica je imala samo lake ranjenike koji su se kretali sami ili na konjima. Do toga mesta imali smo i redovnu vezu sa Centralnom bolnicom, pa smo sve teže ranjenike i bolesnike upućivali njoj. Iz sela Mratinja bila je upućena poslednja grupa teških ranjenika i bolesnika. Od Mratinja pa do kraja Pete ofanzive uopšte više nismo imali veze sa Centralnom bolnicom. Od Pive naša bolnica je primala i sve teške ranjenike i bolesnike. A njihov broj je stalno rastao. Ranjenike smo svakodnevno primali iz svih bataljona brigade koji su bili neprekidno u borbama i

pod udarima avijacije, a broj povređenih se povećavao i ponovnim ranjavanjem ranjenika iz same bolnice. Osim toga, bolnica je često primala ranjenike i bolesnike od pegavog tifusa i iz drugih brigada Druge proleterske divizije.

U Mrčin-Kolibama primili smo deo ranjenika iz Centralne bolnice, uglavnom iz Četvrte brigade, iz grupe od nekoliko stotina lakših ranjenika koje je drug Radomor Burić dovde vodio i ovde nas stigao. Treba imati u vidu i to da su se lakši ranjenici i bolesnici brigade kretali i sa svojim bataljonima. U nekim bataljonima njihov broj se kretao povremeno i od 10—20. Kada se sve ovo uzme u obzir, onda je Četvrta crnogorska brigada iz Pete ofanzive izvela preko 250 ranjenika i bolesnika od kojih je veća polovina bila teže ranjena ili bolesna.

Svi ranjenici i bolesnici, bez obzira na svoje zdravstveno stanje, sve do kraja ofanzive kretali su se sami, na konjima ili uz pomoć štapova i štaka, pridržavani od lakše ranjenih i bolesnih. I dok se broj teških ranjenika stalno povećavao, broj konja je opadao. Snabdevanje novim konjima na terenu nije bilo moguće, a i u brigadi je konja bilo sve manje. Usled bombardovanja bolnica je, naprimjer, samo na Zelengori izgubila više od pola svojih konja. Pred sam pokret za proboj obruča, štabovi Druge proleterske divizije i Četvrte brigade naredili su da se svih jahači konji iz štabova upute bolnici kako bi uspešno mogla da izvrši pokret i sa brigadom se probije iz obruča.

Nosila nismo imali, a i da smo ih imali ne bismo pokušavali da ih upotrebimo jer za to uopšte nismo imali ljude — i ono što ih je bilo, usled gladi, fizičkog zamora i nespavanja bilo je potpuno nesposobno za nošenje. Shvatajući ulogu i zadatku naše brigade, i težinu same situacije, bilo je neumesno, neopravdano i nemoguće tražiti borbene čete ili bataljone za nošenje ranjenika. Zato to ni u najtežim situacijama nismo činili. Bili smo svesni da su čete i bataljoni, takođe, do krajnosti fizički iscrpeni i da zbog toga nisu mogli da nose ni svoje mitraljeze i teže naoružanje koje je tih dana oko Sutjeske, po naređenju, većim delom i bilo uništeno ili zakopano. S obzirom na fizičko stanje boraca trebalo bi dva, tri pa i četiri puta više ljudi za nošenje nego pod normalnim uslovima. To bi praktično značilo angažovati skoro celu brigadu.

Toga smo bili svesni svi mi, svaki ranjenik, svaki bolesnik. I za celo vreme nismo imali nijedan slučaj da je neko tražio, ili čak pomišljaо da se nosi na nosilima. I ranjenici i bolničarke pokazali su visoku svest i moral koji je ulivao snage da se izdrži i nemoguće. Ranjenici su umirali na konjima ili vršili samoubistva, ali nisu tražili nosila niti su pokazivali malodušnost. I bolničarke su ispoljile svu veličinu brige za druga — čoveka, ljubav za ranjenika u besprimernom naporu,

borbi i zalaganju do iznemoglosti da nijedan ranjenik ne ostane. Zahvaljujući svemu tome nijedan ranjenik ni bolesnik nije ostao i živ pao u ruke neprijatelju. I najteže bolesnike i ranjenike kretali smo na konjima, sve dok nisu podlegli ranama ili naporima.

Borba za konja bila je veoma teška. Imati konja često je značilo biti ili ne biti. Nije bilo lako uzeti konja teškom ranjeniku da bi se dodelio nekom još teže ranjenom. To je izazvalo mučne scene, pa i surove mere i proteste. Ali, ipak, najteže je bilo sa bolesnicima od tifusa.

Problem nestasice konja smo ublažavali time što smo jednog konja dodeljivali dvojici ranjenika ili bolesnika, koji su ga naizmenično koristili, ili smo se, pak, kretali po delovima, tako da smo po prenošenju jedne grupe konje vraćali nazad da bi prihvatali drugu grupu. Ovakav rad bio je veoma otežan kratkoćom vremena i dvostrukim opterećenjem ljudstva bolnice koje je i inače bilo do krajnijih granica iscrpeno.

Kolike napore je zahtevalo kretanje bolnice može se shvatiti samo ako se ima u vidu da je to bila bolnica brigade i da ona nije smela dozvoliti da uspori pokrete ili umanji manevarsku i borbenu sposobnost brigade. U uslovima krajnje fizičke iscrpenosti, neprekidnog bombardovanja, sa tako velikim brojem ranjenika i bolesnika, prvenstveno teških, a s obzirom da je bolnica imala najviše do 20 bolničarki i vojnika snosobnih za rad, uspešno pratiti brigadu i izvesti do kraja Pete ofanzive sve ranjenike i bolesnike — bio je veoma težak zadatak.

Štab brigade i štabovi bataljona svakodnevno su vodili brigu o bolnici i činili sve, koliko je to situacija dozvoljavala, da se bolnica uspešno kreće i probije zajedno sa brigadom. Pored ostalih zadataka br'gada je vršila i borbeno obezbeđenje bolnice, a na Lučkim Kolibama štab brigade i štab divizije uputili su jahaće konje bolnici. Da bi rasteretili bolnicu, bataljoni su sa sobom vodili sve svoje lakše ranjenike. U retkim slučajevima zaplene i najmanjih količina hrane od neprijatelja u borbi, oni su je upućivali bolnici iako su i sami jeli konjsko meso i travu. Rukovodioci iz štaba divizije, štab brigade i drugovi iz bataljona pri čestim ukrštanjima i susretima sa kolonom bolnice, i zastancima, zadržavali su se i razgovarali sa ranjenicima, ulivajući im optimizam i snagu da izdrže.

Do prelaska Sutjeske upravnik bolnice i jedini lekar bio je dr Matić-Perera. Ovde je on u toku noći nestao. Nije mi poznato kako, ali sam tada čuo da su ga Nemci zarobili pri pokušaju da iznese svoju sestru koja je bila bolesna od tifusa. Međutim, kasnije sam čuo drugu verziju — da nije bio zarobljen već samo otsečen i da je uspeo da se probije do nekih drugih jedinica. Šta je ustvari bilo tačno — nisam saznao. Uglavnom,

od Sutjeske pa do kraja Pete ofanzive bolnica nije imala ni lekara ni upravnika. Istina, sa bolnicom se kretao dr Momir Aleksić, ali kao težak bolesnik — tifusar. On je baš tokom ove ofanzive bolovao od pegavog tifusa i, prirodno, bio nesposoban ma za kakav rad. Tek u istočnoj Bosni je ozdravio i ostao u bolnici kao njen upravnik i lekar.

Tokom cele ofanzive bolnica je imala oko 10 bolničarki, jednu desetinu boraca sastavljenu od lakših ili prebolelih ranjenika i bolničku kuhinju.

Pored poslova oko penjanja i skidanja ranjenika sa konja i pridržavanja tokom njihovog kretanja, zatim vraćanja konja po preostale ranjenike, ova desetina, naoružana i jednim puškomitraljezom, vršila je obezbeđenje bolnice. Posle zastanka često smo imali teškoće da ponovo pokrenemo ranjenike i bolesnike a naročito tifusare koji su, usled krajnje fizičke iscrpenosti, bolova i gladi, pomireni sa svojom sudbinom, odbijali da idu dalje. Tada je ova desetina prve begavala lukavstvu, vraćala se malo unazad i ispaljivala preko njihovih glava po nekoliko kratkih rafala iz puškomitraljeza i pušaka. Za to vreme drugi bi alarmirali da su to Nemci. To bi izazvalo krajnje naprezanje i poslednjih atoma snage, i kolona bi nastavila pokret.

Kuhinja nije imala šta da kuva, a često ni vremena za to. Teško je bilo gledati te prizore borbe i snalaženja za hranu. Jela se trava, bukova kora i meso od konja pobijenih pri bombardovanju. Meso se jelo najčešće sirovo, jer ili nije bilo vremena za kuvanje ili se vatra nije smela ložiti. Svaki bi nožem rezao po koju krišku mesa i jeo. Naročito kod tifusnih bolesnika, posle temperature, glad je bila potencirana, i oni su ostavljali najteži utisak. Dva puta sam gledao kako su dva tifusara, jašući na konjima, sekli živo meso s ovih i jeli. Ovakva situacija sa hranom trajala je od Sutjeske pa sve do prelaska pruge Sarajevo — Višegrad, odnosno do prelaska Romanijske.

Najteže je bilo sa previjanjem ranjenika i lečenjem bolesnika. Sanitet divizije, brigade i bataljona i hirurška ekipa divizije, uz vanredne napore uspevali su uglavnom da svim ranjenicima ukažu prvu pomoć — previju rane ili izvrše najhitnije operacije, i da ih potom upute u bolnicu. Međutim, u bolnici je pitanje previjanja ranjenika bilo veoma teško. Lekara uopšte nije bilo, sanitetskog materijala takođe, izuzev, povremenog i krajnje nedovoljno, zavoja. Najčešće se to vršilo nečistim krpama ili iscepanim košuljama. Rane su strahovito zaudarale, često su bile i ucrvljane, a zavoji puni vašiju. Prosto je neshvatljivo kako usled svega toga nije bilo mnogo više trovanja i umiranja.

Tifusni bolesnici uopšte nisu bili lečeni jer lekova i lekara nije bilo. To je uglavnom bio pegavi tifus. Kako su bole-

snici pod ovim uslovima uspeli da ga prebrode i prežive teško je objasniti.

Kako je sve to izgledalo u očima lekara, koji je do tada normalno radio u bolnici u Kladnju, pokazuje slučaj dr Vilka Bauma, hirurga. On je bio zarobljen u Kladnju i uzet u hiruršku ekipu kao hirurg. Tada je Peta ofanziva već bila prošla i uslovi za rad su postali neuporedivo bolji. Ali dr Baum nije mogao da dođe k sebi ni posle 10 dana. Nепrekidно me je u čudu pitao kako je moguće da čovek sa prelomljrenom nogom, bez šina i gipsa, ili ranjenik sa povređenim mozgom jaše na konju. Tih prvih dana on je smatrao nemogućim i zločinom naše zahteve da izvrši neke operacije, u nedostatku hirurškog pribora, operacione sale, narkoze, lekova, zavoja i slično. On nije sabotirao, već stvarno nije mogao da shvati sve to, baš zato što je bio lekar i hirurg. Tek posle 10—15 dana, kada se malo navikao, počeo je da radi.

Zahvaljujući pre svega visokoj svesti i moralu ranjenika, kao i besprimernoj brizi bolničarki i bolničke desetine za čoveka, ranjenika, zatim svakodnevnoj brizi štaba divizije, brigade i njenih bataljona — bolnica Četvrte crnogorske proleterske brigade uspešno je izvršila svoj zadatak i iz Pete ofanzive izvela preko 250 ranjenika i bolesnika.

Tokom ofanzive, koliko se još sećam, jer nikakva evidencija o tome nije vođena, oko 70 drugova — što ranjenika i bolesnika, što osobljja bolnice poginulo je od bombardovanja, podleglo ranama i tifusu, ili je izvršilo samoubistvo posle ponovnog težeg ranjavanja. Bolnica je imala najteže situacije na Sutjesci, Zelengori (Lučke Kolibe) i pri prelasku komunikacije Foča — Kalinovik.

Četvrta proleterska brigada je prešla Sutjesku noću 7/8 juna. Bolnica se nalazila u koloni brigade. Posle prelaska reke kolona je išla uz brdo Mlinklade (između reke Sutjeske i potoka Hrčavke). Već je bilo svanulo i magla se razišla sa vrha brda kada je dat zastanak i odmor. Bolnica je bila izbila na prevoj i pretstojalo joj je spuštanje niz brdo. Za vreme odmora stigla je neprijateljska avijacija (kombinovane eskadrile lovaca i bombardera). Lovci su kružili oko brda i gotovo vodoravno tukli mitraljezima. »Savoje« su u talasima naletale i jednovremeno izbacivale veći broj bombi, a »Štuke« su visoko kružile i naizmenično pikirale. Od tako kombinovane avio-vatre bilo je gotovo nemoguće naći zaklon. Tokom tog bombardovanja ranjen je i drug Tito, a poginuo je i komandant naše brigade, narodni heroj Vako Đurović, zatim šef engleske vojne misije i drugi. I bolnica je imala gubitke, ali se vše ne sećam kakvi su i koliki bili. U toku tog bombardovanja ležao sam na ivici proplanka i šume i, držeći konja za uzdu, pratio obrušavanje

»Štuka«. Kada je jedan aparat počeo da pikira video sam mu samo prednju ivicu krila, odnosno samo njegovu čeonu siluetu. Iz iskustva sam znao da u ovom slučaju njegova bomba mora pasti negde u mojoj neposrednoj blizini. Brzo sam pustio konja, i bacio se između nekih porušenih stabala. Konj je poginuo. Dim se još nije bio ni razišao kada su do mene već stigla dva kurira, sa čela i začelja brigade, i jednovremeno hitno tražili lekara. Na čelu brigade teško je bio ranjen komandant brigade, drug Vako Đurović, a na začelju lekari hirurške ekipe Druge proleterske divizije drugarica Olga Dedijer i drug Ivica Pavletić. Međutim, kako je tokom protekle noći, nestao naš lekar bolnice, drug Matić, nije više bilo nijednog lekara koji bi mogao intervenisati. Doktor Pavletić je bio lakše ranjen i pomagao je Mariji Lompar da previje teško ranjenu Dedijer. A drugarice iz brigadnog saniteta Četvrte brigade pokušavale su da zaustave izliv krvi Vaku Đuroviću, kome je bila raznesena noga, ali bez uspeha.

Odmah zatim naređen je pokret. Naišao sam na povređenog Vaka Đurovića. Bio je već u nesvesti usled velikog izliva krvi. Drugovi iz štaba brigade i brigadnog saniteta (Jurica Ribar, Danica Kolinović, Nena Perović, Zora Vuković i drugi) pokušavali su sve da bi ga spasli. Nosili su ga u šatorskom krilu do potoka Hrčavke gde je podlegao ranama. Tu je i sahranjen, pored potoka.

Neposredno posle toga video sam i Olgu Dedijer. Bila je na konju. Ona me je dobro poznavala; baš ona mi je i ukazala prvu pomoć posle ranjavanja, decembra 1942, kod Livna, a kasnije i amputirala ruku u takoreći beznadežnoj situaciji. Znao sam da njoj dugujem život. Za šest dana krize ona me je redovno, danju i noću, obilazila u mojoj sobi u livanjskoj bolnici. Tada mi je dala i dve injekcije za održavanje srca, jedine koje je imala kod sebe i duže vremena ih čuvala. To je bio dirljiv i težak susret pri kome nisam mogao da izgovorim ni jedne jedine reči. Ona me je dugo i uporno gledala, a zatim reče:

— Ti si ostao živ jer si mogao da ležiš posle operacije u bolnici. Meni moraju amputirati ruku, ali to se ne može izdržati ovako na konju.

Ruku su joj amputirali, ali je posle dva — tri dana podlegla.

Druga teška situacija za bolnicu bila je 10-og juna na Zelengori, na Lučkim Kolibama. Na malom prostoru u šumi nalazilo se 7 ili 8 brigada, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije i drugi. Neprijateljska avijacija je tukla ceo dan. Bombardovanjem je bila zahvaćena i bolnica. Nekoliko ranjenika i bolesnika je poginulo a mnogi su ponovo ranjeni. Tri rukovo-

dioca, čijih se imena više ne sećam, posle ponovnog ranjavanja izvršila su samoubistvo. To isto je učinio, posle ponovo zadobijenih rana, i narodni heroj Vojin Katnić.

Ovde je više konja poubijano, ili se u toku stalnog bombardovanja razbežalo, a padom mraka sledio je brz proboj i pokret. Veći broj novih ranjenika iz brigade, ponovno teže ranjavanje mnogih ranjenika i izgubljeni konji otežavali su bolnici mogućnost da prati brigadu. Obratio sam se štabu brigade za pomoć i sledila je naredba da se jahaći konji iz brigade i štaba divizije upute bolnici. Zahvaljujući tome uspeli smo u prvi mrak da pokrenemo bolnicu, tako da nam nijedan ranjenik ili bolesnik nije ostao, i da pratimo brigadu u njenom proboru tokom noći i dalje.

Treća teža situacija bila je prilikom prelaska komunikacije Foča — Kalinovik. Pod neprekidnim avio-bombardovanjem i artiljeriskom vatrom bolnica je danju prelazila preko otkrivenog terena dužne oko 2 km. Najteže je bilo održati red na ivici šume i obezbediti da se po delovima izvrši prebacivanje, jer su u blizini začelja i na bokovima vođene oštreljive borbe. Po red tog, bilo je teško održati ranjenike na konjima, usled brzine kretanja i zaplašenosti konja od bliskih eksplozija bombi i granata. Nekoliko drugova je poginulo ili ponovo ranjeno, ali je bolnica i ovde uspešno izvršila zadatku i u celini prešla preko ove komunikacije.

Pored tih teških fizičkih uslova, mislim da su još teži bili psihički. Gledati muke i bolove ranjenika, njihova samoubistva i umiranja, gledati blede kosture tifusnih bolesnika i njihove postupke u bunilu, a biti nemoćan ma za kakvu pomoć, bilo je najteže. Ovo tim pre što smo se međusobno poznavali i toliko zbližili tokom dve godine borbe, da smo jedni za druge osećali više nego za rođenu braću ili roditelje.

Savladati ljubav, skameniti srce, i u takvim uslovima raditi i naređivati izvršenja nemogućeg, moglo se, makar to izgledalo protivurečno, samo zahvaljujući baš toj ljubavi za čoveka, za druga. Kretanje je bilo imperativ svega, i svi su napori bili upravo usmereni na kretanje i na to da nijedan živ ranjenik i bolesnik ne izostane. Sve drugo je bilo manje važno.

Shvatanje veličine drugarskih odnosa ne bi bilo potpuno ako se ne bi naveli i mnogi primeri optimizma, humora, pa i šala, uprkos ne znam kako teškim situacijama. Iz niza primera uzeću jedan za koji mi se čini da ovo lepo ilustruje. Posebno i zato što ilustruje i odnose između naše i Druge srpske proleterske brigade, koji su bili najlepši primer ovih odnosa u Narodnooslobodilačkom ratu. Ove dve brigade, i pre a i docnije, u sastavu Druge proleterske divizije, pored borbene saradnje i pu-

nog međusobnog poverenja i dopunjavanja, imale su i izvesnih međusobnih drugova u humoru i šali, kao što su izazivanja na račun Čirove Pećine na vrhu Durmitora, zastave u Livnu, crnogorskog puzanja u napadu i slično. Ovaj primer je povezan sa tim.

Tokom Pete ofanzive, od Sutjeske pa dalje, često smo primali ranjenike i iz drugih brigada. Negde na Romaniji, pri kraju ofanzive, naišli smo na jednog ranjenika iz Druge proleterske brigade. Bio je ranjen u glavu. Koliko je rana bila teška nismo znali, a zavoj oko glave nije dozvoljavao da vidimo ranu. Jaukao je od bolova i nije mogao sam da hoda. Dali smo mu konja i pridržavali ga prilikom kretanja. Međutim, on se stalno previjao i jaukao, i posle dva dana morali smo da ga stavimo i na nosila. To su bila prva nosila koja smo upotrebili. Nosili smo ga ceo dan. Pred noć zastadosmo na jednoj raskrsnici. On je ležao na nosilima, na samom raskršću. Tada nađe Druga proleterska brigada. Videvši svoje drugove, ovaj skoči sa nosila, uklopi se u kolonu i uz smeh, mašući rukom, doviknu: »Hvala vam Crnogorci«. I ode sa svojom brigadom.

Krsto GROZDANIĆ

SANITET ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE

olovinom maju naša brigada se nalazila na domaku Kolašina. Ona je u to vreme bila u svakom pogledu dobro opremljena i pretstavljala je jaku udarnu jedinicu koja je uspešno napadala i odolevala napadima daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Zbog toga nas je iznedila vest da nam pretstoji povlačenje preko Sinjajevine i Boana ka Pivi.

Sećam se priprema za pokret. Tu, na platou Sanjajevine, nalazila se naša Prateća četa. Njen komandir Simo Simonović naredio je da topovi, ne štedeći municiju, bilo je naređeno da se jedinice rasterete teškog naoružanja i osposobe za brz pokret, brzom paljbom obaspu neprijatelja koji je već ovladao Jablanovim Vrhom.

Sanitet brigade, koji je bio dobro opremljen, nalazio se na platou Sinjajevine, neposredno iznad Boana, dok je brigadna bolnica bila dole, kod tog sela. Upočetku se zbrinjavanje ranjenika koji su počeli da pristižu iz našeg 2 bataljona sa Jablanovog Vrha odvijalo bez teškoća. U bolnici gde je reviziju rana vršio dr Žarko Mikić, bilo je dovoljno kadra da zbrine još ne tako veliki broj ranjenika i bolesnika.

Međutim, kada su započeli pokreti jedinica, uslovi za rad saniteta su se pogoršali. Jedinice su, pored danonoćnih marševa, bile stalno u borbi, tako da se iz dana u dan povećavao broj ranjenika i bolesnika. Stalni pokreti, borbe, nespavanje i gladovanje sve više su iscrpljivali snagu boraca i onemogućivali sprovođenje čak i najelementarnijih higijenskih mera. A usto je bolnica počela da prima i bolesnike od pegavog tifusa, čiji je broj rastao iz dana u dan. U sanitetu je svakome bilo

jasno da je sve ovo, iako teško u svakom pogledu, samo početak i nagoveštaj mnogo težeg koje će tek doći.

U kanjonu Pive, a naročito u Mratinju, pristigli su nam ranjenici i bolesnici i iz drugih brigada. Bolnica se jako uvećala. Glavne sanitetske snage u brigadnoj bolnici — dr Mikić i njegove lekarske pomoćnice — Jela Jovanović, Maša Jovović i Senka Leković — nisu mogle ni delimično da obave poslove koji su se odnosili na medicinsko zbrinjavanje ranjenika i bolesnika. Drugi lekar, dr Momir Aleksić, bio je već duboko zašao u tifusnu groznicu.

Najveći problem bio je evakuacija ranjenika i bolesnika. Još jednom je stavljen na probu ono što je bilo najplemenitije u toku NOB, briga svakog našeg čoveka da se ne ostave ranjeni i bolesni drugovi. Ta briga nije popustila ni tih svakako najtežih dana u istoriji naših naroda, iako bi to za svaku drugu armiju bilo opravданo »apsolutnom nužnošću«. Sprovođenje potpune evakuacije u ovakvim i sličnim situacijama bilo bi za mnoge od njih van granica svake mogućnosti. A, s obzirom na sredstava koja su nam stajala na raspolaganju mi smo, može se reći, ostvarivali potpunu evakuaciju.

Nosila, to neophodno sredstvo za evakuaciju teških ranjenika i bolesnika, slabo su korišćena u toku Pete ofanzive, zbog krajnje iscrpenosti boraca. Ostalih sredstava, izuzev malog broja konja i vlastitih nogu, nije bilo. Nismo se mogli snabdevati na terenu, a nije ih bilo ni u rezervi. Međutim, bilo kako bilo, ranjenici i bolesnici su redovno evakuisani. Blagodareći visokoj svesti svakog pojedinca i krajnjem samopregoru i hrabrosti boraca i sanitetskih radnika, omogućeno je da im se i tu, u gudurama i vrletima, po kiši i blatu, uz tešku glad i krajnju fizičku iscrpenost, pruži najneophodnja pomoć. Ostale su mi nezaboravne slike sa dugih marševa. Sve jedinice su na tom bespuću u jednoj koloni. Zajedno su i borački i neborački delovi iako, strogo uzev, nije bilo neboračkog dela. Za sve je postojao front, svi su bili izloženi stalnoj borbi, bombardovanju iz vazduha i drugim natčovečanskim naporima.

Sanitetska služba zbrinjavala je ranjenike i bolesnike »u pokretu«, i to pod najtežim uslovima. O principu hospitalizacije (smeštaju i nezi) ranjenika i bolesnika nije moglo biti ni govora, niti se može smatrati da je ona bar ostvarivana time što su se ranjenici i bolesnici nalazili u bolničkom delu kolone. Svaka hospitalizacija znači u najmanju ruku omogućavanje bar minimalnog odmora i bolničkog lečenja za obolele i ranjenike. Ali u našoj izmrvarenjoj, iscrpenoj, šarolikoj koloni, gde je sve izloženo vatri, nije moglo biti ničega što bi ličilo na hospitalizaciju. Sve je u jednoj koloni: bataljoni, ostali brigadni delovi,

bolnice, intendantura, pridata hirurška ekipa itd. I to je sve u neprekidnom pokretu i probijanju pod borbom.

Tu su i tifusari. Usled težine bolesti i povremenog deliranog stanja, apatični su prema svemu. Izvesni se, u polusnu, indifirentno zadržavaju i koče kretanje. Njih je teško pokretati sa zastanaka.

*

U kanjonu Sutjeske, na Milinkladi, ispod Ljubinog Groba, jednom rečju svuda, pružana je sanitetska pomoć, pod uslovima za koje se ne mogu dati niti održati nikakva pravila ispisana u bilo kojoj sanitetskoj taktici.¹ Na platou Milinklade, rano izjutra 9 juna, neprijatelj je strahovito bombardovao naše jedinice. Tu je bio ranjen i drug Tito. Poginuo nam je i komandan Brigade, Vako Đurović. Naša bolnica pretrpela je osetne gubitke. Hirurška ekipa je teško osakaćena: dr Olga Dedijer smrtno je ranjena. A i bolnica je ostala bez dva lekara — dr Momir Aleksić je još uvek težak tifusni bolesnik, a dr Matić je u toku noći izgubio život.

Plemenitost i krajnje samoodricanje teško ranjene dr Olge Dedijer ponovo su došli do izražaja. Ona, iako sama teško ranjena, nijednog momenta nije zaboravljala druge ranjenike. I u poslednjim trenucima života, kada joj je dr Ivica Pavletić, lekar hirurške ekipe, prišao sa injekcijom da bi joj još za koji trenutak održao život, ona mu se uz krajnje napore obratila: »Ivo, ostavi tu injekciju za naše ranjenike.« A kada je dr Pavletić izvršio jednu od najneprijatnijih intervencija u svojoj lekarskoj karijeri, kada je hirurgu dr Olgi Dedijer amputirao ruku, onu ruku koja je bezbroj puta pre toga učestvovala u plemenitom radu na zbrinjavanju naših ranjenika, ona je molila druge da je ne nose na nosilima, jer je b'la svesna koliko su umorni. Zar može biti većeg samoodricanja i boljeg primera plemenitosti budućim sanitetskim radnicima od primera dr Olge Dedijer?

Ranjenici su pristizali sa svih strana. Mnogi od njih nisu želeli da se odvoje od svojih jedinica. Svi su žalili što nisu još na Ljubinom Grobu da pomognu malobrojnim preživelim drugovima, koji su tukli otsudni boj, prsa u prsa sa nadmoćnijim neprijateljem.

Naša brigadna bolnica bila je toliko narasla po broju ranjenika i bolesnika, da je ličila na Centralnu bolnicu. Povre-

¹ Šef američke vojne delegacije na međunarodnom kongresu za vojnu medicinu i farmaciju, održanom oktobra 1957 godine u Beogradu, izjavio je: »Ovde sam video da se zaista sve može kada je kod ljudi visok moral.«

meno se dobijao utisak da je cela naša kolona — bolnica. Tu je bio ceo sanitet: brigadni, sanitet bolnice, hirurška ekipa. U samoj koloni nije postojala nikakva trijaža ranjenika i bolesnika, niti je to bilo mogućno. Uostalom, trijaža u ovakvim uslovima je bez praktičnog značaja.

Najzad je došlo do spuštanja ka Miljevini. Novo bombardovanje — novi ranjenici. Ovde je naš sanitet primio i ranjenike iz drugih jedinica (Sedme banijske brigade i dr.). Ispred nas bila je komunikacija Foča — Kalinovik. I tu se neprijatelj pobrinuo da nas dočeka. Na cestu je postavio tenkove, a iz vazduha stalno bombardovao. Ispred same komunikacije, na našoj strani, nekoliko iznurenih tifusara iz Druge dalmatinske brigade sekli su meso sa tek poginulog konja. Uzalud su ih drugarice iz brigadnog saniteta opominjale da se zaklone od vatre tenkova. Glad je bila jača od svega.

Istog dana (negde sredinom juna) kada je pao mrak, prešli smo i ovu komunikaciju, koja je svima nama simbolično označavala granicu između Golgote i Pobede.

Dr Branko KANDIĆ

SA BOLNICOM DRUGE DALMATINSKE

estog maja 1943, tek što sam preboleo pegavac, javio sam se u selu Zavajit (srez Foča) Voju Đukanoviću, koji me je odredio za lekara jednog bataljona bolesnika obolelih od pegavca. Temperaturu nisam više osećao, a apetit sam imao tako veliki da se Voja, primetivši kako požudno gledam u lonac krompira na ognjištu, šalio na račun rekonvalescenata od pegavca. Pola u šali, pola u zbilji rekao je da smatra da sam posle pegavca ostao duhovno potpuno svež. Istog dana predveče stigao sam u zaselak nedaleko od Zavajita gde su se nalazili moji bolesnici. Stanje u ovom bataljonu tifusara bilo je zaista loše. Bolesnici su ležali u malim seoskim kućama na patosu prekrivenom slamom i ponekim čebetom. Bilo ih je, koliko se sećam, oko osamdeset. Od stručnog osoblja zatekao sam jednog mladog medicinara koga su svi zvali »Doktor« (ne znam mu ime), a koji mi je rekao da ima samo dva semestra medicine i da se mnogo ne razume u lečenje bolesnika. Bilo je tu i nekoliko bolničarki koje su se uglavnom brinule za ishranu bolesnika. Ovaj bataljon bolesnika bio je ustvari deo Centralne bolnice koja se u to vreme nalazila na dosta širokoj prostoriji od Čelebića do s. Slatine. Prvo sam pristupio trijaži bolesnika i odvojio one sa temperaturom od rekonvalescenata, kojih je bilo u priličnom broju. Nekog naročitog lečenja nije moglo biti izuzev što sam febrilnim bolesnicima davao razne antipiretike. Zato sam kod svih, uz pomoć bolničarki, pokušao da umanjim bar opštu zapuštenost u pogledu lične higijene. Svi su bili vašljivi. Vode je bilo dovoljno, ali se bolesnici i rekonvalescenti nisu uopšte prali niti su osećali potrebu za tim; vladala je opšta učmalost i ravnodušnost kod svih pa čak i kod bolničarki. U

dogovoru sa dr Vojom Đukanovićem i dr Jošanom Bulajićem, rekonovalescente smo upućivali u Zavajit odakle su ih posle pregleda slali u jedinice.

Nakon nekoliko dana pošli smo u selo Ječmište, opština Čelebić, gde je bilo oko 120 bolesnika od pegavca. Tu sam zatekao neke bolničarke kojima sam držao bolničarski kurs u Centralnoj bolnici u Grmeču. Politički komesar ovog bolničkog bataljona bila je drugarica Olga (ne znam joj prezime), poznata kao odličan organizator. Smeštaj bolesnika bio je relativno dobar, a snabdevanje hranom od strane mesnog stanovništva vrlo dobro. Tada smo imali dosta bolesnika sa prolivom, pa smo za njih pripremali posebnu hranu (jedna drugarica pekla im je na šporetu kore od testa i krompir).

U Ječmištu je ekipa Sanitetorskog otseka Vrhovnog štaba (SOVŠ) bila već ranije izradila veliku suvu komoru, koju smo uspešno koristili i očistili se od vašiju.

Bilo je nekoliko vrlo teških bolesnika (za dvojicu znam da su umrli od slabosti srčanog mišića). Ostali su se vrlo dobro oporavili, a i ja sam se osećao znatno snažnijim. Međutim, iznenadno smo 18 maja dobili naređenje da sve bolesnike prebacimo u s. Meštrovac — zbog napada ustaša iz pravca Foče prema Čelebiću. Znači, početak Pete neprijateljske ofanzive zatekao me je u Ječmištu — ali ja to tada nisam znao već sam mislio da se radi o nekom lokalnom napadu. Po dogovoru sa političkim komesarom drugaricom Olgom pošao sam napred da pripremim smeštaj za bolesnike, ona je rekla da će ići na začelju bolesničkog bataljona. Sa mnom je pošla moja drugarica i bolničarka Koviljka Marjanović, rodom iz sela Lipa, srez Bihać, koja je bila prebolela pegavac. Pošto je ranije radila s nama kod teških ranjenika, želeta je, kao što sam i ja želeo, da ponovo pređe na rad u neku bolnicu ranjenika. Nisam se pokajao što sam političkog komesara zamolio da je pusti, jer mi je kasnije bila zaista od velike pomoći kod zbrinjavanja ranjenika.

U s. Meštrovcu sam se 19 maja javio dr Stanku Martiniću koji je tu, kao član SOVŠ, rukovodio razmeštajem ranjenika i bolesnika skoncentrisanih u velikom broju u tom selu. Stigli su i naši bolesnici sa Olgom koja mi je prenela usmeno naređenje Voje Đukanovića da odmah odem u selo Uništa i odatle evakuišem neku manju grupu bolesnika i u s. Meštrovac. To je bilo 20 maja. Nije mi bilo baš priyatno. Trebalo je da samostalno izvršim zadatak koji je, po mom tadanjem shvatanju, bio više vojničke nego lekarske prirode. Nisam dobio nikakvu pomoći u ljudstvu, a znao sam da ustaše nadiru od Foče. Međutim, trebalo je brzo raditi. Zbog toga sam se odmah raspitao za put do s. Uništa, uzeo nešto medicinskog proračuna i

lekova i krenuo sa svojom drugaricom i bolničarkom Koviljkom. Usput sam se prisećao kako sam ono pre četiri meseca evakuisao teške ranjenike iz Lukića preko Grmeča u s. Marjanovića Dol. Da, ali tamo su bili Nikola i Ilija i mnogo bolničarki, kao i bolnička straža u zaštitnici. Šta da radim ako naiđem na ustaše! Imam kod sebe mali pištolj 6,35 mm sa dva metka, koji mi je dala bolničarka Anda Kljajić kad smo prešli Prenj. Ne može čovek s tim oružjem ni sebe da ubije a još teže drugog. Pa pak, nesvesno ga stiskam rukom. U tim mislima odmičem brzo.

Stigli smo u Uništa lakše nego što sam mislio. Tu sam zatekao oko 15 bolesnika. Jedan od njih bio je u teškom stanju zbog zapaljenja pluća. Dao sam mu injekcije kamfora s kofeinom i angažovao neke starije ljude i žene iz sela da ga prenesu do Meštrovca. (U aprilu 1944 ovaj drug je bio na dužnosti u komandi grada u Kolašinu gde smo se slučajno sreli i potsetili na Uništa.) Ostali bolesnici krenuli su peške za Meštrovac. Do 24 maja radio sam u Meštrovcu gde mi se živo urezao u sećanje Stanko Martinović koji je tada skoro danonoćno bio angažovan na velikom i odgovornom poslu lekara-organizatora. Nisam onda još znao šta je to što ljudima daje tako ogroman elan i izdržljivost. Predveče 24 maja na poziv SOVŠ-a došao sam u s. Slatinu i javio se dr Gojku Nikolišu, načelniku i njegovom pomoćniku dr Herbertu Krausu. Oni su mi saopštili da sam određen za lekara u Drugoj proleterskoj diviziji i da se zato javim dr Vojislavu Duliću, načelniku saniteta te divizije, koji će me rasporediti. Pošto sam tu prenoćio, sutradan, tj. 25 maja ujutro, dr Kraus mi je kazao da se dr Dulić nalazi u s. Jasikovac — pravac Šavnik. Objasnio mi je kojim putem treba da idem i dao mi je objavu u kojoj je, pored ostalog, bilo napisano da imam pravo da se hranim u usputnim partizanskim kuhinjama. Krenuo sam sa izvesnom tugom što se rastajem od Centralne bolnice i idem u nepoznato. Tešio sam se time što mi je bilo dozvoljeno da sa mnom krenu moja drugarica i bolničarka Koviljka koja je u svojoj torbi nosila nešto zavojnog materijala i lekova. Naučilo me iskustvo da ranjenke i bolesnike nije interesovalo imam li kod sebe lekarsku diplomu, već imam li sredstvo kojim im mogu pomoći. Prešli smo Ograđenicu gde smo od jednog seljaka saznali kojim ćemo se putem spustiti do mosta na Tari. Usput nismo naišli ni na kakvu partizansku kuhinju, a bili smo bez hrane. Put na levoj obali Tare bio je vrlo strm i zamoran tako da smo predveče, umorni i gladni, svratili u jednu kuću na kraju sela Tepca gde nam je domaćin dao nešto za večeru i konak. Ujutro 26 maja prešli smo M. Štulac, prošli kroz porušen i opusteli Žabljak, G. Bukovicu i uveče stigli u Jasikovac. Tu je bilo vrlo živo: veliki štab, vojna muzika i dobra zaje-

dnička večera za stolovima. Dr Dulić, kome sam se javio, doče-kao me je vrlo ljubazno. Od njega sam doznao da neprijatelj vrši opštu ofanzivu na nas i da ćemo, koliko sutra, krenuti iz Jasikovca. I tako sam sa pozadinskim delovima Druge proleterske divizije prošao pored Crnog Jezera — podno Durmitora, gde sam u jednom selu upoznao dr Sašu Božović koja je bila upravnik bolnice Druge proleterske divizije. Odatle smo preko Pivske Planine i reke Pive stigli u Mratinje gde smo vrlo teško bombardovani od neprijateljske avijacije. Ishrana je bivala sve slabija, a pokreti sve naporniji. U šumama Maglića sreli smo 4 juna uveče političkog komesara Druge dalmatinske brigade Matu Ujevića. Dr Dulić me je upoznao s njim i rekao mu da me određuje za lekara Druge dalmatinske brigade (koja je bila u sastavu Druge proleterske divizije). Tu sam se rastao od dr Dulića s kojim sam docnije u toku rata često saradivao i čije drugarstvo nikad neću zaboraviti. Iste noći Ujević mi je naređio da preuzmem upravu nad brigadnom ambulantom i da lečim ranjenike i bolesnike pošto brigada nema lekara, a referent saniteta brigade, drug Čeda Iličković, nalazi se sa jedinicama na položaju. Počeo sam da skupljam ranjenike koji su ležali pod drvećem uz vatre i da ih trijažiram za pretstojeći pokret. Koliko se sećam, bilo ih je oko 50 i to većinom pešaka i nekoliko konjanika. Pored ranjenika bilo je nekoliko bolnčarki. Imali smo jednog konja sa dva poluprazna sanduka u kojima je bilo nešto instrumenata, zavojnog materijala, lekova i malo šećera. Ranjenici su bili slabo odeveni i za hranu su upotrebljavali konjsko meso koje su sami kuvali, dok su neki pekli i puževe. Pred pokret, 5. juna, Ujević mi je pokazao na karti put do sela Suhe i naredio da se tu zaustavim sa ambulantom i prihvatom nove ranjenike naše brigade koja je vodila borbu na položajima Gornje i Donje Bare. Sećam se da sam tu video Ratka Viličića, studenta medicine, sa dve bolničarke. Ne znam na koju ih je dužnost rasporedio Ujević. Pokret do Suhe bio je spor, kretali smo se noću, iza neke kolone, kroz gustu šumu i rđavim putem. Vidljivost je bila vrlo slaba. Ujutro 6. juna zaustavili smo se nedaleko od Suhe u šumi kraj puta koji je vodio prema Sutjesci. U blizini je bio jedan potok. Ranjenici su se razmestili pod drvećem a za ambulantu — previjalište odbrao sam jednu pećinu pored samog puta. Tu sam radio tri dana (6., 7. i 8. juna) sa jednim bolničarem i bolničarkom Kovaljkom. Avijacija je dejstvovala bez prestanka od jutra do mraka. Ranjenici su stizali sa Gornjih i Donjih Bara, neki danju a neki noću. Od njih smo čuli da su borbe sa Nemcima vrlo žestoke i da je dosta boraca i rukovodilaca poginulo. Bio je ranjen i komandant brigade drug Ljubo Vučković. Lakši ranjenici dobijali su pomoć na položaju od Čede i dalje su

nastavljadi borbu, a teške su prebacivali na improvizovanim nosilima nama u Suhu, dok su neki, uz pomoć drugova, s mukom sami stizali do nas. U pećinu—previjalište mogla su da stanu jedna nosila sa ranjenikom, a bilo je još prostora za mene i bolničare koji su mi pomagali pri radu. Sanduci su služili kao pomoćni sto. Instrumente smo sterilizovali kuvanjem u metalnoj kutiji (sterilizatoru), a tupfere od gaze kuvali smo u porciji. Rane su uglavnom bile na ekstremitetima, dosta duboke, neke i sa povredom kosti. Nažalost, nisam mogao da vršim obradu rana onako kako sam to vršio za vreme Četvrte ofanzive u Grmeču — pošto nisam imao nikakvih anestetika. Otstranjivao sam iz rana vidljive komadiće odela, zemlje, metala; rascepane neke delove, koji su visili, otsecao sam makazama, a zatim bih rastvorom hipermangana isprao ranu, pokrio iskuvanom gazom i previo. Kod povreda kosti stavljao sam drvene udlage. U previjalištu ranjenici su dobivali »šerbe« (isprženi šećer sa topлом vodom) i to im je veoma prijalo. Nekoliko vrlo teških ranjenika (u trbuhi, glavu) poslao sam hirurškoj ekipi Druge proleterske divizije, koja je navodno bila pozadi nas. Ne znam da li su stigli do te ekipi i šta je tamo bilo s njima. Iz previjališta su ranjenici bili premešteni u šumu pod drveće i tu su se o njima brinule bolničarke. Srećom vreme je bilo povoljno i bez kiše. Zavoje i veće gaze bolničarke su prale i tako smo uvek imali najnužniju količinu zavojnog materijala u pripravnosti. Putem kraj pećine prolazile su mnoge kolone. U jednoj je bio i dr Ivan Pavletić koji je na momenat navratio kod mene. I mi smo očekivali pokret, ali nije se još znalo ni kada ni kuda ćemo. Govorilo se da čekamo Centralnu bolnicu i Vrhovni štab. Moja sestra radila je kao bolničarka u Centralnoj bolnici pa sam se nadao da će je ovde sresti. Međutim, nismo dočekali Centralnu bolnicu i ja je više nisam video. Predveče 8. juna došao je politički komesar Ujević i rekao mi da ćemo u toku noći, iza kolone Druge proleterske divizije, krenuti sa ranjenicima pravcem Sutjeska, Tjentište, Krekovi, Milinklade, Lučke Kolibe. Pokazao mi je put na karti i objasnio da je situacija vrlo ozbiljna i da se ne smem zadržavati usput. Ova mesta sam dobro zapamtio! Komesar se pobrinuo za nepokretne ranjenike i odredio je nosioce. Padom mraka krenuli smo u dugoj koloni prema Sutjesci. Prelaz preko reke bio je vrlo spor. Čuo sam i neku pucnjavu — pretpostavljam da Nemci gađaju mesto prelaza. Bio sam nestreljiv i nervozan. Najzad sam došao na red i prešao Sutjesku pred samu zoru. I svi ranjenici našeg brigadnog previjališta u redu su prešli Sutjesku i u rano jutro 9. juna bili smo kod Tjentišta. Ali tu smo doživeli najteže časove. Činilo mi se da nas Nemci gađaju sa svih strana, a ne samo iz vazduha. Posakrivali smo se gde je ko znao i mogao.

Svaki pokušaj da se pokrenemo napred — uz brdo prema Milinkladi, bio je praćen novim žrtvama. Ginuli su pokretni ranjenici, i bolničarke, i konji, a oni na nosilima ostavljeni su svojoj sudsibini. Milinklada, kuda je trebalo da se ide, bila je ceo dan strahovito bombardovana iz vazduha. Sve mi je zujalo u ušima, bio sam neispavan, gladan — a i žeđ me užasno mučila. Dan se otegao, a pucnjava nije prestajala. Bolnica (tako smo onda zvali brigadnu ambulantu sa ranjenicima i osobljem) se raspršila — i uz mene, sēm moje drugarice, nije bilo nikog. Bio sam utučen i uplašen. Pokušavao sam da idem, ali nisam mogao. Hvatala me nesvestica. Instinkтивно sam hvatao zaklon i tupo buljio preda se. Ponekad, eksplozija granate u blizini trгла bi me malo i tada bih zažalio što sam još u životu. U sumrak drugarica me je upozorila na opasnost od Nemaca, i ukazala mi na potrebu da smesta krenemo u pravcu Milinklade gde me sagurno očekuju preživeli ranjenici. Molila me da se pokrenem, potsticala me i plakala. Najzad kao da mi se u ušima nešto otčepilo, glava mi posta lakša a noge jače i mi podosmo. Uskoro se i mrak spustio. Kretali smo se prema vatrama na Milinkladi. Dozivamo glasno, — i posle nekog vremena jedan naoružar partizan dođe nam u susret i upozori nas da su nemački položaji blizu i da ne vičemo. Sedosmo uz jednu vatru. Raspitivao sam prisutne partizane za bolnicu Druge dalmatinske, ali, nisu znali da mi kažu ništa o njoj — jer su oni iz istočnobosanske brigade. Pošto su naložili dosta vatre uz rub šume, gde nije bilo nikoga, da bi zavarali Nemce, kao da tu logoraju partizani, krenuli smo u koloni po jedan kroz šumu. Rano izjutra stigli smo do Hrčavke. Tu sam zatekao Koviljku i neke pokretne ranjenike. Od njih sam doznao da su na Milinkladi stradali neki naši ranjenici od bombardovanja, da je poginuo bolničar koji je vodio konja sa sanducima naše brigadne ambulante i da je sanitetski materjal uništen. Išli smo sa ostalim drugovima i drugaricama (ne znam iz kojih su bili jedinica) prema Lučkim Kolibama, a zatim prema Vrbničkim Kolibama. Put je bio vrlo naporan, a hranili smo se travom kiselicom i sremušom. Ranjenici su bili iznurenici. Video sam neke koji su skidali nožem koru sa mlade bukve i zatim strugali tanke ovojnice sa stabala i to jeli. U Zelengori se oko mene prikupio priličan broj ranjenika i bolesnika kao i nekoliko bolničarki. Nikakvog lečenja tada nije bilo, samo su olabavljeni zavoj premotavani. Svrstao sam ih u kolonu i tako smo išli polako napred. Ujutro 13. juna počele su nas pristizati jedinice Osme hrvatske brigade. Naišao je Stefan Mitrović iz Politbiroa te brigade, koga sam upoznao za vreme Četvrte ofanzive. On mi je rekao da požurim sa kretanjem ranjeničke kolone. Upravo je prošao mimo nas i komandant Osme banijske brigade kad nas na jednoj ravnici zasuše

Nemci rafalima sa brega iza nas. Sklonismo se odmah u šumu, a komandant Osme hrvatske brigade i Stefan Mitrović prikupiše svoje borce i odgovoriše na vatru Nemaca, tako da smo mi obezbeđeni krenuli napred. Tog dana smo stigli na rub šume i videli borbu koja se ispred nas vodila kod Miljevine. Uveče 13 juna prešli smo Bistricu blizu Rataja preko železničkog mosta. Tog dana je kod prelaza ceste Foča — Kalinovik ranjen u bedro politički komesar Druge dalmatinske brigade Ujević Mate, te su ga muzičari Druge divizije preneli dalje na noslima. Pošto smo stigli u neko malo selo (ne znam mu ime) dobili smo od štaba Druge dalmatinske brigade malo što u zrnu, koje smo odmah u rešetima ispržili na vatri i podelili ranjenicima. Po naređenju štaba krenuli smo 14 juna rano izjutra u selo Mrežice. Tu smo ceo dan bili žestoko bombardovani iz vazduha i imali smo gubitaka i među ranjenicima i osobljem. Dok sam radio u prizemlju jedne kuće, sva su se prozorska okna rasprsla usled eksplozije bombi u blizini zgrade. U seoskim kućama skupili smo nekoliko čaršava i od njih napravili zavoje, koji su nam bili neophodni za previjanje starih i novih ranjenika. Kod nekih ranjenika, koji nisu bili previjani nekoliko dana, našao sam u ranama crve, ali su rane bile bez gnoja, rumene boje i kasnije su dobro zarasle. Od instrumenata imali smo svega dve pincete koje sam nosio u džepu. U porciji smo iskuvali te pincete i komadiće platna kao i vodu za rastvor hipermagana koji sam takođe nosio u jednoj kutijici u džepu. Pravo je čudo što sam sve za vreme rata nosio u džepovima — kako je to moglo da stane u njih! Nekoliko lakših ranjenika preuzeo je ulogu ekonoma i oni su, bez obzira na bombardovanje, obišli selo i doneli nam nešto hrane za taj dan. Poslao sam kurira da u susednim selima pronađe štab naše brigade, ali on se više nije vratio. Iako nisam dobio nikakvo naređenje za pokret i nisam znao u kom pravcu treba da idemo — krenuo sam posle pada mraka kolonu ranjenika i bolesnika za prvom partizanskom jedinicom koja je pored nas naišla. Bilo je to dosta brzo maršovanje ali, zahvaljujući nekim lakim ranjenicima, uspeli smo da održimo vezu i pravac kretanja i da saznamo da idemo iza jedinice koja je bila u sastavu Prve proleterske brigade. Izjutra 15 juna zaustavili smo se u jednom šumarku ispred sela Jabuka. Dejstvo avijacije bilo je slabije ali, zbog bombardovanja, nismo ušli u selo. Ranjenici su izgledali dosta loše. Bili su znurenji, slabo odeveni, bez čebadi i šatorskih krila ležali su na zemlji i odmarali se. Uto je sa nekoliko partizana naišao Koča Popović. Kad je saznao da nemamo veze sa našim štabom, rekao mi je da se štab Druge dalmatinske brigade nalazi u selu Mazline i da tamo pošaljem kurira što sam i učinio. Međutim, pošto se nakon nekoliko časova kurir nije vratio,

poslao sam još jednog ranjenika u Mazline da uspostavi vezu sa štabom brigade, ali se ni on nije vratio. Uveče smo krenuli u selo Jabuka i sleći da ćemo tamo naći neke naše jedinice, ali u selu nije bilo nikog i pošli smo dalje. Kad smo stigli u susedno malo selo, našli smo kuće sa nedirnutim nameštajem, hranom i stokom, ali bez žive duše. Tu smo se nahranili dobro i zanoćili. Izjutra 16 juna poslao sam jednu od najotresitijih bolničarki, Vidović Franku u selo da raspita za štab brigade i izvesti ga o nama. U međuvremenu sam bio vrlo nestrpljiv — nije mi se sedelo sa ranjenicima u selu iz koga je celokupno stanovništvo izbeglo. Bio sam zabrinut za našu sudbinu — kretali smo se nepoznatim i nesigurnim krajem bez određenog pravca, rukovodstva i zaštite. Odlučio sam da izđemo iz sela makar u obližnju žumu i pozvao sam sve ranjenike da se svrstaju u kolonu i da krenemo. U tome su, na našu sreću, naišla u selo tri naoružana partizana. Kad sam im izložio naš položaj, najstariji od njih kazao mi je da se zove Veljko, da je iz Vrhovnog štaba i naredio je svome kuriru da nas povede preko Modrog Polja u selo Kozareviće gde se tada nalazio štab Druge dalmatinske brigade. Tako smo istog dana tj. 16 juna došli u sastav svoje brigade. U brigadnoj ambulanti bilo je tog dana oko 80 ranjenika i rekovaša koji su se posle kraćeg vremena dobro oporavili i pošli u svoje jedinice. Komandant brigade bio je sad Savo Drljević. U daljim pokretima i akcijama Druge dalmatinske brigade ambulanta se kretala zaštićena između pojedinih bataljona. Vedrina i raspoloženje zavladali su kod svih. Potpuno organizovano i redovno snabdeveni hranom, prešli smo 17 juna Jahorinu, zatim železničku prugu kod Prače, 18 juna put Sarajevo — Višegrad i došli u selo Bođovići. Tako smo izišli iz obruča Pete neprijateljske ofanzive.

Dr Izidor LEVI

U SANITETU SEDME BANIJSKE BRIGADE

pokretima sam bio od 13 februara 1943 godine. To je jedini datum iz ovog vremena koji sam pouzdano zapamatio. Koncem marta ili prvih dana aprila, iako je već nastupilo kalendarsko proljeće, bilo je još daleko od pravog proljeća. U Hercegovini, gdje smo se tada nalazili, bio je još dubok snijeg i kruta studen. Napokon, tada mi se ispunila želja — bio sam premešten iz bolnice u operativnu jedinicu.

Na putu od Štaba Sedme banijske brigade smatrao sam to premeštajem iz bolnice u jedinicu. Međutim, čim sam stigao u brigadu — Sedmu banijsku brigadu —, video sam da je to ustvari bio samo premeštaj iz bolnice u bolnicu.

Epidemija pjegavca koja je u to vrijeme bila zahvatila brigadu, neosporno je bila najodlučniji faktor koji je utjecao da njen brojno stanje od 1200 boraca i starješina, koliko je iznosilo u vrijeme polaska s Banije, spadne do povratka na isti teren na 150—200 boraca, dok su neke druge brigade zbog istih uzroka izgubile samo oko 10% svog sastava. Naprimjer, koliko je meni poznato, tako su prošle bosanske (krajiške) brigade. Činjenica neuporedivo težeg stradanja banijske brigade ne samo da opravdava nego nalaže da se ispitaju uzroci tog stanja. Iako se moji navodi odnose neposredno na Sedmu banijsku brigadu, mislim da vrijede ravnom mjerom i za obje ostale brigade Sedme banijske divizije, a možda i za jedinice s nekim drugim terenom.

Četvrtu neprijateljsku ofanzivu prošao sam u sastavu raznih, većinom pješačkih bolnica, u kojima je manji broj bolesnika još bolovao od pjegavca a većina se oporavljala od te

bolesti — ukoliko se u uvjetima teških pokreta može i govoriti o oporavljanju. Kada sam prešao u Sedmu banjSKU brigadu, našao sam se pred mnogo težim zadatkom. Brigada je tada bila smještena na terenu sela Grušća i nekoliko okolnih zaselaka. No, u tom se času teško moglo govoriti o brigadi. To je bila bolnica. Više od polovine boraca i starješina ležalo je i bolovalo od pjegavca, a u toku nekoliko narednih dana postepeno je obolio i preostali d' o. Jednom je u cijeloj brigadi bilo samo oko pedesetak zdravih, pa, s obzirom na širok razmještaj i brojnost bolesničkih nastambi, nije bilo ljudstva ni za osiguranje. Da bi se obišle sve nastambe valjalo je prijeći dnevno po 7—8 kilometara. Na svoju sreću, pjegavac sam već bio prebolio u decembru 1942 godine, pa mi sada nije prijetila nova infekcija.

Opravdano je postaviti pitanje — da li se uopće parilo ili ne? Da, parilo se u svim jedinicama i po svim pravilima i propisima tog vremena. Ali, protiv one masovne ušljivosti i u onoj životnoj sredini nisu bile djelotvorne nikakve sprave ni metode, s kojima bi se ušljivost suzbila.

A liječenje? Prijazna riječ onome koji je bio u stanju da je razumije, a za teške bolesnike skrb za njihove osnovne životne potrebe i pažnja da u bunilu ne načine neko zlo sebi ili drugome. O tome su bolničarke vodile brigu. Ishrana, koliko se sjećam, ako je ne mjerimo predratnim ili današnjim mjerilima, nije bila slaba.

Najveća zasluga da se od bolesti ipak podigao velik broj boraca, iako se time nisu mogli prepriječiti kasniji teški gubici, pripada nesumnjivo partizanskoj bolničarki. O njoj treba reći riječ-dvije više.

Partizanska bolničarka se tiho uklopila u borbu, svaka je na svoj način bila Kosovka djevojka i — prema potrebama — previjala i krijeplila ranjenike, kuhala, prala suđe, podove i rublje, posluživala »partizansko bure«, brinula se o povjerenoj joj grupi bolesnika, sudjelovala u diskusijama, na priredbama, ukratko: radila i istodobno se uzdizala kulturno i politički. Tko bi sa nas muškaraca sprao one naslage prljavštine i ušiju, vršio sav onaj ženski posao, da nisu uz nas bile bolničarke! Veli se da žena drži tri čoška kuće, a partizanske bolničarke držale su bar jedan čošak naše borbe...

Sa koliko su inteligencije obavljale svoje mnogobrojne zadatke, to neka pokaže primjer koji će iznijeti. Desilo se to u bolnici, u kojoj su većinom ležali oporavljenici nakon pjegavca a samo manji broj pravih bolesnika. Mnogi od oporavljenika ležali su i puštali da se nose i vodaju, iako im je već bilo vrijeme da ustanu i da se kreću svojim vlastitim snagama. Ali, oni su to odbijali, energično i odsječno:

— Ne možemo!

Bili su složni. Nije bilo dvojbe — radilo se o masovnoj histeričnoj pojavi. Kako je uskoro prijetio pokret, a mi smo bili ešelon pješaka, trebalo je brzo naći izlaz. Na užem radnom sastanku, ozbiljnim riječima, izložio sam manjem broju bolničarki da se ova bolest liječi masažom, pomoću mlake vode, od stopala do koljena, i pokazao kako se to vrši. Bolničarke su se samo smješkala i kradimice zgledavale. Nastojao sam da ih uvjerim da je to pravo liječenje. Ali, one su se i dalje smješkale.

Kada su prešle na masiranje, nisam vjerovao u uspjeh. Masirale su — i propisno i nepropisno. Ali su pritom bolesnicima mnogo govorile. Slušao sam ih. Pronalazile su uvjerljivije riječi od mojih, kada sam ih »tečajem« od pola sata upućivao u rad. A uspjeh?

— Sad mogu! — Sad možemo!

Ustalo je i od prve prohodalo dvije trećine onih koji nisu bili nepokretni zbog bolesti već zbog svog subjektivnog uvjerenja, u šta se umiješala još i želja da im se i dalje pruža pomoć. Međutim, bolničarke — maserke odmah su shvatile o kakvoj se bolesti radi, odnosno da se ta bolest liječi sugestijom. One su to odmah shvatile, iako nisu studirale med'cinu. I zahvaljujući njima ustalo je i odmah prohodalo dvije trećine rekonvalescenata, a kada je stvarno trebalo krenuti, ustali su i ostali, zapravo svi kojima je to stvarno bilo moguće.

Ispričat će još jednu crticu. Bilo je to u razdoblju poslije Pete neprijateljske ofanzive, u istočnoj Bosni. Odmarali smo se pokraj jedne ceste. Većina je već vladala vještinom da za vrijeme odmora od deset minuta odspava devet minuta. No, slučajno se nikom nije spavalо.

Odulja kolona prolazila je putem. Promatramo prolaznike, tek katkad pozdrav. Stotinu metara iza začelja jedna bolničarka vodila je zaostale drugove. Napokon stiže.

— Zdravo, druže doktore!

— Zdravo, drugarice, iz koje si jedinice? — Uobičajeno pitanje.

— Zar me ne poznaješ?

Osmotrim je pažljivije. Opći utisak: uvelost. Sve je na njoj bilo otrcano — bluza i hlače vojničke, ali od koje vojske? Na jednoj nozi čarapa bez opaska, na drugoj oputar bez čarape, kosa slaba i bez sjaja, obrve kao nagrizene, izraz starački, lice smežurano i turoban iako drugarski osmjeh koji traži uzvraćaj. Na rukama ostaci češe a na nogama čirevi i brazgotine poslije čireva.

— Zar ne možeš da me prepoznaš?

— A koja si ti, drugarice?

— Mara Kozara.

Sad se sjećam. Bila je u bolnici na Klekovači, djevojka naravi baruta, bujnog života, elastičnog hoda, pogleda koji šiba, uvijek spremna na pjesmu, smijeh i svađu, nikada inertna. A sad...

— Zdravo, Maro, kako si?

— Vidiš, pa znaš.

— Bit će sve dobro.

Melem na ranu. Oči joj se orosiše. Slučajno sam pogodio. Sve se ispravilo. Kasnije sam je sretao u Podgrmeču. Ali prosijeda kosa u devetnaestogodišnje djevojke mnogo je govorila...

Završit će svoj »spomenik« partizanskoj bolničarki jednom napomenom. Iako joj i općenito sudbina nije bila laka, na to su se nadovezivale i druge tegobe. Na bolničarke su svi znali da se okome, i zdravi i bolesni, i ranjenici i tifusari, i oporavljenici, pa često i liječnici, a i drugi rukovodioci. No, one su i to podnosile. Vjerojatno su smatrале da i to ide u red njihovih bezbrojnih krupnih i sitnih dužnosti.

Zašto je Sedmu banjisku brigadu zadesila tako teška epidemija pjegavca? I još jedno pitanje: zašto su posljedice epidemije bile tako strašne da je brigada spala na deseti dio svoga ljudstva?

Za vrijeme boravka na terenu Grušća tim pitanjima nisam mogao da se bavim. Tada je bilo konkretnijih zadataka. Ali kasnije, za vrijeme pokreta koji su ponekad bili i blaži, te nisu istiskivali iz izgladnjelog tijela i posljednu iskricu snage, saznao sam, putem razgovora, o ranijim pokretima brigade. I tada sam počeo da shvaćam šta je izazvalo njenu zlu kob.

Na kraju »dembeluka« u zapadnoj Bosni, oslobođena »teritorija« je počela da se kreće. Sprijeda, u pravcu kretanja, bile su brigade koje su probijale put, sa strana — bočne zaštitnice, a na kraju, na »repu« oslobođene teritorije — jedinice koje su branile odstupanje.

To je bio živ obruč, zid od krvi i mesa. A unutar obruča bilo je sve što je bilo manje pokretno i za borbu nesposobno: ranjenici, bolesnici, zbjegovi.

Takav je bio opći razmještaj. A gdje se u tom rasporedu za vrijeme Četvrte neprijateljske ofanzive nalazila Sedma banjiska brigada? Uvijek na »repu«! Uvijek kao zaštitnica, te je s neprijateljem koji je nadirao vodila teške okršaje. Ponavljam: brigada je uvijek bila zaštitnica, na »repu« pokreta. Čak i kasnije, za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive, kad je jednom bila određena da bude bočna zaštitnica, neprijatelj je udario

Kym

Dorđe Andrejević-Kun: OPERACIJA

baš s toga boka, pa se brigada, pošto je trebalo odskočiti na suprotnu stranu, opet našla na »repu«.

Zašto je to bilo toliko važno za vrijeme Četvrte ofanzive? Zato jer su se neposredno pred brigadom kretali oni koji su najviše zaostajali. To su bili tifusari koji su se općenito najsporije kretali. U takvom rasporedu, u kome je bilo planirano samo to da se ranjenici imaju nalaziti ispred bolesnika, brigada je, vršeći svoj zadatak zaštitnice, nailazila na teren i nastambe u kojima su se kratko vrijeme prije toga, možda noć ili sat — dva ranije, zadržavali tifusari. Te su nastambe bile krcate ušima, dakako i zaraženim, »pjegavim« ušima. Zbog svoje sporosti tifusari su se ponekad čak i miješali s boračkim jedinicama zaštitnicice.

A uništavanje ušiju? Ako je to s nedovoljnim uspjehom sprovedeno u »mirnodopskim« uvjetima jasikovačke bolnice, onda je u pokretima, za vrijeme velikih neprijateljskih ofanziva, pogotovu bilo potpuno nesprovodljivo. Više puta sam video da se s konja skida i baca »partizansko bure« kako bi se spasao neki ranjenik. I duž staze našeg kretanja, poređana kao u izlogu, vidjela su se napuštena burad. Prirodno, nikako se nije smjelo napustiti i odbaciti bure za uništavanje ušiju, ali — zar se mogao ostaviti ranjenik?

Pri koncu Četvrte neprijateljske ofanzive, kada je opća ušljivost bila dosegla vrhunac, vjerojatno je da je Sedma banjiska brigada naišla na krajnje zaušene i zaražene terene i nastambe. Zato ne samo da je došlo do zaražavanja, već do najmasovnijeg zaražavanja. A to se desilo u godišnje doba kada su epidemije pjegavca najteže. Zato je i izbila najteža epidemija — kako po broju oboljelih tako i po težini oboljenja.

Jasno je da su druge borbene jedinice, sa čela ili bokova, bile manje izložene tome zlu.

Ali, za kasnije stradanje Sedme banjiske brigade to je ipak samo dio obrazloženja. Treba uzeti u obzir i tadašnje opće otporno stanje boraca prema zarazama.

Kakav nam je život bio za vrijeme najtežih pokreta? Reći ću to u nekoliko riječi, jer je to poznato svakome tko je preživio. Bili smo premorenici i iscrpeni od pretjeranih pokreta, za vrijeme kojih smo najčešće gladovali. Bili smo goli i bosi, pa smo stradali i od studeni, naročito od kiša. Zbog čestih i nužnih noćnih pokreta bili smo stalno neispavani. I na tako oslabljena tijela udario je uzročnik pjegavca, kad je te godine bio dosegao vrhunac svoje snage!

Svim već navedenim nevoljama pridružila se još jedna: proljevi. Bilo ih je raznih vrsta, a među njima i velik broj najtežih koji su značili prestanak rada probavnog aparata, a

time u bliskoj perspektivi i prestanak života. Zbog toga je ostajalo neiskorišćeno i ono malo hrane koju su naši ekonomi pronalazili za vrijeme pokreta; nju je tijelo izbacivalo kako ju je i primalo. Za liječenje tih proljeva bili su nam potrebni: dijetalna hrana i lijekovi u velikim količinama. Ponegdje su se činili pokusi da se izradi takozvani aktivni ugalj, no većinom su ti pokusi ostajali bezuspješni, jer nije bilo potrebnih sировина. U to vrijeme hrana nam je, u najboljem slučaju, bila grubo mljevena kuruga i neoljušteno kuhanu žitno zrno. Pod konac ovog perioda već su, doduše, Saveznici sa Istoka i Zapada počeli da nam bacaju vreće s raznim materijalom, pa i lijekove, ali, s obzirom na naše potrebe, da je bilo pedesetak puta više lijekova protiv proljeva, ni to nam ne bi bilo dovoljno!

Uza sve te nevolje, brigada je vodila borbe od polaska s Banije neprekidno.

Poslije teških pokreta tokom Četvrte neprijateljske ofanzyve boravak u Grušcu, s malo sreće, mogao je da bude odmor za brigadu. Ali umjesto toga, brigada je preživljavala najteže bolovanje, da bi odmah zatim, pošto je glavnina jedinice već preboljela pjegavac, prije ikakvog oporavka, pod pritiskom četnika, pošla u još teže pokrete, a nešto kasnije učestvovala u teškim bojevima Pete neprijateljske ofanzive.

Za vrijeme bolovanja u Grušcu i umiranje je bilo brojnije nego u nekim drugim jedinicama — o čemu će malo kasnije govoriti. Međutim, najteži gubici nastali su nekoliko tjedana kasnije, na povratku iz Sandžaka kroz Crnu Goru, na putu za istočnu Bosnu, i to naročito na prolazu kroz Crnu Goru. U ne malom broju, borci su iznenada, iz kolone, sa marta, lijegali i umirali. Bilo je to gašenje životâ kojima je ponestalo pogonskog goriva ...

Ostala su mi u sjećanju dva umiranja na putu kroz Crnu Goru. U oba slučaja radilo se o borcima koji su preboljeli pjegavac u Grušcu, a zbog velikih pokreta i gladovanja nisu stigli da se oporave. U oba slučaja sa smrtnicima sam razgovarao neposredno prije njihove smrti.

Forsiran noćni pokret. Uska ravan, oivičena s obje strane strmim, jedva prohodnim bregovima. U ravnici velik broj vatri pored kojih se odmara neka borbena jedinica. Sredinom ravnice drum i rijeka.

Dakako, mi nismo išli drumom. Spustili smo se s jednog brijege, siječemo drum i penjemo se bez odmora na suprotni brijege.

Prvih pedesetak koraka razmjerno blag uspon. Još poneka logorska vatra. Jedan od naših boraca prilazi k jednoj, možda zadnjoj vatri prije teškog uspona.

- Produži, druže, nemoj zastajkivati!
- Teško je, druže...
- Moraš dati sve od sebe. To je sad naša borba.
- Hoću, druže.

Izusti, pode nekoliko koraka uza stranu i pade. Još neko-liko slabih i neredovitih trzaja krajnje premorenog srca i — smrt.

Dao je sve od sebe, do zadnjeg otkucanja srca...

Drugovi koji su bili kraj vatre preuzeše pokop, a mi krenusmo u nova bespuća, s jednim bolom u srcu više.

Još jedna slika. Za vrijeme jednog od onih beskrajnih pokreta, oko podneva — odmor, malo duži no obično. Vidim u blizini jednog borca kako sebi priprema ležaj, sporo i naročito pažljivo. Rekoh mu:

- Nećemo ovdje da noćimo, druže!
- Možda ja baš i hoću.

Nisam mu ništa odgovorio. Nisam znao šta je mislio kada je to rekao. Odmarao sam se s ostalima. Ali, kada je stiglo naređenje »Sprema za pokret!«, onaj drug se više nije oda-zvao. Bio je već mrtav...

A sad da odgovorim na pitanje koje sam malo prije bio postavio — zašto su posljedice pjegavca za Sedmu banjisku brigadu bile tako katastrofalne. Iako je manje — više sporedno, napomenut će najprije, da je zbog krajnje neotpornosti tijela prema svagdašnjim zarazama neko neznatno oboljenje moglo izazvati smrt. Neću govoriti o oboljenjima srca i pluća jer su oboljenja tih organa često smrtna i u normalnim životnim prilikama. Ali su u onom razdoblju znale često biti smrtonosne i lake gnojne infekcije kože — prištevi, gnojavice — a tih je zbog svraba, ušiju, stjenica i nekih ogromnih smedih buha koje su nas vjerno pratile bilo na pretek. U nekoliko sam slučajeva video kako su neznatna lokalna gnojna žarišta, zbog kojih se u uvjetima mirnodopskog života ne bi išlo k liječniku, prerastala u teška i duboka gnojenja, u trovanje krvi, a završetak je, dakako, bio smrt. Koliko teže je na takva neotporna tijela djelovao uzročnik pjegavca! I druge naše jedinice bolo-vale su od pjegavca, takođe trpele u istoj mjeri i sve ostale nedaće o kojima je bilo riječi. Pa zašto je tada brigada toliko više stradala?

To pitanje možemo i ovako postaviti: zašto su bosanske brigade manje stradale? Na to se odgovor nameće sam od sebe: U Bosni je pjegavac stoljećima bio udomačen i stoljećima se bolovao i umiralo od njega. Oni koji su bili otporniji preboljevali su bolest i ostavljali za sobom otpornije potomstvo. Tako se stoljećima vršilo prirodno odabiranje.

Treba dodati da su u Bosni i mnoga djeca preboljevala pjegavac i postajala otporna, dječji pjegavac odnosi se prema pjegavcu odraslih kao groznica nakon cijepljenja protiv boginja prema pravim boginjama. Iz svih tih razloga Bosanac je lakše preboljevalo pjegavac, manje umirao od stanovnika kraja u kojem stoljećima nije bilo te bolesti. To, uz rijetke izuzetke, vrijeđi za sve bolesti, i akutne i kronične.

Međutim, u Baniji nije bilo pjegavca već više stoljeća, pa nije bilo ni mogućnosti stjecanja otpornosti protiv njega. Otuda je Banjice pjegavac tako katastrofalno i pokosio. Ne treba zaboraviti ni to, da je Banija nekada bila Vojna krajina u kojoj se vrlo strogo pazilo na higijenu i pojavu akutnih zaraznih bolesti. U Baniji nije bilo ušljivosti. To se pokazalo i prvih godina stare Jugoslavije — u Bosni su se bila razbuktala prilična zarišta pjegavca, a na Baniji nije tada bilo ni jednog jedinog slučaja.

Iako je stanje u istočnoj Bosni bilo općenito bolje, ja sam baš tada morao u bolnicu, ne kao lječnik već kao bolesnik. Bila je to posljedica ranije preboljelog pjegavca a i svih ostalih nedaća, kao i kostoloma na grudnom košu. Vjerovatno sam drugima tada i ja izgledao kao beznadan tifusar, kakve sam prije toga vido stotine i stotine.

Tifusar — možda pomalo i porugljiv izraz. U tom slučaju — sasvim nepravedan. Cijelo vrijeme velikih pokreta išao sam s tifusarima. Bio sam svjedok njihovih mnogih patnji i teških iskušenja. I poslije tog mogu samo da kažem — da treba poštovati uspomenu na tifusare. I njima pripada deo spomenika podignutog našoj borbi.

Tifusar se od određenog časa, odnosno do određenog stadija svoje bolesti, svog slabljenja, osjećao kao borac, iako bez oružja u ruci. Ali poslije toga za sve ono što je radio — on nije mogao da snosi odgovornost. Prije svega, on je osjećao strašnu glad, on je bio gladniji i pohlepniji od drugih, iako su i drugi jednako gladovali. To treba shvatiti. Pjegavac nije crijevno oboljenje. Kod njega ne treba čekati dugotrajno oporavljanje da bi probavni aparat opet pravilno proradio. A tijelo, koje je od bolesti do krajnjih mjera bilo istrošeno, zapovjednički je tražilo hrane da nadoknadi gubitke. Nisu bili izuzetni slučajevi da tifusar za cijelo vrijeme grozničavog stanja, a i na vrhuncu temperaturne krivulje, traži hrane. Kod ostalih želja za hranom pojavljivala se kasnije, ali kada bi se pojavila, bila je kao nagon koji se nije mogao suszbiti. Ali, hrane je najčešće bilo malo. I tijelo, umjesto da u onoj ikonskoj izgladnjelosti dobije što više hrane, moralо je i dalje da gladuje i troši svoje oskudne zalihe.

Poslije akutnog stanja bolesti prva reakcija tifusara bila je nezadovoljstvo zbog nedovoljne ishrane. On je bio pun protesta, revolta, oštrih riječi, psovki, spreman na sve u potrazi za hranom. I dok je on bio takav — oštar, nasrtljiv i gladan — bilo je dobro, bilo je nade da će ozdraviti. Ali, čim bi postao tih, šutljiv, uvučen u sebe, nemaran prema okolini i prema sebi, kada bi prestao da se umiva, kada mu odrpanost odjeće i obuće n'je više smetala — to je već bio rđav znak. Iz takvog stanja obično nije bilo povratka u život.

Danas je od dana Sutjeske prošlo 15 godina. Želja nam je da još jednom obnovimo uspomene na te događaje i ljude koji su u njima učestvovali. Posebno, ja sam želeo da još jednom odam poštu našim tifusarima, najtežim stradalnicima Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive. Ako sam u tome uspio, onda sam izvršio zadatak koji sam sebi postavio.

Dr Oskar GINSBERGER

JUNAČKA SMRT NAŠIH LJEKARA

a Rudinama koncentrisano je bilo oko 400—500 ranjenika i tifusara Centralne bolnice sa ljekarima Dejanom Popovićem, Simmom Miloševićem, Dragom Herlingerom i Miroslavom Šlezingerom. Bila sam u grupi koja je vršila trijažnu službu. Kad je postalo jasno da se moramo probijati, neke jedinice uzele su svoje pokretne i dio težih ranjenika (naprimjer, Prva proleterska divizija, Šesta bosanska brigada, Sedma banjiska divizija i neke krajiške jedinice). Preostale ranjenike podijelili smo u četiri grupe. U prvoj su bili najlakši (pokretni) ranjenici, rekonvalescenti i tifusari, u drugoj teži ranjenici na konjima, a u trećoj još teži na nosilima. Četvrtu grupu sačinjavao je ešelon najtežih ranjenika čije je stanje bilo vrlo ozbiljno, kritično i skoro beznadežno. Njih smo sneli do Pive i posakrivali u stenama u pivskom kanjonu. Sa tim ešelonom bila je grupa terenaca i nas šest bolničarki. Ostali smo sa ranjenicima preko noći između 11 i 12 juna. Koliko se sjećam od ljekara nije niko bio te noći prisutan. Jedan dio ranjenika je bio svjestan teške situacije. Neki su tražili oružje. To im je djelimično i udovoljeno. Jedni su se rasprivali za pokrete naših jedinica, a dio ranjenika je reagovao u vezi baziranja. U toku noći prenijeli smo i ostavili najpotrebniji sanitetski materijal drugaricama koje će ostati s njima. Terenski radnici koji su se nalazili s ranjenicima imali su da organizuju ishranu. Ujutru 12 juna došli su kuriri iz Savine divizije i donijeli naređenje da ja i još dvije drugarice, čijih se imena ne sjećam, stignemo glavninu bolnice. Tako su kod ranjenika ostale samo tri drugarice sa grupom terenaca.

Kuriri su nas vodili preko Vučeva gdje smo stigli djelove bolnice sa ljekarima. Tog čitavog dana Njemci su bombardovali naše kolone. Ljekar dr Drago Herlinger teško je ranjen u prsa. Kad sam mu previjala tu veliku ranu, on me je stalno terao govoreći: »Idi, morate ići, vidiš kolika je kolona ranjenika. Neko mora i da gine«. Podigli smo ga na konja, ali je on već izdahnuo. Njegova je drugarica tu odmah popila cijelu ampulu morfijuma i ostala kraj njega. Njihov sin, student hemije pošao je samnom i dr Šlezingerom. Kasnije su obojica poginula pri prelasku preko Sutjeske, pokošeni mitraljесkim rafalom u samoj vodi. Cijelu noć smo se kretali pod snažnom artiljeriskom vatrom.

U zoru 13. juna bili smo na Sutjesci. Po kosama sa one strane vodila se žestoka borba. Meci su kosili cijelom šrinom prijelaza. Mnogi su ranjenici padali pokošeni, mnoge je brza reka obarala. Dr Dejan Popović je na konju prelazio rijeku, a ja sam se uhvatila konju za rep i tako uspjela da prijedem. U to se pronio glas da je poginuo komandant divizije Sava Kovačević. Njemci su pojačali vatru i pritisak. Nastala je opšta gužva i komešanje. Pošla sam desno uz kosu. Odozgo je u streljačkom stroju nastupala grupa Njemaca. Sklonila sam se u jedan grm i oni su prošli sasvim blizu. Malo podalje primijetila sam drugu grupu Njemaca koja je tjerala nekoliko naših drugova i dvije drugarice. Borba na Tjentištu već je malaksala. Pošla sam naprijed. Prebacivala sam se polako i uskoro stigla dr Dejana Popovića i drugaricu Danu Kabiljo. Već se spuštao mrak. Odlučili smo da se vratimo preko Sutjeske i da nađemo grupu ranjenika koja je tamo ostala u šumi blizu obale. Bio je mrak kad smo primijetili neki most. Naprijed je išao doktor, zatim na rastojanju ja, pa Dana. Kad sam bila na polu mosta, doktor je već skoro prešao. Tamo ga je čekao prikriven nemački stražar, viknuo »Halt« i prosuo rafal. Doktor je pao u vodu. Mislila sam da je poginuo. Ja sam pala po mostu, uhvatila se rukama za kraj ograde spustila noge prema reci i viseci na rukama vraćala se nazad. Bila sam već potpuno klonula kad sam se dohvatiла nekog velikog kamena. Nisam znala šta je sa doktorom i Danom. Ponovo sam pošla uzbrdo i naišla na grupu boraca. Polako sam prišla blizu i po glasu poznala da su naši drugovi. Javila sam im se. Bila je to grupa Crnogoraca. Odlučili smo da ponovo pokušamo preći reku, otprilike nekoliko stotina metara daleko od mesta. Kad smo bili na obali, s mosta su ponovo osuli mitraljezi. Odmah sam skočila u rijeku i gazila. Drugovi su polijegali na obali i sklanjali se iza nekog grmlja. Očekivala sam da će oni kasnije doći zamnom pa sam išla dalje. Teško sam se kretala, voda me je zanosila, gubila sam snagu i osećala da će me voda oboriti.

Ipak sam izdržala. Potpuno mokra i iscrpena sklonila sam se u neki vrbak i zaspala. Probudila sam se kad je sunce već jako sijalo. Preko rijeke, prema Tjentištu, primjetila sam njemačke kolone i komoru kako prelaze. Sklonila sam se u neke stijene i tu ostala punih pet dana bez ikakve hrane. Imala sam samo čuturicu s vodom.

Već sam bila potpuno iscrpljena kad je grupa naših boraca prišla sasvim blizu moje stijene i ja sam im se javila. Teško su me čuli, jer sam jedva šaputala. Bili su to Krajišnici; oni su mi rekli da su Njemci u raznim kolonama priješli rijeku i da su pohvatali i pobili dosta naših ranjenika. S njima sam po treći put prešla Sutjesku i došla u selo Vrnicu gdje sam našla dr Simu Miloševića, Gorana Kovačića, dr Dejana Popovića, Lalu Ivković i još neke drugove i drugarice.

Da bismo se lakše dalje probijali, podijelili smo se u tri grupe. Dr Popović, Lala, ja i još neki išli smo prema selu Zakmuru. Nijesmo znali da se u tom kraju nalazi Štab četničkih grupa Matića, Bodiroge i Miletića, pa su nas u selu četnici uhvatili, tukli i prijetili da će nas predati Njemcima. Uspjeli smo da pobegnemo i pošli prema selu Jeleču, jer smo čuli da se тамо nalaze neke hercegovačke jedinice. Međutim, u samom selu Jeleč bali smo, na prijevaru, u ruke domaćim ustašama. Najprije su nam neki seljaci ponudili hranu i uveli nas u kuću, a dok smo mi jeli, oni su pozvali ustaše koji su opkolili kuću. Doktor je prvi skočio i puškom udario jednog ustašu. Ostali su upali sa puškama i bajonetima, povezali nas i poveli na streljanje. Streljali su samo doktora. On se držao junački. Govorio im je: »Partizani ginu za slobodu uzdignute glave« i »Pucajte, što vam dršću ruke«. Kad su njega ubili, nas su poveli svezane i zatvorili u selo, da bi nas kasnije predali Njemcima u Foči, ali smo putem uspjeli da pobegnemo. Pomogli su nam neki seljaci i seljanke. Kasnije su nas ponovo uhvatili četnici. Bili smo upali na teren sav isprepleten četničkim i ustaškim selima i grupama pa se nikako nijesmo mogli da izvučemo iz njega.

Ovoga puta četnici su nas još teže mučili i tukli. Tada sam čula da su ubili doktora Simu Miloševića i Gorana Kovačića. Među četnicima se nalazio i neki seljak iz Miljevine koji je bio naš simpatizer. On nam je jedne noći omogućio da pobegnemo i dao nam vezu do terenskih radnika u Crnoj Rijeci, odakle smo se kasnije prebacili na Romaniju gdje smo stigli naše jedinice.

Danica NOVAKOVIĆ

III

U POSJETI POGINULIM DRUGOVIMA

a Tjentištu sam. Pogled mi prelazi sa jednog kraja na drugi. Sve se izmjenilo. Šume izgledaju veselije, kitnjastije, a Sutjeska tako mala. Čini mi se, kao od šale bih je preskočio. Kako je sada bezazlena.

Vidio sam mnoge drugove. Neke od njih nijesam odmah prepoznao.

Iz razmišljanja me trže otsječna vojnička komanda bivšeg komandanta Četvrtog bataljona Pete crnogorske proleterske

brigade Vujadina Popovića.

— Bataljon, mirno!

U stroju je i Druga četa Četvrtog bataljona.

Četa prorijeđena стоји мирно. Сада то nije duga kolona iznemoglih. То су побједници једне, двije, mnogih slavnih bitaka — они који не znaju за strah. Ударали су на челик без уzmaka. Побједивали су непријатеље, glad, дуге ноћи,umor. То су они који су upoznali svaki kamen, svaku stazu mnogih slavnih bojišta.

To je moja četa.

Posmatram je. I, čini mi se da u stroju vidim i one čija su mjesta prazna. Ne bih želio da čujem prozivku. Nikako! Mnogo ih je koji se neće odazvati, koji neće reći »ja«. Oni su svoje mlade živote ostavili negdje na okolnim brežuljcima, u dolinama i klisurama, pod Dragoš-Sedlom, na padinama Košura. No, svi oni žive u nama koji smo tu.

Znam ih sve iz silnih juriša, iz snažnog »ura«, znam kako su odoljevali svim mukama i patnjama koje se mogu zamisliti.

Sjećam se onog silnog drugarstva, i onih riječi: »Druže, odmori se, ja ћu ići u zasjedu«. Kovali su čitave planove —

duboko ljudske, kako jedan drugome da olakšaju. Bili su to divni ljudi, borci, komunisti ...

Teško je sjetiti se svih momenata iz trnovitog puta Druge čete od B'oča do Sutjeske, punog teškoća i samoodricanja. A i kada bih se mogao svega sjetiti, bila bi to velika priča, cijela knjiga. Oko nje bi književnici i filmski reditelji imali dosta posla. Makar samo pisali i snimali o okršaju Druge čete 12 i 13 juna 1943 godine.

... Podne je dvanaestog juna 1943.

Crni oblaci zatvorili nebo, oslonili se na horizont visokih brda i zajedno s njima čine sivi olovni svod. Izgledalo je kao da je tu kraj svijeta, da je samo Sutjeska »slobodno« mjesto.

Niz Dragoš-Sedlo umorno se kreće Druga četa. Dolje u dubini vlada pravi pakao. Čuje se i stravična huka rijeke. Nigdje sunce da bljesne. Poslije provale oblaka, sitno rominja kiša, a nebo još uvijek prijeti. Ne znam šta je teže: umor, glad ili duge besane noći. Noge se vuku po blatnjavom i raskvašenom putu kao da nijesu naše. Što se dublje zalazi u šumu, sve je tamnije.

Na jednom proplanku četa je zastala — da se odmori. Sprema se neko zlohudo jelo.

Sa desne strane visoki četinari strče u nebo, a neprohodna vrlet rasječena vjekovnim prkosom vodene stihije. Sa suprotne strane stoljetne bukve sakrivaju nebo.

Plamen se obavlja oko vojničkih kazana. Nikada da proključa voda.

Drugvi gledaju negdje u daljinu. Ko zna gdje njihove misli dopiru. Odjedanput pred nama se obrete komandant bataljona Vujadin Popović, odvažan, hrabar, priseban i vešt komandant.

— Drugovi, komunisti, Njemci kolju naše ranjenike, reče on.

Te riječi komandanta presjekoše nas. Svi smo zanijemili. Kroz žle nam prostruja neka jeza koja kao struja prodriča izmoreno tijelo. Bez oklijevanja, četa se diže. Komanda je pala:

— Druga četa u strijelce!

Nestade umora bez traga. Jurnuli smo nezadrživo naprijed. Brzo smo izmjenili prve »pozdраве« sa Niemcima. Borba je počela prsa u prsa, na život i smrt. Dugi rafali parali su mir šume. Klisura je odzvonjavala od silnih eksplozija bombi sa svih strana, ječala od rafala mitraljeza i mašinki. Bio je to pravi »krkljanac«, kad se od dima ne vidi bojište, kad strah nestaje.

Nije tu bilo mnogo vojničkog planiranja i raspoređivanja. Četa je imala samo pravac, a sve ostalo zavisilo je od umješno-

sti i odvažnosti svakog borca. Borba se odmah začela i to iz sasvim neposredne blizine, a poslije se produžila prsa u prsa. Gusta je šuma na padinama Sutjeske. Osvajamo svako drvo, bukvu po bukvu, ali stalno idemo naprijed.

U takvoj borbi neko mora okrenuti leđa. Ali to neće uraditi Druga četa. U njoj su sve prekaljeni proleteri, komunisti. To im i nije prva bitka, niti jedina borba prsa u prsa. Kad smo branili Komandirovo Brdo i Krnovsku Glavu (na pravcu Nikšić — Šavnik), u maloj šumi održan je partijski sastanak. Samo jedno pitanje bilo je na dnevnom redu: izdržati do kraja. Uputili smo Vuksana Mijatovića, »Šardžiju« u susret neprijateljskim kolonama, oko petstotina metara ispred stroja čete.

Sam, bez pomoćnika, sačekao je Njemce i iznenadnim rafalima nanijeo im gubitke. Mučno je slušao rafale njegov pomoćnik Branko Stanković, jer mu nije dozvoljeno da ide s njim.

Toga dana je četa izdržala silovit juriš. Na tom položaju ostao je zauvijek i mladi plavokosi Dalmatinac Jozo, čijeg se prezimena ne sjećam ...

To su borci što su više puta odbijali juriš za jurišem pješadije kod Prozora, Konjica, Nevesinja, i tenkova, uprkos uraganske artiljeriske vatre čije bi granate odjednom zaorile po položaju čete. To je ona ista četa koja je drugog dana bitke za Prozor, kad je ustvari ona, u noćnom proboru, sama uništila i zapalila tri dobro utvrđena italijanska bunkera i prva ušla u grad — između 10 i 11 sati noću. Radi istorijske tačnosti hoću da podvučem činjenicu da se Druga četa prva probila u grad i u neprijateljskom sistemu žičane i bunkerske odbrane otvorila prolaz, očistila kuće u gradu od neprijatelja i oslobođila taoce. Poslije nekoliko sati počele su u grad ulaziti i ostale jedinice. Tom prilikom četa je moral da u gradu izdrži i bombardovanje naših haubica, koje su tukle grad, jer se nije znalo da smo mi već u njemu. To je ona ista četa koja je među prvima ušla u Nevesinje, koja je dobijala i naređenja da se povuče, ali je i dalje ostajala na položajima i utvrdila se na njima. To su drugovi iz one trojke iznad Komarnice što se nije htjela povući, te je zajedno s puškomitraljezom bila raznesena direktnim pogodkom granate. Tu je i onaj isti »šarac« koji je više od pola sata držao njemačku pješadiju prikovani uz zemlju.

To su one iste desetine koje su čitavog prethodnog dana zasipane granatama minobacača na položajima na Vučevu i nijesu se povukle, već su ostale kao da su prikovane uz kamen.

Takva je bila ta četa koja je dvanaestog poslije podne i trinaestog juna uzoru u posljednji i najteži juriš.

Gledao sam ih kako ih nestaje u crnom dimu i vatri. I kad sam bio siguran da su »gotovi«, razuverila me ponovna cika »šarca«.

Izgleda malo čudno, a za mene je nezaboravno — kako su borci Druge čete ušli toga dana u bitku, s kolikom su snagom, borbenom vještinom i ličnim herojstvom uspjeli da odbace daleko jačeg neprijatelja. Veličanstvena i strašna bila je ta slika. Jedni su ginuli, drugi su padali ranjeni, dok su izvlačili ranjenike zbog kojih su vodili tu bitku.

Možda je to bilo i najstrašnije poslijepodne koje sam doživio. Nebo se sasvim bilo zamračilo, a oblaci, crni i tromi, kao popadali po drveću, vukli su se između velikih stabala. Jaka kiša, koja je neprekidno lila, ublažavala je muke ranjenika i kao da je oplakivala smrt onih koji su ginuli. S tople zemlje dizali su se oblaci pare. Sve je to pružalo stravičan prizor koji je čovjeka potsjećao na neminovnu i skoru smrt.

U neravnoj borbi pobjedili smo. Njemci počinju da bježe. Lanac prska. Na sve strane razbacano i slomljeno oružje, snaga i mladost. Njemci — iako siti i opremljeni — bacaju oružje i bježe.

Jurimo naprijed. Ranjenici nas prate pogledima. Upinju se iz sve snage, kao da bi htjeli da nam pomognu. Ljudi bez ruku, bez nogu htjeli bi s nama na juriš.

Borci prolaze, jure. Nikakav umor ne osjećaju. Na licima im je nepobjediva mržnja. Skupljena je posljednja snaga — za osvetu.

Izgleda kao da bi na taj način još jednom htjeli da kažu svojim nemoćnim drugovima: »Budite spokojni, još smo mi živi i jaki — još možemo da vas čuvamo. Mi smo radi vas ovdje i ostaćemo sa vama«.

U ovoj borbi četa se još više prorijedila. Mnoge ne vidim. Nekoliko boraca je ranjeno. Oni su ostali ispod okomitih vučevskih stijena kao svjedoci ove strašne bitke. Njihovi su grobovi nepoznati, ali uspomena na njih ostaće u vječnom sjećanju.

Čini mi se kao da posmatram jednog od njih — prislonio glavu na palu bukvu i pokušava da rukom zaustavi krv koja mu teče iz grudi.

— Pobjegoše li Njemci? — pita.

— Pobjegoše, neka ih — odgovara sam sebi.

Htio je još nešto da kaže, ali mu glava klonu. Rukom je grčevito stegao pušku, pogled mu se zaustavi, a usta se razvuklo u osmješ.

Malo dalje leži smrtno ranjena i hrabra drugarica Vjera. Opraća se od svoje mlađe sestre, od svojih drugova, od čete...

... Noć se približava. Izgleda da će se zamračiti ranije nego obično. Idemo prema Sutjesci. Zaustavljam se na samoj

obali. Nemirna i pomamna rijeka nadošla od velikih provala oblaka. »Da li je duboka?« — pomislih.

I oči ostalih boraca uprte su u pomahnitalu rijeku.

Tu, na samoj obali — održan je kratak sastanak čete. Dnevni red — pretstajeća borba:

»Drugovi, ranjenici! I mi smo u vrlo teškoj i kritičnoj situaciji. Sutjeska nije duboka, ali je pomamna. Ona se mora prijeći. Stegnite jedan drugome ruke ili opasač. Ne dozvolite da se prekine kolona, jer će se teško povezati ponovo. Voda nam ne smije odnijeti ni jednog borca.«

To su bile otprilike riječi komandira Veljka.

I zaista, uskoro smo osjetili svu divljinu i dubinu rijeke. Gazili smo je nešto prije zore, kada najviše grize ranjave noge. Držali smo se u redu pet do deset zajedno. Mnogi su prešli na rukama ostalih, držeći se čvrsto za njihova ramena, dok im noge plivaju po površini. Rijeka je, najzad, savladana.

Put produžujemo uzanom stazom. Na tom mjestu susrećemo legendarnog komandanta Savu. Bio je tu štab divizije i nekoliko kurira. Kratko nam je rekao:

— Brže, drugovi, naprijed, naprijed!

To je bio naš posljednji susret s njim i posljednje riječi koje sam od njega čuo.

Vjetar i dalje duva dolinom rijeke, probija mokru odjeću boraca. Raskvašeni opanci klize oko nogu. Mnogi su potpuno bosi. Korak po korak umorna kolona nastavlja put. Čim se malo zaustavi, već su svi na zemlji zaspali. U tim momentima ništa nije draže nego ispruziti umorno tijelo po mirisavoj travi i zaspati.

Tišina je. Nigdje se ništa ne čuje. Voda, glad, san i umor pritiskuju nas i dalje. Poslije kraćeg zastoja, kolona nastavlja put.

Sutjeska ostaje sve dalje za nama. Ona jeziva huka već počinje da se gubi. Čuje se samo kad neko vikne. Malo se svak okreće i ponovo, dremuckajući, ide naprijed. Ko zna koja se jedinica bori sa njenim razbjesnělim valovima, koliko nemoćnih tifusara bespomoćno vapije nošeno pomamnim talasima, koliko se njih sastalo sa onima što ih je Piva odnijela.

Nailazimo na nekoliko drugova među kojima je i Savo Burić, novi komandant brigade. Stoji pored puteljka. Zaustavljamo četu. Razgovor ne traje dugo. Borci za to vrijeme sede da se malo odmore. Neki su već zaspali. Zora je već tu, odvaja se od noći, čini mi se sporije nego obično.

»Pokret« — čuje se tiha, ali otsječna komanda komandira Veljka. Četa kreće.

Iz guste šume postepeno prelazimo u sitnogoricu, pa zatim na teren osut žbunjem. Tišinu ranog jutra remeti samo potmuli bat koraka. Za sobom osjećam teško disanje umornih drugova.

Odjednom jutarnju tišinu procijepa mitraljeska vatra s lijeve strane čete. Odmah se razlijegoše eksplozije bombi iz neposredne blizine — sa desetak i dvadesetak metara. Pucnjava zaglušuje. Sa žbunja pada posjećeno lišće. Gde eksplodira bomba, razleti se zemlja, trava, lišće. Samo za trenutak zastaje iznenadena četa, samo koji sekund treba joj da se snađe, da sebi odredi šta treba da radi u tom ubistvenom paklu. Neki su posrnuli — pogodilo ih je zrno ili parče bombe. A onda, razleže se snažan poklik:

— Juriš, proleteri!

Samo trenutak traje tišina. A onda, čuvši poziv, borci se okreću polulijevo prema njemačkim položajima što se naziru između grmlja iz kojeg zloslutno svitkaju usta mitraljeza i poljeću bombe. Svi znaju šta treba da rade — svi kreću na juriš uz gromovito »Ura, naprijed proleteri!«

Neprijatelj ne prekida paljbu. Bombe padaju među borce. Mnogi se saginju, dohvataju bombu i vraćaju je na neprijatelja. Progrovorele su i naše puške, naši puškomitraljezi. U jurišu nema vremena da se uhvati zaklon. U trku se prazne šaržeri mitraljeza, u naletu se puca iz pušaka, u zaletu se bacaju bombe.

Za nekoliko trenutaka četa izbija na utvrđene položaje Njemaca. Izmiješani smo sa neprijateljem. Trenuci odlučuju ko će prvi pasti, ko će prvi koga uzeti na nišan — fašista partizana, ili partizan fašistu. Snažan nalet proletera i njihova prebrza pojava na položaju neprijatelja stvaraju paniku u njegovim redovima. Bili su u zasjedi, prikriveni, zaštićeni u iskopanim rovovima. A proleteri pred njima kao na dlanu, na dohvati ruke, bez nišanjenja da ih pokose. A za ciglo tri — četiri sekunda već su im na ledima. Strah od juriša proletera, čini svoje. Njemci iskaču iz svojih utvrđenja, zaboravljaju da su »nepobedivi«. Komandu niko nije slušao — bježe fašisti pred izgladnjelim, umornim, neustrašivim partizanima. Ostavljaju gomile bombi, teške mitraljeze i puškomitraljeze sa tek pola ispaljenim redenicima, sa još vrelim cevima. Pored mitraljeza previjaju se ranjeni neprijateljski vojnici. Mrtvi su mirni. Valjaju se čelični šlemovi — ni oni nijesu pomogli.

Prvi utvrđeni obruč neprijatelja je pao. A on bježi. Krećemo za njim da ga dotučemo.

Opet se prosu strahovita paljba iz pravca u kome su pobegli Njemci. Bliska je, pa zato i ubistvena. Već i bombe lete na nas.

Naprijed, proleteri! — odjeknu opet poklik.

I opet četa, prorijeđena, poleti na juriš opet se u trku prosipaju rafali i bacaju bombe na utvrđenog neprijatelja.

Dara Milačić pokuša da jednu bombu vrati, ali ova eksplodira i teško je rani.

Pored mene je puškomitraljezac Vuksan Mijatović koji čvrsto steže »šarac« objema rukama i, onako stojeći, kosi ispred sebe. Između nas se provlači jedan Njemac. »Udri ga« — rekoh. I, zaista, ovaj odmah pada.

Padaju mrtvi i ranjeni. Nema vremena niko nikome da se okrene. Sve je ustremljeno na juriš. Odjednom osetih kako mi ruka malaksava. Zrno me pogodilo u grudi. Snaga počinje da izdaje. Jedna bomba pada pred Vuksana. Skupih toliko snage da ga povučem za ruku i viknem »lezi«. Da li je legao ne znam, a već druga eksplodira ispred mene i baci me na zemlju.

Ostajem na mjestu, ne znam, na drugom ili trećem rovu. A četa produžuje naprijed.

Sam sam. A i nijesam sam. Ostalo ih je još mnogo. Polovina čete je tu pala da vječito sluša nemirne talase divlje Sutjeske. Ostali su tu na mrvovoj straži, pored svog voljenog komandanta Save. Niti su borci ostavili komandanta, niti je komandant ostavio borce. Ni živi, ni mrtvi nijesu se rastajali. Kada je odjeknula prva puška sa njemačkih položaja, duboko se zarila u srce komandanta. Znao je da će pod rafalima neprijateljskih mitraljeza odmah krenuti na juriš. Kao neustrašivi div poletio je da bude sa drugovima kad je najteže, kad smrt stiže sa svih strana, kad je potrebno mnogo junaštva i vjere da se smrt pobredi i savlada neprijatelj.

Krupnim koracima grabio je ka svojim borcima, ka ubistvenoj vatri. I tek što je izletio iz guste šume, sačekao ga je neprijateljski mitraljez. Pao je junak bez riječi, bez patnje, onako kako je sigurno želio da bude ako mora biti. Posljednje misli bile su vjerovatno upućene borcima, proleterima koji su ginuli i pobjeđivali, razbijali prvi i drugi obruč neprijatelja. A Sutjeska i Košur stenjali su pod uraganskom vatrom i eksplozijama bombi i granata.

*

... Dvanaest bivših boraca Druge čete, od kojih je jedanaest iznijelo iz Sutjeske po jednu ili dvije rane, stoje mirno... poslije petnaest godina. Pogledi im, kao reflektori, pretražuju okolinu. Osjećam da se zajedno sa mnom prisjećaju mnogih likova i uspomena i u mislima popunjavaju upražnjena mjesta u stroju.

Proziv je počeo:
Milutinović Dara,
Bilanović Marko,
Janošević Momčilo,
Domazetović Milorad,
Milutinović Čedo,
Nilević Stevo,
Ivančević Jovan,
Popović Petar,
Četković Jelena,
Milutinović Miloš,
Radinović Blažo,
Rajčević Petar,
Gnjatić Vjera, ...

I još mnogo drugih je prozvano. Nijedan se nije odazvao.
Svi su pali, tu u blizini našeg stroja.

Da, mnogo praznih mjesta u stroju. Valjda zato pogledi
nas dvanaestorice lutaju po Ozrenu, Vilinjaku, Krekovima, Dra-
goš-Sedlu i Košuru. Tamo su grobnice naših drugova. Onih
što nijesu u stroju, što se nijesu odazvali na prozivu.

Danas smo ih posjetili. I cvijeće im donjeli — mi koji
smo ostali živi. Zajedno sa nama posjetio ih je i Vrhovni ko-
mandant. Bila je to svečena pošta puginulim junacima, još jedna
zahvalnost za njihovo veliko djelo.

Luka VUČINIC

U KOLONI JE BIO I MALI ZAID

toku Pete ofanzive, kao i pre toga u Četvrtoj, nalazio sam se u Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba. Prelaskom naših jedinica na teritoriju Crne Gore, Centralna bolnica je uglavnom bila na slobodnoj teritoriji od Foče, upravo od Čelebića, do Žabljaka. Ja sam se nalazio na dužnosti komesara internih bolesnika i rekonvalescenata. Pred Petu ofanzivu, ili tačnije pred događaje na Sutjesci, ovaj ešelon je bio u selu

Nikovići. Komandant ešelona bio je drug Špiro Lagator, a referent saniteta dr Ljuba Nojman. Ja sam ujedno bio i sekretar partiske jedinice.

U Upravi bolnice u Nikovićima, 6 juna 1943, održan je sastanak sa političkim komesarima svih bolničkih odeljenja i članovima politodela Centralne bolnice. Sastanku su prisustvovali, između ostalih, i: Vera Kovačević, Radovan Radović i Milija Sekulović. Na sastanku smo bili upoznati sa situacijom, zatim odlukom da se od pokretnih ranjenika i bolesnika formiraju čete i bataljoni i da se već oko 18 časova sa svim pokretnim ljudstvom izvrši marš prema reci Pivi. Pokret je bio zakazan baš u to vreme kako bi se izbeglo bombardovanje iz aviona, koje nas je poslednjih dana stalno pratilo — od zore do noći. Rezervne hrane je bilo vrlo malo, jer smo se snabdjevali sa terena preko Narodnog odbora koji je vršio rekviriranje samo za jednodnevne potrebe. Selo je bilo jedno od bogatijih u ovom kraju, ali su mu stanovnici bili prilično četnički raspoloženi. Po svoj prilici sada su bili i dobro obavešteni o situaciji, odnosno o pretstojećoj neprijateljskoj ofanzivi, pa su stoku već bili sklonili po konjonima Tare i Pive. Tako smo baš u mo-

mentu kada je trebalo da izvršimo pokret ostali bez rezervne hrane. Imali smo zalihe samo za jedan obrok.

U određeno vreme izvršili smo pokret. Koliko se sećam, 18 teških bolesnika koji nisu mogli da se kreću, sa izvesnim brojem bolničarki, predali smo bolnici teških ranjenika, smeštenoj u nekom od sela kuda smo prolazili idući ka Pavi. Silazeći na reku, pri zalasku sunca, primetili su nas avioni koji su izviđali. Malo zatim otpočelo je bombardovanje koje je trajalo sve do noći, a onda je počela artiljeriska vatrica. Gadali su novopodignuti most. Zahvaljujući avionima koji su raketama obeležavali mesto mosta, vatrica je bila tako precizna da ga je najzad i porušila.

I sada je trebalo pregaziti Pivu koja nam je u mrkloj noći izgledala ogromna, crna, kao da čeka žrtve.

Sve je to trajalo možda jedan sat, ali je onome ko čeka to bila čitava večnost. Moglo je biti devet sati kad odjednom sva šuma, čitav kanjon oko Pive zabruja. Kao lavina na obalu Pive sručila se Sedma banjamska divizija. Na pola kilometra dalje od nas napravili su most, neko obično brvno, i u toku noći, do izlaska sunca, živa sila divizije prešla je Pivu. Ostala je samo komora, delovi Centralne bolnice i jedan gumeni čamac sa četiri čoveka za eventualni prevoz težih ranjenika. Pa ipak, mislim da je već 7 juna priličan broj pokretnih ranjenika i bolesnika prešao na drugu stranu, zajedno sa divizijom. Prebacivanje smo nastavili u etapama da bismo bili što manje primičeni od neprijatelja i izbegli bombardovanje. Najzad je prebačeno sve pokretno ljudstvo. Blizu obale smo konačili. Za hranu se nije moglo ništa da pripremi, jer se vatrica nije smela ložiti zbog neprijateljske artiljerije. U toku noći, po nekoliko puta su prenošena razna naređenja — o pokretu napred i o vraćanju nazad. Nešto bolničarki i drugog sanitetskog osoblja vraćeno je da ostane sa teškim ranjenicima i bolesnicima, za koje je bilo odlučeno da se spuste sa platoa Pivske Planine i sakriju u kanjone Pive. Među vraćenima nalazila se i drugarica Jela Žunjić, apotekar.

U toku noći nekoliko puta je zahtevano i prenošeno kolonom i po logoru da se i teški ranjenici prebace preko Pive i podu u pravcu jedinaca. Međutim, nešto kasnije su ta naređenja povučena.

Ujutru, koliko se sećam, 8 juna, stiglo je naređenje za pokret svega ljudstva koje je prešlo Pivu. I zaista, sve što je moglo da hoda — krenulo je. U dva ešelona bilo je sigurno oko 1.200 bolesnika i ranjenika. U koloni su se nalazili i ljudi koji su isli i nogama i rukama. To su bili teški ranjenici, među kojima je bio i danas živi Bajo Kaluđerović.

Kao komesar prešao sam tog dana Pivu poslednji. Zapravo, prelazio sam je nekoliko puta. Poslednji put — u probušenom gumenom čamcu. Prenosili smo jednog tifusara koji je davao poslednje znake života. I kad smo ga prevezli na drugu stranu bio je već mrtav. Zakopali smo ga uz samu obalu, na nekoliko metara od vode, u pesak, jer nismo imali čime da iskopamo raku. Razgrnuli smo pesak rukama. Sećam se da je bio Dalmatinac. Ime i ostali podaci ostaće tajna, zabeležena u mojoj beležnici i sahranjena na brdu iznad Sutjeske.

Izvršen je pokret gladnih koji još nisu potpuno iznemogli. Nemoć i iznemoglost tek je nastajala u putu, kad je trebalo uložiti krajne napore da se od Pive popne na Vučevu. Mnogi su počeli da posrću, izostaju, padaju. Naročito tifusari. Njihov organizam, i inače već veoma istrošen glađu i marševima, sve više je popuštao. Izlaskom na Vučevu ljudi su počeli da padaju i pored ubedivanja da izdrže još malo. Ali, mnogo puta dosada oni su već izvukli iz sebe to »malo«. Nije ga više bilo. Padali su ničice. I više nisu ustajali. A mi smo prolazili pored njih. Čoveku nije ništa teže nego kad oseti nemoć da pomogne drugu.

Prikupili smo se na padinama ispod Maglića. Bio je zalažak sunca. Opet smo se postrojili u kolonu i krenuli prema Sutjesci. Išli smo zaobilaznim, dužim putem kroz šumu, samo da nas Nemci ne primete. Sutjeska je bila posednuta našim jedincima. Za prelazak se čekala noć. Neprijatelj je zaposeo Maglić i kontrolisao čitav tok Sutjeske. Ali, svrstani u kolonu, ostali smo čitavu noć u mestu. Bila je tišina. Dobijao se utisak da sve spava mrtvim snom, iako su svi bili budni i revnosno prenosili razna naređenja koja su se na uho šaptala. Najčešće je prenošeno da komesari i komandanti idu napred. Situacija je bila teška. Poslednja direktiva je bila da komunisti hitno prođu napred. Kao odgovor na to spontano je krenula čitava kolona. Već je počelo i da sviće. Približio se najteži trenutak — prelazak preko Sutjeske. Ljudstvu je još jednom objašnjena situacija u kojoj se nalazimo i podvučena važnost discipline. I zbilja, ogromna većina i pored svih nedača, bila je krajnje disciplinovana. Pa ipak, neki nisu izdržali — upravo je svanjivalo i u jednoj udoljici, udaljenoj oko 100 metara, videli smađajući mušu. Pojuriše iz kolone. Nije ih bilo mnogo, jedva oko 20 do 30 ljudi, ali dovoljno da nas neprijatelj otkrije. Travu su zubima kidali i rukama čupali i stavljali u džep — kao rezervu. Bili smo prinuđeni da grublje intervenišemo — pucali smo iznad njih. Ali trava je bila začas pobrana. A, oni koji su je na gladan stomak jeli počeli su da se previjaju u grčevima... Kolona se primicala Sutjesci.

Pre nego što smo počeli da prelazimo reku, avioni su u kanjonu Sutjeske počeli da zavijaju i seju smrt. Kad je prelazak počeo, sunce je već obasjalo reku. Oko nas je pucalo na sve strane.

Više se nije moglo ustanoviti odakle se puca. Odmah sa prvim ešelonom prešao sam reku i stao kraj obale da rukovodim prelaskom, a komandant je pošao napred. Mesto prelaza smo pomerali čas uzvodno čas nizvodno zbog nemačke mitraljeske vatre. Bilo je već prebačeno više od dve trećine ljudstva drugog ešelona kada je bombardovanje i mitraljiranje dostiglo vrhunac. Kolonom je preneseno da komesar odmah prođe napred. Ali, ja sam i dalje ostao, hteo sam da pomognem onima koji su poslednji prelazili. Među onima koji su se na kolenima vukli prepoznao sam gotovo sve one koji su se najeli srijemuše. Činili smo zadnje pokušaje da prebacimo sve drugove. Mitraljezi su vladali Sutjeskom, kosili njenom dolinom i površinom vode. Reka je odnosila sve više ljudi. Skoro sam već hteo da krenem napred. Bacio sam još jedan pogled na drugu obalu i video kurira naše bolnice, Zaida. Zovnuo me i molio da ga ne ostavim. I još jednom sam prešao Sutjesku, stavio Zaida na leđa i preneo ga. Kolonom se još uvek prenosilo da komesar hitno prođe napred. Ali, to više nije bila kolona u pokretu — to je bila kolona ranjenika od bombardovanja i mitraljiranja. Video sam prizor koji se ne može nikad zaboraviti — raskomadana tela ljudi i konja, razbacana svuda pokraj staze. Hteo sam da više ništa ne vidim. Požurio sam, hitno su me zvali. Zaid je izostao. Usput sam slušao — »Druže, ubi me, ne ostavljam me živa«. Nastupilo je zatišje, nije bilo ni aviona niti su se čuli rafali mitraljeza. Pokatkad bi odjeknuo pojedinačni pucanj — to bi se poneki teški ranjenik ubijao, jer nije video drugog izlaza iz ove situacije. Toliko je sve bilo mirno da se dobijao utisak da je bitka završena. Oni koji još zahtevaju da ih ne ostavimo žive, većinom su bez oružja. Nemoćan prolazim pored tih dragih drugova i ne smem da ih pogledam u lice, da nam se pogledi ne susretnu — kao da sam ja kriv što sam uvek na nogama. Ponekad pogledam ispod oka i vidim borce, iako u najtežim mukama od zadobijenih rana, smirenog i odlučnog izraza lica. To su oni koji kod sebe imaju oružje — pušku, pištoli, bombu. Pripremaju se za poslednji okršaj u kome će dostoјno, kako im to dolikuje, dočekati neprijatelja.

Pristižući po nekog iz kolone, na samom brdu, spazih komandanta. Pitao me zašto me tako dugo nema. Istog trenutka čuh levo od sebe neke nerazumljive reči. Pogledah kolona Nemaca, a pred njima dva četnika. Oni odmah povikaše da se predam. Brzo sam se prebacio preko jedne vododelnice, i našao se nad strminom koja je vodila prema nekom potoku, u pravcu

Zelengore. Skotrljao sam se gotovo do samog dna, tako da sam na potok došao pre zadnjih delova kolone. Kad sam ustao nisam više imao svoju torbu. Čini mi se da sam dugo stajao kraj potoka i razmišljao — da li da se vratim. Smatrao sam da je materijal, ostavljen u torbi od velike vrednosti, naročito dnevnik koji sam marljivo vodio. Ali, vratiti se nazad, značilo je vratiti se u — smrt. I, nisam se vratio. Bio sam na začelju kolone. Odmicali smo, a na drugoj strani brda, prema Sutjesci, razbuktala se neravna borba — ranjeni drugovi herojski su umirali. Među mnogima, smrt je pokosila i Zaida, kurira naše bolnice, dečaka od 10 do 12 godina. Bio je pegav po licu ali hrabar i omiljen. Pri prelasku Pive najmanje je dvadesetak puta prelazio reku. To je bio jedan iz grupe dečaka koje su naše jedinice u Krajini oslobodile iz dečjeg ustaškog logora. Kod nas je došao u Šćit kraj Prozora tokom IV ofanzive. Rodom iz Prozora, bio je sin učitelja — muslimana; roditelji su mu kao pripadnici NOP-a ostali u logoru u Jasenovcu.

Prešli smo i poslednju zasedu na ulazu u Zalengoru i tu smo se 10 juna spojili sa delovima Druge divizije. Svi, koliko nas je ostalo živo, upućeni smo u matične jedinice. Ja sam pošao sa bolnicom Četvrte crnogorske brigade. Koliko se sećam, toga dana prvi put sam dobio obrok — parče konjske džigerice, koje sam skuval u porciji. Zatim smo krenuli prema Miljevini, jer je u toku noći trebalo da pređemo cestu Foča — Kalinovik koju je neprijatelj tenkovima bio zaposeo. Pred zalazak sunca stigli smo povrh sela Jeleča. Tu smo se svi prikupili. Uz bolnicu je išla i grupa rodoljuba, kao i Pozorište narodnog oslobođenja. Već u sumrak kolone su pošle prema cesti na kojoj je vođena žestoka borba sa nemačkim tenkovima. A pre nego što se uhvatilo mrak, cesta je bila slobodna. Njenim prelaskom završen je »hod po mukama«. Mada je i u budućim borbama bilo teških časova, ipak su ovi bili najteži.

Dragiša JANKOVIĆ

BIĆE TO NAŠA POSLEDNJA ZAŠTITNICA

rvih dana juna 1943 krenula je Treća sandžačka na svoj put u Petoj ofanzivi. Posle uzastopnih borbi od Lima do Kosanice prešli smo Taru i našli se na novim položajima na ograncima Durmitora. Desno od nas, prema Šavniku, bile su druge jedinice.

Dan je bio vedar, sunčan. Naš 1-vi, Zlatarski bataljon povukao se prema Štulcu. Pomaže izvlačenje našeg 4-og bataljona i zadržava Nemce koji nadiru od Žabljaka preko Bosača. Durmitorske stene odjekuju od bitke. Prestrašena karda divokoza beže iz svog staništa. Nekada ih je ovde uznemiravala retka pucnjava lovaca. U ovoj kamenoj pustinji na oko 2.000 metara visine, gde se nikad b'tke nisu vodile, nema danas mira. Drugi nas smenjuju i mi polazimo prema Pivi.

Još jednom se okrećem i pogled mi leži na Crnom Jezeru. Nekada sam ovamo dolazio da se odmorim, da uživam u mirisnoj planinskoj travi, u šumama, u bistroj vodi. Sada gledam zgarišta, dižu se stubovi crnog dima uvis. Nastupaju Nemci i Bugari. Pucaju u decu, žene. Zbegovi se kreću za nama. Preko sela Crna Gora krećemo ka Sušici.

Pravac još ne znamo. Od Bijelog Polja i Lima u svakodnevnim borbama do Tare. Jedinice se lagano tope. Neki novoprdošli traže spasa — skrivaju se da bi se posle vratili svojim kućama. Pridružuje im se i poneki stari borac. Ispred nas stalno jeći borba, a iza nas tutnji. Sa nama je bolnica, najveći teret i najveća dužnost. Već nekoliko dana govori se o tome da će naša divizija ili njeni delovi sa ranjenicima skrenuti sa glavnog pravca proboja. Kažu da ćemo preko Tare ponovo u Sandžak. »Vrše se pripreme«. Kruže »komordžiske«

vesti. »Pionirske jedinice otišle su na utoku Sušice u Taru da naprave splavove radi prelaska«. »Diviziska artiljerija takođe je pošla tamо«. »Ranjenici se koncentrišu u tom pravcu«. Tuda, sve do Tare i preko nje, ne pojavljuje se neprijatelj. Ne čuju se borbe. Počinjemo da verujemo u te vesti.

Žurimo prema Sušici. Samo male zaštitnice ostale su na Velikom Štulcu iznad sela Crna Gora. Jedinice su se izmešale. Usput nailazimo na tifusare zaognute čebadima. Zaostali su, kao i uvek, iza bolnice i brigadnih saniteta. Vuku se izgladneli istim stazama kuda prolaze kolone boraca, sve dok ne legnu da se odmore — poslednji put. Život što se lagano gasi. Otvorene oči govore o teškoj mladosti, o dugim marševima, borbama, gladi, ranama i neizmernim patnjama. Te staklaste oči. Kao da bi htеле da sagledaju još jedanput hiljade pređenih kilometara, da na ovoj visini i surovoj prirodi durmitorskog krša kažu kako im je život bio kratak. Ovde — onde, već po nekoliko dana, leže nezakopani.

Silazimo u kanjon Sušice i zatičemo grupu teških ranjenika na nosilima i konjima, pripremljenih za smeštaj u pećinama i tarskim stranama. Tu sam sreo starog druga, Josifa Malovića. Vezuju nas mnoge uspomene i prijateljstvo iz predratnih borbi. Rat nas je razdvojio. On je u Četvrtoj proleterskoj. Ja u Trećoj sandžačkoj. Čuo sam da je ranjen u borbama u Hercegovini. Poslednji put smo se sreli kod Pajtosa između Banjaluke i Mrkonjića. Na konju je. Teško se drži. Noge nemoćno vise niz samar. U jurišu na Kulu Fazlagić znro mu probilo obe noge i povredilo išijatikus. Oslanja se rukama na krsttinu samara. Po njemu ponjavica, a o samaru visi seljačka torba. Sa poslednjim zalogajem hleba. Doneila mu rođaka kad je čula da ovuda prolazi. Pogledi nam se susretoše. Stisak ruke. On se nasmeši: »Idem sa jedinicama. Ne ostaje mi se... tamo u nekim pećinama.«

Pratilac mu pridržava konja. Bez njega nikud. A šta, ako njega nestane? »Bolje je poginuti sa borcima nego da te kolju, ako te pronađu« — dodade pratilac. Hteo sam da Malović podje sa mnom. Čekao je Radoja Dakića, pa da krenu. Pogled mu je bio pun snage. »Ponovo ćemo u Bosnu«, završi, iako je dobro znao šta nas čeka. Više je brinuo za drugaricu i petogodišnjeg sina, sklonjene tamo negde u stenama niže Duži.

Čujem da nema prelaska preko Tare. Pripreme su prekinute. Pravac: Rudine — Šćepan Polje.

Durmitor još odjekuje. Zaštitnice vode tešku borbu. Svi idu ka Rudinama i Pivi. Oseća se, svi znaju da ovaj teren treba što pre napustiti. Iznemogli ranjenici žure koliko im snage dozvoljavaju. Avioni nadleću. Preko Tare, sa strane

Celebića, nemačka artiljerija tuče put kojim se kreće kolona. Evakuišu se delovi Centralne bolnice.

Nas nekoliko dobijamo naređenje da obiđemo sve kuće i pomognemo pri evakuaciji zaostalih ranjenika iz Centralne bolnice. Treba učiniti sve što se može da niko ne ostane. Neki ipak ostaju. Nema mogućnosti, ni snaga da se iznesu. Ne prekorevaju, jer znaju da je učinjeno sve. Daju adresu svojih: »Obavestiti gde smo ostali!«

Ulazim u jednu staju. Na slami leži nepokretni. Noga mu u gipsu, iskravio je i krajnje je iscrpen. Gleda me. Pokušavam da ga pridignem i povedem. Ne može da se pokrene. Bez reči spusti se natrag na slamu. Do ušiju mi dopire njegov tanak, iznuren glas: »... ranjen sam kod prelaza Drine... vidiš u nogu. Gdje je moja Treća dalmatinska?...« Ne znam ni sam, čutim i gledam ga. On se odmara pa, posle karće pauze, nastavlja: »... moji žive u Splitu, javi im gdje sam ostao... ako i sam preživiš...« Onda učuta. Obuze me nesnošljiva tuga. Ostaviti ga, otići. Ništa strašnije od toga. Kršan, crnomanjast Dalmatinac, guste kovrdžave kose. Da li je mislio na svoj kraj, na sunčanu splitsku rivu na tople letnje večeri? Vidim i još više osećam da se sprema nešto da mi kaže. I zna da je to poslednje što će reći drugu i borcu pre no što ostane sam sa sobom pred smrt: »... slušaj... ja ostajem, jer tako mora biti. Idi, učiniću sve što mogu da... da bar jedan od njih ne podje za vama. Kad nađu, ako budem pri svijesti... to je još jedino što mogu da uradim. Proleteri se ni mrtvi ne predaju... idi...«

Ipak ne ostaje sam. Drhtavom rukom privukao je sebi pušku i obgrlio je obema rukama. Ja ču ovog trenutka otići, a na slami, u jednoj staji u selu Rudinama, ostaće jedan ranjenik sa puškom. Biće to naša poslednja zaštitnica.

Rafali su bili sve bliži. Stajao sam nad njim i toga trenutka želeo da se nikad ne rastanemo. Pridigoh ga i naslonih tako da što bolje vidi ulaz u staju. Onda mi pruži nemoćnu ruku i reče: »Idi!« Kao da se pribojavao da ču zakasniti, da ču ostati s njim u poslednjoj zaštitnici. »Idi i ne zaboravi da javiš, ako stigneš«. Okrenuo sam se poslednji put na izlazu iz staje. Mahnuo mi je rukom, a njegove blede usne razvukle su se u slabačak osmeh. I onda je nešto rekao za mnom, nešto što sam mogao lako da razumem. Bila je to kratka, isprekidana reč: ... Ti... to. Požurio sam, ostavljajući u toj staji deo sebe.

Brzo sam obišao još nekoliko susednih kuća. Nikoga. Sve se uputilo Pivi, prelasku prema Sutjesci.

Kolona je sve gušća i raznolikija. Borci odmiču organizovanije i brže. I ranjenici svih kategorija žure, idu i puze u

pravcu prelaza. Poslednja nosila prenose iznemogle ruke. Tifusari, zaogrunuti ili opasani čebadima, kreću se kao aveti. Drugi peku meso oko vatri. I oni osećaju ovu žurbu. Treba poći, kolona je život, ostati — smrt. Ali glad je jača i od smrти i od neprijatelja. Ni avioni mnogo ne smetaju.

Naleće grupa aviona. Bombarduju sve — kolonu, kuće, čak i pojedince. Trag kojim kolona ide u nov juriš posut je leševima peginulih i umrlih.

U koloni što odmiče pod udarima avionskih rafala jaše na konju slep borac. Prati ga sed, već skoro oronuo starac. Vodi kljusinu strmom i nesigurnom stazom. Zavoj je jahaču prekrio oči, gleda rukama, sluhom... I čuje rafal kako se kobno primiče. Odjednom pada s konja. Izvlači se ispod njega i pipa ga: »Mrtav je«, zaključi brzo i nastavi da traži. »Šta je sa starim? Milane, Milaneeee...« Zar sada da ga ostavi starac, njegova verna senka što vidi svetlost mesto njega? Odjednom oseti groznu samoću. I ponovi da zapomaže. Ali starca nema, pa nema. »Gde li je? Da li pogibe, ili pobeže i mene ostavi? Pazio ga je kao rođenog. Čim su ga previli, uzeo ga je pod svoju zaštitu i pratio. Od Pljevalja on mu je vodič. I sada — sam. Čuo je kako avion nestaje u daljinu, slušao odjeke borbe i mislio na Milana, koji je valjda shvatio da je vreme za spasavanje samog sebe. »Dodijalo mu, nije ni čudo. Čiči možda i nije da zamerim...« Tek ima deset dana što je obnevideo. Deset gorkih, mračnih dana. Da mu je bar jedno oko! Ovako — ništa. Da, mislio je. Na Zelenim Stenama više Vrulja, kod Pljevalja. Tamo se zbio jedan od hiljadu okršaja. Prilazio je, sa »otšrafljenom« bombom, puzeći, Nemcima. Posada »šarca« pripremala se za dejstvo. Bacio je bombu. Jauci... Onda se pridigao da bolje vidi. I to je bilo poslednji put. Rafal iz mašinke. Pred svetom što ga je upijao u sebe eksplodira nekoliko dum-dum zrna. Obavi ga tama. Ruke pokriše prazne očne duplje...

»I gde je sad taj moj čića Milan?« — upitao je glasno. »Jel' čiču tražiš?« — odgovori neki glas iz blizine. »Čiču, dabome...« I glas ponovo stiže do njega, još bliže no pre. »Eto ga tu pored tebe...« i slepi borac zavesla rukama povazduhu, kao da će ovog trena uhvatiti čiču za ramena. »Dohvatilo ga gadno«, nastavi glas pored njega, razmrskalo mu glavu...« Bio je to glas druga u prolazu. A ruke slepog borca ostale su ispružene nad čičinom glavom u krvi.

Potok ljudi spušta se sa Rudina ka reci Pivi. Zamagljene oči gledaju u provaliju kanjona. I u nedostizno Vučeve s druge strane. Ko će izdržati taj veliki napor? Umorne noge jedva drže posustalo telo. Borci očiju žednih, gladnih i premorenih sa strahom se zagledaju u tamno zelenilo i litice kanjona. I

onda kreću, zavaravajući sebe da to nije tako teško, da će izdržati.

Artiljerija sa kosa, više Šćepan-Polja, tuče prelaz i staze koje vode Vučevu. Eskadrile »Štuka« nadleću mesto prelaza i sipaju bombe na improvizovani most. Ah, taj most! Da li će izdržati dok stignu oni koji još mogu stići? Svi žure. Pod vatrom kolona silazi. Raskomadana tela, krv. Novi ranjenici izgledaju mi teži nego stari. Valjda zato što nam to još više lomi snagu. Nova nosila.

Nailazim na učitelja Dušana Ivovića. Stoji više petnaestogodišnje kćeri, gimnazijalke. Avionska bomba joj prebila nogu. Pored nje, u samrtnom ropcu, stariji seljak iz okoline Pljevalja. Naokolo mrtvi. Kamenjar isparan i sagoreo od vatre bombi. Nekoliko boraca, Dušanovih đaka, pomaže u prenošenju ranjene devojčice.

Teške ranjenike spuštaju na zemlju. Ima ih preko pedeset. Polomljenih udova u gipsu, probijenih pluća, iskidanih tetiva. Nema snage za njihovo prenošenje. Sklanjaju ih u pećine pivskih strana. S njima ostaje šest bolničarki. Teška srca gledamo to, ali drugog izlaza nema.

Što se dalje spuštamo, Vučeve nam izgleda više i nedostižnije. Sa svih strana jeći kamen u kanjonu. Kao u kotlu. Mi smo još zaklonjeni od artiljerije. Blizu smo reke. Prelaz se ne vidi. U zelenilu je. Samo se čuje vika. Žurimo da iskoristimo dok ne dođu avioni. Na najužem mestu, kao u dubokom kanalu, jure bistri i hladni talasi Pive. Ne vidi se dno. Dva — tri brvna, obaljena stabla, malo prikovana i nekako uvezana čeličnim užetima. To je most. Pioniri regulišu prelazak i budno bdiju nad mostom, jer za drugi nema vremena. Uvija se i leluja, a voda teče pod njim, brza, hladna, preteća.

Žeđ mori sve živo. Umorna tela se saginju. Još umornija i otežalo odvajaju se od vode i kreću uzbrdo.

Nailazi četa pratećih oruđa. Sa mukom prevodimo konje zadržavajući ih da se, onako žedni, sa tovarom ne sjure u Pivu. Pioniri na to opominju, jer to se ponovilo već nekoliko puta. Prateća ne može za dana dalje. Smeštamo se poviše, u zaklonu огромнog crnog kamenja, Valovlja, koje se sa vrhova, ko zna kada, sručilo tu i zaustavilo.

Na nosilima i konjima ranjenici, bez nogu, bez ruku, zavijenih glava prelaze most. Piju i kreću uzbrdo. Zastaju, padaju, penju se, umorno i uporno produžuju dalje.

Avioni ponovo nailaze. Zaklanjamo se i očekujemo da nas zaspri. »Štuke« uronjavaju u kanjon, uvlače se među litice, jedna za drugom, u određenim intervalima. Nastoje da se spuste što niže — cilju. Gledam iz zaklona. Strmoglavljuju se. Rekao bih razbiće se o litice. Bombe polete, jedna, druga,

treća... eksplozije, dim. Izvirujemo i gledamo most, posle svakog naleta, da li još stoji. Sav je uvijen u oblak dima i prašine. Ili je srušen? Nas nekoliko silazimo da vidimo. Pored mrtvih od ranijih naleta, oko mosta leže poginuli i od poslednjeg. Pored same vode, na steni, leže i dva pionira, dva granitelja i čuvara. A most prkosí.

Sa vrha kanjona, od Rudine, javiše se mitraljeski rafali. To su Nemci već prišli kanjonu. Koliko će naši izdržati? Hoće li uspeti svi da se prebace? Osluškujemo. Vatra jenjava. Ređi hici, kraći rafali. Zaštitnica se spušta ka mostu? Da li će Nemci za njima ili će stati na vrhu kanjona?

A most se još drži. Naši još prelaze. Nemci sa Rudina otvaraju mitraljesku vatru na kolonu koja se penje prema Vučevu. Zaklona nema. Uskoro počeše i bacačima da tuku.

Vukući se lagano i uporno, komadana od neprijateljske artiljerije, kolona se i dalje penje. Osakaćena, žedna, gladna, do besvesti neispavana.

Sunce je zašlo za Vučevu. Njegova tamna senka osvaja kanjon. Zaštitnica je već kod mosta. Prelaze zaostali ranjenici. Pioniri se spremaju da poruše most. U poslednjem trenutku, puzeći, ka mostu pristiže Rajko Divac, borac 1-vog, Zlatarskog bataljona. Ranjen je u petu. Pre njega su preneli Mina Zekavčića, borca Zlatarskog bataljona, slomljene noge. »Ne rušite, neka pređe«, zapovedi Čeda Drulović, njegov komandant bataljona. Onda dade znak pionirima.

Most je porušen. Nekoliko sati ili za jedan dan usporiće se kretanje neprijatelja za umornom kolonom. Dovoljno da se uspe na Vučevu, da se predahne, pa da se opet krene u juriše koji neminovno čekaju.

Neprijatelj se spušta ka mostu. Čuje se poneki pucanj i rafal. To su poslednje zaštitnice — ranjenici koji se ne predaju.

Jedan glas s one strane kanjona. Zakasneli ranjenik. Stigao je dovde i tu stao. Tripković Đorđe, iz Drmanovića, ispod Zlatara, borac 1-vog bataljona naše brigade. U borbu je pošao iz učiteljske škole ili gimnazije. Ranjen je na Bakiću više Drine, u Četvrtoj ofanzivi. A ovde završio.

Spremamo se da podđemo pod zaštitom mraka. Prikuplja se četa pratećih oruđa. Konji su se malo odmorili. Krećemo. Više nas, u pravcu kojim kolona odmiče, odjeknu pucanj. Mine Zekavčić prislonio cev puške na bradu i okinuo. Doyde su ga doneli. Video je kako ulažu krajnje napore da ga izvuku. I rešio da ih rastereti. Stao sam i skinuo kapu. Gledao sam ga i sećao se kako je svojom pesmom uvek uveseljavao drugove.

Od Drine, u jednakim intervalima, tuče artiljerija. Treba brzo i vešto prelaziti tučene prostore. Osmatramo i oslušku-

jemo vatru. Vidimo da se šablonski ponavlja: gore, dole, sredina, pa opet gore i tako redom. »E moj švabo, iako smo u klopci, ne možeš nam ništa! Mi bismo drukčije. Ti nam sa ovoga mesta ne bi umakao«. Krećemo u grupama i čekamo ispred tučenog mosta. Kad vatru prenose, žurimo na tučeno mesto i čekamo do idućeg prekida. Oni tuku samo reperisana mesta. U skokovima prelazimo dosta brzo čitav prostor. Spotičemo se u mraku o leševe ljudi i stoke iz ranijih kolona. Pri vrhu pristižemo ostale. Vatre pospale kolone dugorevaju na zaravni, u šumi. Levo i desno, bez nekog reda, kao vетrom poobarano snoplje, popadali umorni borci, ošamućeni kratkim, gladnim i prozeblim snom. Ne misle šta će sutra. Samo da se predahne i napije vode.

Sunce je zateklo kolone u maršu prema novim položajima. Ranjenici se polako prikupljaju i upućuju ka mestu odakle je trebalo poći u proboj. Previjanja nema, a nema ni tople prekrivke.

Opet se avioni oborušavaju i bombarduju. Jurišaju na pojedince. Ranjenici se sklanjaju oko drveća. Avion leti u krugu oko njih i mitraljira. Svuda tutnji. Idemo ka Perućici — Tjentištu. Deseti jun. Naš 2 bataljon vodi borbu sa Nemcima. Artiljerija nas tuče sada iz pravca Volujaka. Naša odgovara i učutkuje je. Jedanaestog se brigada prikuplja ispod Volujaka i Maglića — i zadržava neprijatelja u pravcu Mratinja i Maglića.

U šumi su okupljeni 2 i 5 bataljon. Govori im komandanat brigade, Velimir Jakić. Bataljoni su bili popunjeni u Sandžaku. Teški okršaji pokolebali su neke. Bilo je osipanja. Neki su nestali i sa Vučeva. Okupljeni borci pogledima se prebrojavaju i slušaju reči komandanta: »Dalmatinci su već prešli Sutjesku. Ne treba brinuti zbog nekoliko desertera. Kad se vratimo, pronaći ćemo ih...«.

Dvanaestog juna idemo ka Dragoš-Sedlu i Tjentištu. Borbe se već uveliko razgaraju na svim stranama. Sava je na komandnom mjestu. Javljam mu se. Neprijatelj je prešao Sutjesku više Popova Mosta i nadire prema nama. Bataljoni Treće i Pete suprotstavljaju mu se. Pustiže i poslednja rezerva — diviziska prateća četa. Nekoliko brdskih topova s poslednjim rezervama granata i mi sa dva bacača pomažemo jakom vatrom svojima da odbiju neprijatelja. Kamenjar sa šikarom je sav išaran dimom od eksplozija mina, granata i ručnih bombi. Od silne vatre sve je uskovitlano. Ručne bombe sve češće, kao po nekom ubrzanim taktu, govore o približavanju rešavajućeg trenutka. Napad je odbijen. Nemci se povlače. Prilaz ka Sutjesci je slobodan: uzak prostor, dva točila, kuda se spuštaju drva.

S druge strane Sutjeske vode se borbe. To su delovi Prve dalmatinske brigade koji, kako se priča, treba da nam obezbede prolaz ili nam bar omoguće da se što lakše do njih prebacimo i dohvatišmo ogranaka Zelengore. Osmatramo njihove položaje. Vrleto je, ali čemo, nadamo se, u toku noći uspeti da se do njih prebacimo.

Deli se hrana iz brigadnih rezervi — nekoliko vreća žita. Prilaze ljudi i primaju po šaku — dve zrnevlja, to je »dovoljno« za održavanje života za nekoliko dana.

Spremamo se za noćni marš. Predveče borba jenjava. Sava naređuje da se topovi, bacači, sva teška oruđa zakopaju, izuzev tri brdska topa, koje divizion s poslednjim granatama priprema za prelaz. Zakopavamo ih, nema eksploziva za uništavanje. Zatvarači i nišanske sprave posebno se sklanjavaju. Teška se srca rastajemo od topova, jer smo s mukom do njih dolazili. Svaki rastanak — nova rana na srcu. Na Neretvi haubice su minirane i otisnute u vodu. A kako su nam dobro poslužile u bici za ranjenike kod Gornjeg Vakufa. Njih preko petnaest nije dalo neprijatelju oka da otvorí. Ili pre toga, kad smo tukli nemačke položaje kod Banjaluke. S njima smo se rastali na početku Četvrte ofanzive. Posle, kod Kalinovika zaplenili smo dve haubice i prebacili do blizu Pljevalja. I one su ostale negde oko Tare. Brdski topovi su nas dovode dobro služili, sada i njih sahranjujemo. I bacače, i poneki mitraljez. Znamo da će nam bez njih sutra biti teško. Ali drugčije se ne može. Bolnica je sa nama. Sačuvati ljude — to je bitno.

Bataljoni se prikupljaju. Pokret ka Sutjesci prema Tjeništu. Kolona 5-og bataljona kreće. Pridružuje se Bogdan Gledović, ranjeni komesar čete, nedavno pristigao iz Centralne bolnice. Noga mu je polomljena u jurišu na Bakiću, pri kraju Četvrte ofanzive. Centralnu je bolnicu napustio pre nekoliko dana, ne zato što je izlečen, nego zato što hoće da je uz borce. Predratni skojevac, proganjani iz gimnazije u gimnaziju, živeći vrlo teško, nikad nije zaboravio na svoju dužnost. Rana još gnoji, kosti isplivavaju. Svaki korak ubod noža. Gleda prema Sutjesci. Da li će moći? ... Nailazi komandant 5-og bataljona Milovan Planić na konju. Iza njega nekoliko šapskih konja vode kuriri. »Daj mi jednog da malo jašem«. »Nijednog, to su šapski«, hladno ga odbi Planić i produži ne okrećući se. Na Sutjesci je taj Planić dezertirao i postao četnički komandant brigade.

Borci i ranjenici spuštaju se niz blatnjavi strmi levak kuda je otiskivana građa u Sutjesku. Žitko blato klizi. Otkljuju se ljudi i konji, padaju tovari. Ranjenici se pridržavaju zdravih. Nosila više nema i ne može ih biti u ovom paklu. Leđa boraca su još jedna mogućnost za najteže ranjenike.

Drugovi iz Pete crnogorske nose Josifa Malovića na leđima. Menjaju se Mićun Jauković, Spasoje Šarac i drugi. Krv im udara na usta, ali ne ostavljaju druga sa kojim su jurišali. Ranjene pridržavaju, podižu, vuku na šatorskim krilima. Svak čini što može. Spuštaju se iscrpena tela. Da li će sva moći preko?

Lagano, ali stalno, sliva se divizija niz ovu strmen.

Huči Sutjeska. Prvi borci pristižu i po bataljonima prelaze i žure na određene pravce i mesta. Drže se za ruke i opiru penušavoj matici. Klizavo kamenje izmiče ispod nogu. Pridržava se drug za druga, posrće, uspravlja i nastavlja. Noge se lede. Ponoć je. Tamo su negde Nemci. U toku dana primećene se preko vode njihove patrole. Ne treba se pre vremena otkriti. Uskoro smo na drugoj obali, svi se nekako drugačije, lakše osećaju. Nekada nam nisu prijali ni drumovi ni reke. Kada smo prelazili puteve kao da smo na žar stajali. Njih smo samo rušili, minirali i oko njih postavljali zasede. Sa rekom je teže. Ona je za svaku vojsku problem, a za nas naročito ova, u surim dubinama kanjona.

Prošla je i ponoć, a kolone i grupe ranjenika još gaze hladnu vodu. Propinje se, penuša nemirna Sutjeska. Svaki čas tišinu poremeti vika, poziv za pomoć. Iznemogli posrću, padaju, ispružena ruka i krk za pomoć nestaju u talasima. Sutjeska proždire. Rada Marićević, majka Brankova, koga je nehotice ubio konjovodac Milun u papratištu više Šćepan — Polja jula 1942, posrće u vodi i doziva: »Slavo, Slavice, spasi!...«. Nesta je u bujici. Slavka, visoka, oslabila od tifusa, koraknu za njom, ali je drugi zadržaše: »Nazad, pomoći se ne može, zašto obe?«. Nije mogla da se pomiri s tim što joj nije pomogla. Navikla je da drugovima pritekne u pomoć ne misleći na vlastitu opasnost. Ranjena je kod Gornjeg Vakufa dok je izvlačila ranjenog komandira sa položaja. Artiljerija je žestoko tukla. Potrčala je sa tri druga. Dva su ostala nepomično. I treći je dobio parče granate. Sama je izvukla komandira, ali i on je poginuo. Nekoliko trenutaka zatim prebijala je druga uz zid zgrade. »Štuka« se obrušavala. Zvižduk, detonacija. Izvukli je iz ruševina sa osam rana. Jedan dan na konju, i zatim peške, sa ranama i tifusom dovde.

Kolona kreće sporo, zastaje, sačekuje. Još je noć. Tišina. Zadah leševa guši.

Kolona 1-vog, Zlatarskog bataljona oprezno nastavlja. Stiže kurir sa naredenjem: »Natrag preko vode do određenog mesta«. Da li u zaštitnici, ne znamo. Verovatno. Počinje da sviće. Posle kraćeg zadržavanja i treći put gazimo Sutjesku. Žurimo. Desno od nas prema Krekovima počinje borba. Naredenje: »Krenite u tom pravcu«. Kolona savija desno i malo

naniže. Mesto borbe sve je bliže. Nailazimo na prve poginule. Dve drugarice leže, iskidane bacačkom minom, na putu. Poznajem ih: Kaja Karamatijević i Rosa Cerović. Četvrti bijelopoljski i 1-vi, Zlatarski, bataljon ulaze u borbu na Krekovima. Čujemo: »Sava je poginuo u prvom naletu«. Iznenadih se kad tu nađoh opet Josifa Malovića. Sedi naslonjen o jedno debelo, nisko drvo. Pored njega pratilec i konj. »Kako stiže?« »Doniješe me. Kad probiju, produžićemo. Vidjećemo se gore na brdu«. Pokaza mi rukom u pravcu nemačkih položaja. Stisak ruke. Produžujemo. Nailazim na Hajra Musića, Savinog kurira, vodnika iz prateće diviziske čete. Unapređen je od desetara, na Borovini u blizini Rudina, posle pogibije vodnika. Koljeno mu je razmrskano, krvari, neprevijen je i leži na putu. Zastajem. Posle prvog naleta svukli su ga tu dvadesetak metara niže. na ovo mesto. Pokazuje mi mesto gde leži poginuli Sava. Svi koji mogu da se kreću u borbenom su stroju. Mrtvi se ne sklanjaju, ranjene ne previjaju. Ispod Hajrinog kolena vire delovi razbijenih kostiju. »Gde su moji?« pita me. Braća su mu u 1-vom bataljonu. »Ako ih vidis, javi gde se nalazim«. Naslonio se uz rivotočinu puta i osta da čeka.

Juriša se uz put koji vodi u pravcu nameravanog proboja. Na svakom koraku se gine. Put je zastrt mrtvima. Idemo napred, ali snage ponestaje. Prikupljaju se grupe boraca i samoinicijativno jurišaju. Neprijatelj se dobro utvratio, duž puta rov do rova. Pored mene gine Slobodan Tuzić »Butum«, student iz Beograda, komesar jedne čete našeg bataljona. Nijednu reč nije izustio. Zastajemo, dalje se ne može. Nemci su se dobro utvrđili, dobro su maskirani. Teško ih primećujemo. Snajperi gotovo nepogrešivo tuku. Artiljerija tuče sa više strana. Odjednom artiljeriski hic iz pravca gde smo noćas prešli Sutjesku. Zabuna. »Zar su i tamo već stigli?«. Granate preleću iznad nas i eksplodiraju po nemačkim rovovima. Pogrešili su. Ponovo isto. Uverismo se brzo da to nekoliko naših brdskih topova, ko zna kako donesenih do vode, poslednjim granatama nastoje da pomognu naše nastupanje. Ponovo prikupljanje i poziv na juriš. Dovlačimo »Brodu« i tučemo nekoliko rovova ispred sebe — poslednji meci su ispaljeni. Pušku u ruke. Paljbajenjava.

Na nekoliko koraka odatle nailazim na Dragišu Ivanića, komesara Pete crnogorske, Veselinu Maslešu, Sava Burrića, Golovčića i još neke. Dogovaraju se šta da čine. Zasada moramo zadržati položaje do kojih se stigli.

Prebacujem se desno do Mostarskog bataljona koji je podišao nemačkim položajima. Borba stalno traje. Mostarci vide da na tom pravcu ne mogu dalje. Razgovaram sa nekim

od njih. Ostaće do mraka na tom mestu, uveče će pokušati proboci na drugoj strani.

Tražim nekog iz štaba naše brigade. Nailazim ponovo na Musića, na istom mestu. Iskravio je. Usne su mu se osušile, niko mu nije doneo vode da ih kvasi. Nemam čime da ga previjem. Uzimam čuturicu od poginulog i donosim vode. Malo se oporavlja, pita za ostale. Ne mogu ništa određeno da mu kažem, jer ni sam ne znam. Blži se podne. Nailazim na načelnika štaba brigade Žarka Vidovića. Situacija je i za njega neizvesna. Ne može da mi pruži obaveštenje. Ne zna gde su jedinice. Levo prema Ozrenu čuju se rafali. Zelene i crvene rakete lete u vis. »Da li su to gore naši?« — pitam. On sleže ramenima. »Ne znam, tamo verovatno napada 5 bataljon«.

Ponovo se vraćam da potražim Musića da ga sklonim, ali njega nema. Ni Malovića. Nailazim na dvojicu Krajišnika iz naše brigade i zajedno polazimo u pravcu gde je trebalo da se probija 5 bataljon. Dušan Tomović, borac 4 bataljona Treće brigade, ranjen je teško u stomak. Poziva me i tada ga tek primećujem i prilazim. »Povedi me«, reče mi. Saginjem se, pomažem mu da ustane. Lagano polazimo. Posle desetaka koraka posustaje i kaže: »Više ne mogu, položi me«. I preklinje da ga ubijemo. Snažan, lep mladić, crne puti, rodom iz Mojkovca. Vidi da mu se pomoći ne može. Gledamo ga i stojimo neodlučni. Donosim čuturicu s vodom. Traži pušku koja mu je ostala na mestu gde je malopre ležao. Zahteva da je napunimo. Ispunjavamo mu želju, još mu dajemo i dve bombe. Svestan je da izlaza za njega nema. Još jedan težak rastanak. Njegovog brata i roditelje dobro poznajem. »Kaži mojima, ako st'gneš i ako od njih neko prezivi, gde sam ostao. Kaži im da sam se časno borio«. Bilo je to poslednje što sam čuo od ovog dobrog borca i druga.

Pod utiskom rastanka sa Tomovićem, krenusmo u pravcu Ozrena. Idemo i sa strane čujemo neke glasove. Stadosmo. »Halo, drugovi« — povičem u tom pravcu. Neko odgovori »Halo«. Pošao sam napred, izišavši iz šume na proplanak pokriven papraću, pored potočića koji je iz tog pravca tekao i preprečavao naše nameravano kretanje. Ponavljam sam nekoliko puta »Halo« i dobijao odgovor. Odjednom iz pravca odakle je dolazio glas, na desetak metara ispred mene, iz maskiranog rova podiže se šlem i Nemac uperi pušku na mene. Bacio sam se na tle i prvi hitac izbegao, otkotrljavši se u potok. Nekoliko rafala i bombi zapraši oko mene. Obala potoka me zaštitala. Uspevam da se vratim do dvojice drugova koji su me čekali u šumi sa »šarcem«. Nastavljamo sada opreznije. Stotinak metara dalje primećujemo u jednom gustišu nekoga ispred sebe. Prilazimo pažljivo i susrećemo grupu od

oko šezdeset boraca iz raznih jedinica. Odlučili su da zajedno sa nama krenu u probaj. Nekako uspevamo da vojnički koliko-toliko uredimo grupu. Od naoružanja imamo jedan »šarac«, nešto pušaka i pištolja.

Oprezno se penjemo uz Ozren, osmatramo i osluškujemo. Na brdu se više ne čuje borba i nema bacanja raketa. Pretpostavljamo da je prolaz tamo osiguran. Uskoro primećujemo da ima nekog pred nama. Bili su to naši. Jedna poveća grupa okupljena oko Dragiše Ivanovića. Priključujemo se.

Okupljena grupa sastavljena je iz svih jedinica i delova pri Trećoj diviziji. Vojnički neorganizovana, bez komandnog kadra. To stvara još veću neizvesnost. Dogovaramo se o daljem pokretu. Šaljem četvoricu i pravcu gde bi trebalo da budu ranjenici. Javlja se osam drugova koji polaze u pret-hodnicu. Pažljivo se kreću na pedesetak ili najviše stotinu metara ispred grupe, koja ide u onom poretku kako se okupljala i odmarala. Izbijamo na kosu i pošto smo dobro osmotrili pozivamo ostale, koji se priključuju. Ostavljena je veza za ranjenike na mestu odakle sam poslao kurire po njih.

Grupa se postrojava, prebrojava i vojnički organizuje. Pridolaze novi. Okupilo se oko 320 boraca koji se spremaju da krenu pred mrak. Odozdo stižu kuriri i javljuju da se ranjenici kreću i da će doći na ovo mesto. Ivanović, koji je preuzeo komandu nad celom ovom grupom, određuje me da ostanem i sačekam ranjenike. Pored četvorice kurira, koje sam poslao po ranjenike, ostavlja još dvojicu boraca.

Ivanović kreće. Ugovoren je da će nam vezu ostaviti i da će se na mestu probaja zadržati dok mi pristignemo. Sa tom grupom je i diviziska radiostanica.

Čekamo. Vreme sporo odmiče. Dole pod nama huči Sutjeska. Čujemo neke pucnje, a zatim jezvo zavijanje. Nagađamo. »Puštaju gasove da bi uspavali ranjenike«, reče jedan borac. Ali u to ne verujemo. To su izgleda specijalne patrone za psihološko dejstvo. Prvo pristižu grupice od pet — šest boraca, poneki sa automatom. Stvorene su u toku borbe i samoinicijativno pošle u probaj. Polako pristižu i ranjenici. Osluškujemo. Nervi su napeti, čekamo šta će učiniti naši koji su pošli napred. Čujemo desno, na vrhu, neke glasove. To su sigurno Nemci. Nije mogućno da taj pravac nije posednut. Odjednom se kroz noć prosu žestoka vatrica mitraljesci i rafala i ručnih bombi. Nekoliko minuta, možda i deset, žestoka borba. I onda — tišina. Ponovo osluškujemo. Sigurno su se probili. Kratak, žestok juriš i probaj. Zatim Nemci otpočinju minobacačku i artiljerisku vatru. Tuku zauzeto mesto ili prate naše posle probaja.

Dolazi jedan borac iz tog pravca i javlja: »Probili su se!« Pitamo ga da li su se zadržali i šta nam javljaju. »Bio sam ostavljen za vezu i pošao sam da vam javim. Niko od njih nije do mene došao«. Neizvesnost. Čekamo i dalje. Možda će neko stići, sem ako zbog dolaska ovog borca veza nije prekinuta.

Priskupljam ranjenike i borce, spremamo se za pokret. Prebrojavam: pedeset i nekoliko boraca sa pet puškomitrailjeza, jedan »šarac« i četiri »Zbrojovke«. Oko 250 ranjenika, među kojima i trojica samo sa po jednom nogom: Žarko Kovačić, iz Nikšića, pогинуо kasnije na Majevici, Miroslav Jovanović »Janja«, iz Preljine, borac Druge proleterske, sada živ i još jedan, čijeg se imena ne sećam. Među njima dosta ranjenih u toku dana i neprevjenih. Neki su doveli konje, neki su vodili goveda ili ovce. Molio sam ih da tu stoku, izuzev konja, ostavimo da bismo se lakše probili, ali nikoga nisam mogao ubediti. »Što da ostavljamo? Ili sa ovim poginuti probijajući se, ili sutra umreti od gladi bez ovoga. Bolje je, u svakom slučaju, povesti«. Izgleda da su bili u pravu.

Kako da se obezbedi probor ovolikoj grupi ranjenika, od kojih velikim delom vrlo teških, sa svega pedeset boraca? Kako poći i kojim pravcem? Bez karte, bez busole ne znaajući čak ni zborni mesto (kasnije sam čuo da su ga neki znali).

Borce sam podelio na pet desetina. Četiri na čelo kolone sa »šarcem« i tri »Zbrojovke«, a na začelje desetinu sa »Zbrojovkom«. Nju sam poverio Midu Milikiću, omladincu, skojevcu iz naše brigade, sada potpukovniku. Bio je poznat kao hrabar borac.

I tako krenusmo. Nekoliko drugova imalo je zadatak da se kreće duž kolone i nastoji da se veza ne prekine. Sporo smo odmicali, očekujući da ćemo naići na vezu. Kasnije sam doznao da je veza zaista bila ostavljena, ali nas ona nije sačekala, niti je do nas stigla. Grupa koja je sa Dragišom Ivanovićem zauzela deo neprijateljskog položaja, držala je izvesno vreme prolaz, ali kako mi nismo pristizali, produžila je prema Vrbničkim Kolibama. Dozivali su nas, ali ni to nije pomoglo.

Osluškivali smo i pazili gde tuče neprijateljska artiljerija. To nam je bila orijentacija. Računali smo da čitav prostor nije posednut i da tuku ona mesta koja su reperisana, a nisu posednuta. Niko nije poznavao teren, a noć je bila mračna. Vodio sam kolonu sredinom brda, računajući da će tako biti lakše za manevr i probor u slučaju nailaska neprijatelja.

Skoro će da svane. Ponoć je već davno prošla. Kolona se dva puta prekidala. Poslednji put, kad smo se prikupili, ostali smo bez desetine u zaštitnici. Ona je, premorena, zaspala i kada se probudila pošla je za nama. Naišla je na posednut

položaj, mitraljezi su počeli da štekću a rakete da obasjavaju prostor. Povukla se i više s njom vezu nismo uhvatili. To je bilo prilično daleko iza kolone. Artiljerija je počela da dejstvuje i granate su padale blizu nas. Požurili smo.

Uskoro je počelo da svijeće. Lagano smo se spuštali na Hrčavku. Kolona ide i spava. Neprospavana noć uoči borbe na Sutjesci, pa borba čitav dan, pokret čitavu noć. Za nekoliko dana imali smo svega jedan kratak predah od nekoliko sati po izlasku iz Pive na Vučevu. Teško je bilo ovu kolonu voditi dalje. Silazimo do Hrčavke, pošto je sunce već prilično ogrejalo. Kod prelaza potrese nas nov prizor. U jednoj pećini po red rečice jedna seoska porodica cela poklana. Tu su pokušali da se sklone od Nemaca. Ježili smo se nad slikom poklane dece.

Prihvatili smo se druge strane i počeli da se penjemo sporo kao puževi. Desno od nas, na ivici kose, videli smo Nemce koji su pored kazana primali jutarnji obrok. Nailazimo na ugaženi trag kolone koja je ranijih dana prošla ispred nas.

Noge su pekli tabani isečeni i krvavi. Još negde kod Durmitora popravili su mi cipele u brigadnoj radionici. Više ni njih, ni radionici nisam video. Sirovi opanci spali su prilikom spuštanja niz točilo ka Sutjesci, a od čarapa ostali su samo gornji delovi. Krajišnik, koji je nosio »šarac« i koji je stalno sa mnom išao, nabavio mi je, i to s mnogo muke, od nekoga iz kolone, rezervne opanke.

Uskoro smo pred sobom čuli da se nešto kreće. Polegali smo. Pažljivo smo prišli i naišli na tri konja zaostala iza naših jedinica. Za samar jednog od njih bio je vezan konopcem poljski aluminijumski kazan od pedeset litara i kada bi se konj pokrenuo da pase travu lonac bi proizvodio buku. To nam je dobro došlo. Trojicu drugova bez nogu odmah smo stavili na konje. Bilo je skoro podne kada smo izbili na vrh i prešli na drugu stranu Hrčavke.

Odmarali smo se prilično dugo i ispitivali okolinu. Nigde nikoga. Daleko ispred nas kružili su izviđački avioni, čulo se mitraljiranje. Znači, naši su tamo. Najzad . . .

Milovan PEJANOVIĆ

RANJENICI SA ŠTULCA

ali Štulac na Durmitoru nadnjo se nad Tarom, kao majka nad kolijevkom. Čini se kao da se i izdigao tako visoko da zaštitи Taru od neželjenih i nepozvanih. Na njemu razrijeđeni stroj boraca 4-og bjełopoljskog bataljona Treće proleterske (sandžačke) brigade. Desno od nas dominira Veliki Štulac sa dijelovima naše brigade, lijevo Nijemci, pozadi ispod nas, bistra i nemirna Tara, a ispred nas, od

Žabljaka — pripremaju se opet Nijemci za ponovni juriš. Jedan juriš smenjuje drugi, tako da izgladnjeli vojnici nijesu mogli da prime ni ono malo kačamaka što je skuvan negdje u Tepcima. Donesen je na šatorskom krilu blizu položaja, odatle ga raznose kuriri, puzeći — od borca do borca. Neprijateljska artiljerija razređuje naš stroj, bataljon krvari, ali ne otstupa. Naš zadatak je jasan: da držimo položaj po svaku cijenu.

Obilazimo položaj Druge čete. Puzimo od zaklona do zaklona. Od Žabljaka vidimo pokrete znatnih neprijateljskih snaga prema nama: jedinice njemačke 1-ve brdske divizije, povućene sa Istočnog fronta. Penju se na Veliki Štulac — naš desni bok koji je potpuno otvoren, a djelimično i leđa. Tu i tamo padne i po koja granata — Nijemci vrše korekturu. Počeli su nas obasipati vatrom i sa Velikog Štulca. Razgovoram sa Radomanom Kneževićem, zamjenikom komandira čete, o neodrživosti našeg položaja: izlazak Nijemaca na Veliki Štulac potpuno je izmijenio situaciju na našu štetu. Svjesni smo da nemamo pravo napustiti položaje. Ali, pitamo se, imamo li pravo žrtvovati toliko ljudi bez ikakvog izgleda da položaj održimo makar i do noći? Pa mi možemo držati položaje još

jedan sat, ali više ne. Isplati li se za jedan sat izbaciti iz stroja Treće divizije koja vodi borbu na život i smrt, jednu cijelu jedinicu? Nije ovo prvi put da proklinjemo nezahvalnu ulogu zaštitnice. Ne znamo šta ovaj sat znači za one koje štimo, za naše ranjene drugove. No, izdržaćemo još ovaj neprijateljski juriš, pa čemo se onda povući.

Neprijateljski juriš je bio silovit. Njemu je prethodio uragan artiljeriske vatre po našem streljačkom stroju. Juriš je pratila neprijateljska vatra sa Velikog Štulca — u naša leđa. Moja četa je prepolovljena: 22 mrtva i ranjena. U žurbi smo izvlačili ranjenike. Ni previjati ih nijesmo imali vremena.

Vladi Damjanoviću je granata raznijela stegno. Vučem ga nizastranu sa komesarom bataljona. Otvorena rana se tare po zemlji i kamenju, ali ko na to još sad gleda. Vlado predlaže da ga ostavimo. Uzaludno je, kaže, pokušavati. Ni sami ne verujemo da će nam uspjeti da ga izvučemo, ali hoćemo da učinimo bar ono što se može — da pokušamo. Svakli smo ga dublje u šumu; tamo su još tri ranjenika. Rekoše mi da je odmah iza položaja ostao ranjen Radoman, pa trčim nazad sa Vasilijem da ga izvučem. Ko će prije do njega — mi ili Nijemci?

Ne mogu da izbrišem tu sliku iz sjećanja nikada. Pa ni onda kada to najjače zaželim. Koliko sam puta zažalio što sam se vratio po Radomanu. I nemogućno se dešavalо u ovom našem ratu. Kao da sada gledam: stoji Radoman, okrenut u našem pravcu ni na jelu nije bio naslonjen. Granata mu je potpuno otsjekla desnu ruku, a lijevu slomila. Parče granate rasjeklo opanak na desnoj nozi, sa gornje strane i tu se vidi krv. Dotada sam mislio da se ovako ranjen čovjek ne može držati na nogama bez pomoći. Dočekao nas je sa: »Gdje si Pavle, da me ubiješ?« Nemamo vremena da razgovaramo niti da ga pitamo kako mu je. Pokušali smo da ga snesemo — on se nije dao: sjeo je i zdravom nogom zakačio za stablo drveta. Dižu mi kosu na glavi, valjda, deseti put ponovljene riječi za jedan minut: »Ubi me, Pavle! Ako ti nećeš, ja ću — samo mi napuni pušku!« Nije u stanju da shvati da on nema čime više da puca, da on nema više ruku! Žurimo da ga snesemo — on se ne da nikako. Nijemci samo što nijesu prišli. Svaki sekund je dragocjen. Pa i ako ostanemo sa Radomanom pa poginemo — neće imati ko da iznese ostale ranjenike. »Zbogom, Radomane!« Trčim niza stranu sa vodnikom. Jeza me uhvati od prodornog Radomanovog glasa: »Pavle, ubi me, ne ostavljam te ovako, sram te bilo!« Zastao sam i okrenuo se i on je pošao za nama. Kažem pošao, iako više nije imao snage da se uspravi na noge, nego se otisnuo nizastranu i kotrljao se. Zaustavili smo ga. Opet isto. Nijemci već nailaze. Kažem Vasiliju da mu

skrati muke. »Ne mogu, Pavle!« Ni ja to ne mogu, Radomane, a znam da bi to bila najveća usluga koju ti prijatelj može učiniti — da zasije kuršum u tvoje dobro srce ili tamo gdje ti se u neredu spustio pramen crne kose. Je li naše da ostanemo s tobom — a ne možemo ti pomoći — ili da pokušamo da spasemo one koji čekaju na našu pomoć? Naše je bilo da učinimo ono što nijesmo htjeli. Ne što nijesmo htjeli, nego što nijesmo mogli, Radomane. Ne može se pucati u svoga ranjenog druga — pa i onda kada treba, kada nema drugog izlaza. Stotinu sam puta do danas sebi postavljao to pitanje. I stotinu puta sam odgovorio da u takvim situacijama čovjek treba da ima mjesto srca kamen — pa onda bi tek razumno postupio. Nijesam imao pri sebi bombu — nju bi možda mogao aktivirati i ostaviti kod njega pa otići, ali okrenuti cijev u Radomana — ne, i stotinu puta ne!

— Zbogom, Radomane! — tada sam se prviput u životu uhvatio za kosu.

— Ubi me... i tada sam prviput u životu zatisnuo uši da ne čujem riječi upućene meni.

Strčali smo kod ostalih ranjenika. Nemamo vremena da pravimo nosila, a i nas nema po dvojica za jednog ranjenika. Duro, Živko, Vasilije, Ljubica i ja nosimo ranjenike na leđima. Nijemci povremeno obasipaju vatrom put kojim se krećemo, ali nas ne vide, jer smo u šumi. Žurimo se dok nas nijesu otsjekli ili pristigli. Skoro nam je jasno da ne možemo izvući ranjenike, ali u to nećemo da poverujemo. Možda bi smo jednoga i mogli spasti, ali sve...? Puteljak kojim se probijamo jako je loš. Spustili smo se u ravnicu i sada se dalje treba peti uz strminu. Mi smo već popadali s nogu. Ni govora o tome da iznesemo uz ovu strminu ranjenike na leđima. Pa i kad bismo imali na raspolažanju deset puta više vremena.

Odmorili smo se malo u jednoj napuštenoj kući, ispod samog brda, uz koje se treba peti. Ljubica je previla ranjenike. Nema mnogo vremena — Nijemci mogu svakog časa da nas pristignu. Na brzinu pravimo nosila da pokušamo iznijeti makar Vlada. Ostale smo ostavili u kući i objasnili im da će mo uz ovu strminu iznositi jednog po jednog. Drugog izlaza nema. Petar Pejović — Lepi pravi se kao da nam veruje. I sam sebe pokušavam da ubijedim da je ova laž istina. Jedan ne može da uzdrži suze: »Zar nas tako ostavljate, drugovi — Švabama ranjene i bespomoćne?« Ovo je previše! Nećemo da se praštamo s drugovima! Pa mi ćemo se za njih vratiti!

Nosimo Vlada na nosilima, uz ovo tepačko bespuće, blatnjavo i strmo. I prazni se jedva vučemo, iscrpeni, izgladneli, a sa nosilima ne ide nikako. Toliko pokušaja da se pomaknemo samo nekoliko metara. Ispriječilo se ispred nas brdo kao naj-

veća planina. Nikada mi se nijedno brdo nije tolikim učinilo. Teškom mukom odvajamo noge od blata, zemlja kao da hoće da nas upije u sebe. Imaš pravo, Vlado, sve je uzalud. Evo, došao je i kurir od štaba bataljona sa naređenjem. Komesar bataljona ne može da saopšti odluku Vladu — daje mu naređenje da ga pročita. Vlado čita, mi sagli glave i čekamo šta će reći. »Pa da, drugovi, borba je za žive, a ne za mrtve. U ovoj situaciji ranjenici su isto što i mrtvaci — i više od toga. Produžite vi dok ne bude kasno i za vas. Neka vam je savjest mirna, ja vidim da je to jedini izlaz. Meni ostavite mašinku — mislim da će mi trebati.« Dvojica ostaju da sakriju ranjenike dok Nijemci ne prođu, da ih pokušaju povezati sa seljacima ili sa gerilom koja će vjerovatno ostati na terenu. I oni će se negdje skloniti, pa neka se poslije vrati za Sandžak. Ne vjerujem u ovo spasavanje, ali ovako je malo lakše i nama i ranjenicima. Učinilo se što se moglo. Eto, postoji izvjesna nada. Ipak, možda ...

Opraštam se sa drugovima i produžujemo dalje. Nikada mi »doviđenja« n'je izgledalo besmislenije nego sada, ali ipak, »Doviđenja, ranjeni drugovi«. Ovo »doviđenja« kažem reda radi, radi njih i radi sebe.

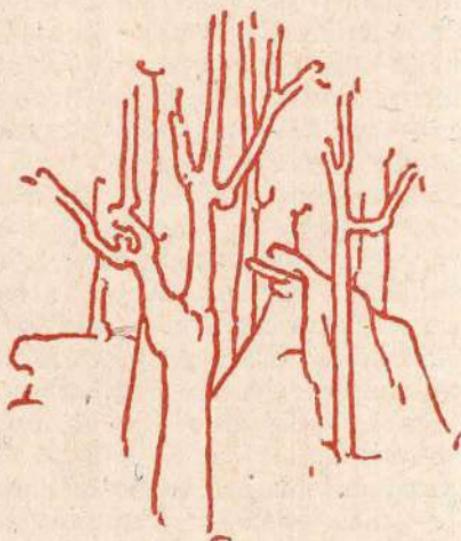
Penjemo se uz ovo prokletno brdo kao prebijeni. Jedva puške nosimo — i one su otežale. I sam sebi sam težak. Vrzmaju mi se po glavi Radoman, Vlado, Lepi i ostali. Dijelom puta do kuće nosio sam na leđima Lepog. On je, čini se, i tada bio svjestan težine našeg položaja, bezizlaznosti situacije za njih, za ranjenike. Pitao me je dokle ih m'slimo nositi, gdje ćemo ih ostaviti. Šta sam mu mogao reći, kada smo bili nabijeni u Tepc'ma, kao u kotlu — sa jedne strane nabujala Tara, sa ostalih Nijemci — prolaz samo uz ovu strminu, prolaz koji se svakog časa može zatvoriti. Vučem svoje tijelo i razmišljjam o ovim tužnim rastancima sa drugovima iz čete, osmog juna 1943 godine. Negdje sam čitao, ili čuo, ne znam, da od svakog zla postoji gore, a od svakog teškog teže. Slaba je to utjeha! Ja već zamišljam kuću u kojoj smo ostavili tri ranjenika, u plamenu, a na tom plamenu se Nijemci griju. Ili Švabu kako je stao sa blatinjavom čizmom na grudi Vladu, uperio mu cijev u čelo, dok mu drugi trga zavoj sa rane!

Mnogo je toga i za cio život a, evo, čovjek to podnese sve u jednom jedinom danu. I da li je to sve? Brojim lješeve svojih drugova pored puta kojim se povlačimo — 20 sam prebrojao. Od toga — niti jedan od kuršuma. Glad, iscrpenost, tifus ... Banjci. Jedan se naslonio na neko drvo pored puta i, izgleda, umro. Neki su, vjerovatno, umrli na samom putu — pa su ih oni koji su se ispred nas povlačili sklonili pored puta da se ne gaze. Kosturi, kožom obavijeni. Htio bih da ne gledam,

ali ne mogu. No, neću više da brojim! I onoga što, izgleda, spava, neću da budim — sam se sigurno neće nikada probuditi. Kostur od čovjeka. Idem strahujući da ne nađem na nekoga koji nije umro, a ne spava. Teško padaju ovi bespomoćni rastanci, strahovito teško.

Napravili smo kraći zastanak da predahnemo. Tu, pored puta, leži još jedan. Ispred njega neko šatursko krilo, a pokriven kaputom. Meni okrenut leđima. Prišao sam da vidim je li neko od poznatih. Da! Rade Bajčeta — komesar moje čete. I on je ranjen na Malom Štulcu. Nosili su ga drugovi koji su se prije nas povlačili dovde. Dalje nijesu mogli. Uzaludan bi bio i naš pokušaj da ga nosimo dalje. Zato se polako odmičem od njega da ga ne probudim. Gologlav je, pa mu stavljam svoju kapu na glavu. Prolazimo polako — da ga ne probudimo. Čuo nas je. »Eto, ja ostaooh ovdje, drugovi, vi nastavite dalje. Šta da mu kažem? Nećemo, valjda, poslednje metke ispaliti na njega ili na sebe. Ne, nije, ovo kraj, mi još imamo snage da punimo puške i da pucamo iz njih. Jedinica računa i na naše puške, pred nama je dvije hiljade ranjenika. Svaki metak i svaka puška — dragocjeni su.

Pavle DELEVIĆ

U KOLONI SA RANJENICIMA

unsko planinsko veče, vedro i svježe. Tišinu, od koje smo se već odvikli, povremeno prekida ječanje teških ranjenika. Prema horizontu, kroz noć, još se nazire Ljubin Grob — tamo su ostali mrtvi drugovi iz čete. Tišinu noći prostrijeli zavijanje vučjaka, negdje iza njemačkih položaja. Svi smo na okupu: ranjenici, Vrhovni štab, tifusari i zdravi bорci. Iz štaba stiže drug Boko, komandant bataljona. Komandir ustade i pozdravi ga.

— Pazi, Božo! — tiho će komandant. — Ti ćeš preuzeti ranjenike... Moramo se noćas svakako izvući, gubitaka ne smijemo imati; mnogo smo ih već imali, ali to smo morali. Naši će vršiti prepad na desnom krilu, a ti odmah pokret! Ukoliko naideš na telefonske kablove, ne smiješ ih kidati. Naročito, na to obrati pažnju: neka oni telefonom razgovaraju, a ti prebacuj nosila.

— Tako, brate, reci da ne smijem prekidati ni naše ni njihove veze! — umorno se nasmiješi komandir.

— Pa takav je plan! Samo oprezno.

— A, gdje mi je prethodnica? — pita komandir.

— Oformi je od zdravih ljudi, kako znaš!

— Ko će nositi ranjenike?

— I to organizuj kako znaš! Drugi ešelon ranjenika ima drugi pravac — oni idu desno. Moramo imati čvrstu vezu. Ukoliko neki ešelon udari na jači otpor, hitno se mora pridružiti onom koji srećnije prođe.

— Sprema za pokret! — čuje se šapat. — Otstojanje, nosila, tri koraka!

Sve je bilo spremno, kolona se oformila.

— Alo, veza! Kolona, stoj!

I opet pokret.

Desno bljesnuše munje; to je prepad na Njemce, naši samo manevruju.

— Tišina, i samo lezi! Sad pokret! Požuri! — brzo su se prenosila naređenja. Svaki je do krajnosti budan — niko ne spava niti osjeća zamore; niko nije gladan. Samo se čeka krajnji ishod, kao da niko i ne d'še...

— Pokret, prenosi! — opet stiže komanda. Patrola je prošla bez metka. Zastenjaše teški ranjenici. Samo poneki škr-gutne zubima kad koji od boraca posrne pod nosilima. To je znak da je trebalo zajaukati, ali...

— Sagnite se, drugovi! — Marko i Mirga držali su žicu podignutu uvis i svakog upozoravali da ne zakači glavom telefonske kablove.

— Ranjenici su prošli ispod kablova! Prenosi dalje!

Svaki od nas kao da je zbacio neki teret sa leđa — kolona oživi: eto, prešli smo! Kao i svaka dobra vijest, i ova se prenosi po nekoliko puta. Ova je vijest mogla stići tek do začelja, a sa čela se prenosi druga komanda:

— Lezi! Bombaši naprijed! — Oni koji su desno vršili u obruču prepad, već su stigli i pored nosila jurili naprijed.

— Ovo su bombaši! — šapuću teški ranjenici.

— Hm, sad smo u drugom obruču! Iz klopke u klopku; dokle će ovaj fašizam, jarca mu boga!? — gundao je Čaleta, vukući na leđima teško ranjenog Bojicu. Opet zagrmi, opet vri kao u kazanu; svjetleća zrna munjevito krstare, rakete osvjetljavaju položaje. Iglice sa jelovih grana zasuše po očima ranjenike koji nepomično leže i čekaju. Lomi se i krši na sve strane. Tifusari se uzrujaše i neki počeše da jurišaju ne znajući kud i na koga; neki siđoše sa staze te iza jelika počeše jaukati nemocno i prigušeno.

— Tamo su Solomon i Filipović, to su stari noćni kurjaci! Bolje vide po noći nego po danu: ili će 1-va i 3-ća četa izginuti, ili će Solomon i Filipović proći! — prostena Bojica, onako ranjen.

Nazirala se zora. Porodilja Zada sjede kraj puta, držeći bebu u rukama. Za njom pristže i Safet:

— Jesmo li se juče dogovorili i čvrsto riješili da ga već jednom baciš! Vidiš koliko se dere! — ljuti se Safet.

— E, kad ga nisam dosad bacila, neću ni sada! — odgovara Zada. — Koliko si puta uzdahnuo što nemaš djece? Punih sedam godina milovao si čaršisku djecu, a sad bi bacio Gorana.

— Ko bi na čistu miru bacio dijete, ali kad se dere, ot-kriće nam položaj! — pravda se Safet.

— Ne da mama svog sokola! — Da bi umirila dijete, Zada raskopča talijansku bluzu. Goran se namršti na meke i prazne grudi i nastavi da plače. Mati ga privi uz grudi, da bi prigušila plač.

— Džigericu će iz tebe izvući, a i tako si klonula! — nastavi Safet.

— Niko mi od drugova još nije rekao da ga bacim. Da li je tebi neko nešto prebacio, pa si toliko zapeo — baciti, baciti! — pita Zada.

— Pa, nije mi niko rekao, niti će mi reći, nemaju smjelosti.

— A odakle ču onda ja imati smjelosti? Misliš da bi izdržala ova četiri mjeseca da ga nemam?

— Ura, proleteri! — prolomiše se poklici oduševljenja. — Pomlatili švapsku četu, jednog oficira živa uhvatili i četiri vojnika, spaseni smo, ura, naši!

— Koliko je našijeh poginulo, Boća? — pripita komesar Savo Brajović, onako sa nosila.

— Iz 1-ve čete poginuo je Đuro Braćeta, Rajko Begović, Božov brat, i još dvojica novajljija, iz 3-će čete, imena im ne znam — odgovara Brajović. — A ranjeni su ovi što ih vidiš; ja sam malo polakši, pa me odrediše da ih sprovedem. Ranjen je i Bebo Brajović, ali je ostao u štabu.

— Pa zar je i kurir bio bombaš? — primijeti komesar.

— Svi smo bili bombaši i nije niko!

— Kako to?

— Zašli smo im za leđa i našli se prsa u prsa, u šumi: naši za jelikom, a Švaba za bukvom, i tako, ko koga prevari; ko pomoli nos, taj je i gotov! Zbog blizine i grana niko ne baci bombe — ni naši ni njihovi. To je trajalo dok juriš nije otpočeo sa ove strane.

— Ovu ti je mašinku poslao Solomon Jovović! — Radisav dodade Savi mašinku — ima metaka koliko hoćeš. Zaplijenismo još šest maš'ki i dva najmodernija »šarca«, a baška radiostanicu, druškane!

Boća, koji je stizao sa začelja, pokuša da komandiru izjavi saučešće, ali ni sam nije znao kako. Najzad reče:

— Izgleda da je i Rajko poginuo! A bolje je i to neg' da su ga živa uhvatili.

— Božo se okrenu uštranu i uzdahnu:

— De, znao sam, nije se znao čuvati; prsio se mnogo. — Za žaljenje nije bilo vremena. Kurir doneše naređenje: »Druže Božo, Bako je naredio da sa ranjenicima smjesta kreneš preko Zelengore; dok je jutro, treba izbjegći avione i artiljeriju u ovoj dolini«. Komandir dade znak pištaljkom: sprema za pokret, pozuri! — Većina tifusara i ranjenika spavala je, skupljena u

klupčad pored staze. Neki poustajaše i, drhteći od zime, počeše jedan drugog da bude. Ali sve je to išlo sporo, pa komandir poče da se jedi. Svaka druga riječ bila mu je — požuri! — Iza jedne jelike, više puta, začu se stenjanje, a potom promukao glas upita:

— Kuha li se tamo ručak?

— Kuha, kuha! — odgovori komandir, ironično.

— Požurite, drugovi, juriš na njemačke kazane! — povika neko. Ova vijest o ručku munjevito se prenese na začelje. Dok je stigla do posljednjeg, ispalio je da smo zarobili njemačko slagalište hrane. Odjednom nastade trka; naravno, zdraviji su bili prvi. Nekoliko tifusara okrenu s puta, pa onako četvoronoške, razjapljenih usta, poče da puže naprijed, vapijući iz-nemoglo.

— Ostavite i nama, drugovi!

Jedan teški ranjenik pokuša da ustane sa nosila, zatim se sruši i onesvijesti. Komandir se našao u gorem položaju nego juče, na Ljubin-Grobu. Noćas mu pogibe brat, sad mu oni zdravi ostaviše nosila, odjuriše za tim lažnim skladištem hrane.

— Ne znam šta mi bi da onako odgovorim onom mrtvacu, đavo ga odnio! — kajao se komandir, nemoćan. Komesar Savo Živković, iako teško ranjen, uspio je svojim autoritetom da vrati sve članove Partije, kandidate i skojevce iz našeg bataljona, pa čak i neke nepoznate iz bolničkog ešelona drugih jedinica, ubijedivši ih da tamo nema nikakve hrane. Do određenog zbornog mjesta bilo je svega jedan kilometar, ali za iznemogle noge i to je bilo isvuše daleko. Kroz jutarnju maglu padala je kiša koja je još više otežala nošenje nosila. Dronjci na leđima bili su do kože mokri. Sa čela se prenese naređenje za kraći odmor. Mićo podesi desni kuk na odeblju jelovu žilu, nasloni se na jeliku, otpuhnu i brozo zahrka. Podočnice i lice su mu otekli od rane, kao da su ga izujedale pčele. Čaleta nalomi nekoliko jelovih grana, malo s njih strese rosu, sjede na njih, nasloni se na jeliku, zavrnu kragnu oko vrata i zagnjuri nos u njedra, kako bi sam sebe zagrijao. Ćebo zavede ispod staze putalja, dokući mu nekoliko bukovih grana i progundja:

— Samo ti jedi, znam ja što je glad! I ja bih ti pomogao, ali sam od tog lista sav pozelenio. — Onda priđe Čaleti, sjede na kraj čak njegovog šinjela, pa reče:

— Lako je tebi, moj Čaleta, ti imaš samo jedan zadatak; samo da ostaneš živ! A ja, pun ranac zadataka ...

— Sigurno, otkako je intendant Vojo otišao u streljački stroj, ti vodiš brigu da nas nahranиш, kao što je to on radio, ubjeđujući odbornike i žene da daju dobrovoljni prilog u hrani?

— Da ima u blizini sela, to ne bi bilo teško. A pošto nema, sva ti je intendantura u streljačkom stroju — brani se Ćebo, pa

nastavi: Bacačlje, teški mitraljesci, kuhari i intendanti, sve ti je to listom otišlo u prve borbene redove, a ti, šepavi Čebo, ako te napadne Švabo, brani kako znaš sebe i putalja! Ako je odmor, na stražu; ako je pokret, nosi ranjenike i vodi putalja. Kuhari sve natovariše na nas kao na mrtvo magare, i sve jedan po jedan izvukoše se iz komore i odoše u borce. Tifusari su mi najgori, prava su napast; idu u čoporima, kao kurjaci, a popustili ih vatru, pojeli bi kišu nebesku. — Čebo pokaza prstom na jednu grupu koja se svađala oko nekog korijenja, pa produži: Kad ono predosmo Čeotinu, na onom zastanku malo sklopih oči i velim sam sebi: »Hajde, još koji put sanjaj pitu jajaču!« Ima dvadeset dana: čim sklopim oči, a preda me pokojna baba, sa punom tepsijom jajače.

— Ali ti znaš lipo už vati! — zavidi mu Caleta.

— To je, bolan, samo onako, u snu! — objašnjava Čebo. — Ali ovih dana, na moju nesreću, čim sklopim oči, umjesto pita, preda me ispada čopor vukova; jedan me hvata za gušu, a ostali navaljuju na putalja. Kad se jednom trgoh, viđeh oko trideset tifusara i ranjenika kako navaljuju na Božovog vranca — gule svaki na svoju stranu. Ja povikah, ali ne pomaže, niko i ne čuje. Onda ja, onako iza sna, opalih metak poviše njihovih ušiju, da ih preplašim. Neki dugajlija bijaše naperio pušku, da me skrozira, ali na njega podviknu Bako. Ja zamalo ne udarih repom o ledinu, kao i moj vranac, ni kriv ni dužan! Ni kopito mu nije ostalo, ni kopito, Jakove! Sve su požderali, ni mrvice nisam okusio. Ostah gladan, a zamalo ne poginuh za kljuse...

— Jutros smo doskočili avionima, ne znaju gdje smo, a doći će, ne boj se, pomela ih ova kiša i magla — preokrenu Čebo razgovor.

— Eno neki potpalili vatru, idemo i mi, Čebo!

— Kad bi se imalo nešto okrenuti na šisu, ne bi bilo loše. Ovako je bolje da malo otkunjamo.

— Povedi putalja pod onaj kamen, da nas ne primijete tifusari — namignu Jakov i ode.

Jelove grane su pucketale i brzo pustile crveni plamen. Jakov otkopča ranac i tresnu pred Ceba pola konjske butine.

— Evo, samo brzo sijeci i peci! Ako neko namiriše, propali smo.

Čebo je, iznenađen, zinuo i samo buljio u butinu:

— I ne pričaš da imaš mesa! — najzad reče.

— Eto, kako vidiš. Pola sam ga sinoć maznuo, onako friška; ovo sam ostavio da zajedno omastimo brk. Nek' nosi vrag municiju i vranca, da je samo ostati živ.

— Majke ti, je li ovo od vranca?

— Majke mi, jest! Ti i ne znaš da si pucao poviš mojih ušiju, konjac jedan! A vidiš da sam ti, ipak, drug.

— I ti bio tifusar?

— Jakako, druže! Nekad je i to dobro: ti se među njih umiješaš, a oni što god naprave, to danas nije nikakvo čudo. A i tebi niko ne zamjera; s tuacijom se svakog dana mijenja, pa nije lepo na nogama od gladi skapat. Ne valja čekat, moraš ubacit u kljun — pokuša Caleta da se opravda i nastavi: — Baš onog jutra nisam mogao dalje. Viđeh jednog Banijca, tifusara, kako okol'ši oko tvog vranca. Ja mu malo namignuh i rekoh: »Šta misliš? Da ga je maznut, koliko bi nam to valjalo!« Ja to, čini mi se, još i ne izgovorih, a drugi izvadi nož, presijeće vranцу grkljan i poturi porciju da uhvati krv. Ja sam samo odvalio lijevu nogu i kidnuo. Nešto sam podijelio i ovim našim, nešto pojeo, a ovo ostavio nama.

— E, Čaleta, Čaleta, ako ovo preživimo i dočekamo slobodu, doći ćeš kod mene kući, zaklaćemo krmaču i tukca, pa ćemo poštено sjesti i nećemo mrdnuti dok sve ne opušemo.

— Ali, evo i ostalih, samo im je kasno.

— Da su nas prije opazili, pojeli bi i tebe, Ćebo, uz ovu konjetinu. Sve ti je ovo napola ludo. — Grupa tifusara prđe i bez pitanja posjeda oko vatre; nekoliko njih se uzvrati, njuše.

— Negdje se ovdje peče meso! — dodade jedan.

— To se tebi pričinja — dobaci hladnokrvno Jakov.

— Rekoh li ti, Jakove, da će opet kiša — umiješa se Ćebo da bi skrenuo razgovor sa pečenja.

— Ja sam mislio da je danas nima, a eto, nije bogu virovat — dodade Jakov.

Dvojica se tifusara uputiše po drva, a dvojica su namještala kraj vatre svog ozbiljnog bolesnika, koji se sav naježio od zime, pa je prednjim rijetkim zubima grčevito stiskao jezik da bi spriječio cvokotanje. Ćebo i Čaleta se zgledaše pokajnički. Kao da se osjetiše grešni prema ovom Banijcu.

Utom, sav mokar, pristiže i Spaso Bočić.

— E, hajde, Bočiću, ispričaj nam koji vic, kad smo se ovako okupili!

— To mi ni na um ne pada! Ove mi vaške dozlogrdile, a nemam drugog veša: u tome ti je vic, moj Jakove! — odgovori Bočić.

— Mislio sam da imate mesa da ispečemo, pa, izgleda, badava dodođ.

— U tome i je' pravi vic, što smo mi već meso pojeli — dobaci Ćebo.

— Tako ti se sir usirio kako si ga danas mrčio! — ne vjeruje Spaso.

— Kad bi ja i Ćebo imali i sutra kao danas, bili bismo na konju! — kaže Čaleta.

Zlatko Prica: BORBA PRED KUPČINSKOM ŠUMOM (ulje)

— Bolje je vjerovati nego ići pa pitati! — ne da se ubijediti Spaso. On ponovo napući obraze, izvede nekoliko grimasa i počeša se po čupavim prsim, pa onda zajedno skide bluzu i košulju; bluzu zatim navuče na golo tijelo, a košulju raširi nad vatrom.

— Ovo je najnoviji način — hvali se Spaso. Da mi je još naći način za ove s'tne, prijavio bih patent štabu brigade pa ne bi gonjali na konjima onoliku praznu burad. — Razgovarajući, primaće košulju još bliže vatri, ali, zagrijana, košulja najednom planu, tako da Spasu ostadoše među prstima samo dva krajička. On se zagleda u te bijedne ostatke, na ih jetko tresnu u vatru. Kud ode krava, nek ide i tele! — mirno dodade.

Navali kiša. Spaso okreće bluzu oko golog tijela da se zagrije i počeše oštrom talijanskom bluzom. Uto jedan tifusar izvadi iz ranca oveći komad goveđe kože koju je, sigurno, dobio da napravi opanke. On najprije izbroji prisutne, pa onda nožem izreza osam komada:

— Evo, drugovi, kome se jede, neka pali dlaku i peče, kako hoće!

Čebo i Čaleta se zgledaše, pa obojica povikaše:

— Naše sledovanje ustupamo tom vašem »mrtvacu«, kako ga nazvaste. »Mrtvac« se malo nasmješi, zadovoljan ovom »pažnjom«.

— Idemo u srijemušu! — povika Mujo, još izdaleka, vukući povijenu nogu na svojim nezgrapnim štakama. — Prepostavljam da je u ovoj vrtači ima do koljena. — Tifusari, zabavljeni oko kože, za srijemušu nijesu ni marili. Jedino se javi »mrtvac«.

— Kad već ideš u akciju, navadi korijenja od one sabiljaste paprati, bolja je od srijemuše; kad se dobro očisti, sladom sladi, ko jabuka petrovnjača!

— Ajde, jadan, na tom korijenu još nije нико vršio probe, već ti, a srijemuša se nedjeljama jede i pokazala se korisna, nije izostala iza bijelog luka.

— Ti uvijek hoćeš da budeš učevan, moj Mujo.

— Šta ćeš od srijemuše na gladan stomak, progrišće ti crijevo! — veli Čaleta.

— Da nismo gladni, ne bismo ni jeli travu — odgovara Mujo. Ali vam kažem, drugovi, da je srijemuša korisna.

Sa Mujom i dva tifusara pođoh i ja u akciju. Nijesmo odmakli ni tridesetak metara, a već smo se našli do koljena u stabljikama srijemuše. Mujo zaleže tamo gdje je bila najgušća, pa se malo video iz nje.

— Zar nije prava carevina? — oduševljavao se.

Umotanih ruku, čučao sam kraj Muja, kao da sam svezan; na usta mi pojuri voda. Pomogao bih mu u »akciji«, ali? Mujo

kao da osjeti moju nezgodu, poče mi kavaljerski trpati srije-
mušu u usta:

— Evo, po želji i da posolimo? — Mujo izvadi iz ranca
prljavu krpu u kojoj je bila zavezana so. — Ovo nosim još sa
Gostilja, šta znaš, velim, zlu ne trebalo.

Poslije ovakog »izobilja« osjetismo potrebu za vodom.
Mujo dopuza do potoka. Pošto se dobro napi, napuni čuturicu,
te doneše i meni.

— Eh, ovo mi malo popuni i zagrijala stomak, kao da sam
popio litar vina. Eto, produžismo život najmanje za tri dana,
a sad hajdemo u jedinicom, da malo otspavamo — reče Mujo.
Uto se sa one strane potoka razleže zvuk pištaljke i poznati
komandirov glas: »požuri!« . . .

— Davo mu izio njegovu pištaljku i ono »požuri!« —
ljuti se Mujo. — Vala mi probi uši danas!

Brzo smo izišli do staze koja je bila prepuna teških ranjenika. Božo nas spazi i zinu:

— A šta čekate ovdje, kumim vas bogom, vidite li da su
nam Švabe za petama? Ovo je začelje, evo i zaštitnica je stigla,
žurite, samo žurite naprijed!

Mujo nasloni ruku na moje rame, držeći se drugom za
samar, nekako se uspuza na kljuse, podesi štakе da mu kroz
grane ne zapnu i okači ranac. Uvati me neka nervosa. Mujo sa
svnjim razgovorom postade mi suvišan i osjetih nešto kao
zavist.

»Zato on jaše, a ja da pješaćim?« — mislio sam. U tom
trenutku razbio bih mu onaj prečasti nos. Srijemuša mu bolja
od korijenja. Ne priča o nekom dobrom jelu, već samo o sri-
jemuši! Začas me prođe bijes: »Ko bi mi onako kavaljerski
trpao srijemušu u usta, davao vode i zavijao cigare, ko bi sta-
jao više mene dok čekam« — pitao sam se. »E, a kako bi se on
popeo na kljuse bez mene? Eto, danas se nekako ne slažemo«.
Pješaćili smo cito sat. Sa čela se prenese naređenje za odmor.
I dalje je padala kiša. Bilo je prilično hladno. Ispod jedne jelke
nađosmo suho mjesto. Tu polijegasmo jedan uz drugoga i po-
krisimo se šatorskim krilima da bismo se što bolje zgrijali.

Čaleta načuli uho i prislušnu.

— Ama, opet se čuju mitraljezi!

— Kakvi mitraljezi? Ovo se čuju moja crijeva — reče
Mujo, zlovoljno.

— E, to je druga pjesma — reče neko.

— Avioni, avioni, gasite vatre! — opominje nas Spaso iz
obližnje pećine i mahnu nam rukom. Brzo smo se našli u pećini,
punoj ljudi. Eskadrile »Štuka« otpočeše svoj posao.

— Ovdje nam je sigurno — veli Mujo. Jedino da je di-
rektno ubace.

— Vala su ove »Štuke« u stanju da ti je ubace i u džep, a ne u pećinu — dodade Čaleta. Znaju oni, jadan, svaku stazu i bukvu napamet, to su ti sve oni đavolji »turisti« — špijuni, prije ovog rata, uslikali.

Jedna od mnogobrojnih bombi, koje pustiše avioni, pronađe i pogodi konja; životinja se samo malo strese i pod tovarom pade. Poput ožednjele djece koja navale na česmu, grupa tifusara pojuri sa porcijama na mlaz krvi koja je šikala iz konja. »Geleri« su i dalje frcali, mitraljezi su kosili granje i čistinu. Oblaci dima uvijali su se skoro oko svakog stabla. Niko od tifusara ne čuje divlje zavijanje sirene i pištanje bombe koja je letjela pravo na njih. Potres, kao da izbi iz zemlje, prosto nas podiže u pećini. Kamen, zemlja, isprekidane jelove žile, ruke i noge nedužnih tifusara letjele su kroz vazduh i udarale po debelim stablima na sve strane. Čim su »Štuke« otisle, počeli smo da sakupljamo komade izobličenih, krvavih tjelesa. Nijesmo mogli ustanoviti šta kome pripada, ali smo se trudili da sakupimo i najmanji komadić i stavimo u zajedničku raku koju je iskopala sama bomba što ih raznese. Na grani ostade da se njše samo jedna kapa za koju nijesmo mogli ustanoviti čija je, a nijesmo je mogli ni dokučiti.

Dobismo naređenje za pokret. Idemo stopu po stopu, pedalj po pedalj, na kilometre više ne računamo. Još su nam u mislima sahranjeni drugovi. Noge su iznemogle, kao tuđe, zglobovi pucketaju, glad postaje nesnošljiva, pred očima se hvata magla. U polusvjesnom stanju tiho krećemo dalje; samo se poneki trgne, kad posrne i udari glavom u panj ili bukvu, pa jaukom upozori ostale da bolje gledaju ispred sebe. Krećem i sanjam najizvrsnija jela koja sam u životu najslade jeo. Takvi snovi su pravo uživanje, ali, nažalost, ne traju dugo. Kad se trgoh, viđeh da sam prešao samo nekoliko koraka od jedne jelike do druge; a bilo je toliko uživanja u polasku, da mi je već slatka voda pojurila na usta. I opet idemo. Mokre noge nemarno mlataraju preko jelovih žila, po raskaljanoj stazi. U opancima bućka voda koja nam je već pojela kožu po tabanima i oko prstiju. Ogrnut čebetom, naslonjen na jeliku, neko je sjedio pokraj puta.

— Ej, druže, ovo je začelje, ustani, ostaćeš! — doviknu Mujo sa konja.

— Ne spava, zar, tako tvrdo? — dodade Čaleta.

Priđe jedan od ranjenika te ga malo podrmusa, zatim se pozmače, stavi ruke na kukove i reče:

— Ajme, jadni moj Šime! Još je vruć, nije davno umro; ranjen je kroz plećku i eto nije mogao dalje.

— Drugovi, da ga nabrzinu sahranimo! — predloži Pjevac.

Dvojica lakših ranjenika zađoše ispod bukve, te rukama raskopaše naslage trulog lista. Ostali pokojnika lijepo opružiše, nasloniše mu glavu na odeblju bukovu žilu. Zatim ga pokriše njegovim čebetom i trulim bukovim šušnjem. Nekoliko sekundi čutanja bila je posljednja počast. Vremena nijesmo imali, pa smo čutke produžili dalje. U znak posljednjeg pozdrava svaki se još jednom okrenu prema bukvi pod kojom je ostao Šime, lučki radnik, borac Druge dalmatinske brigade. Naiđosmo još na nekoliko takvih primjera, ali je sahranjen samo onaj na koga su naišli njegovi poznanici, drugovi iz čete ili bataljona. Pored staze, lijevo i desno, skoro iza svake jelike stajali su u zasjedi borci — kao pobočnice. Čekali su da prođe i posljednji ranjenik. Išli smo lagano i oprezno, stazom koja je preko tih provalija tek prosjećena ovih julskih dana. I pored jake strmine, uz put, oko jelika, ležala su nosila sa ranjenicima. Gužvu na putu još više poveća jedna operativna grupa koja je, i pored zakrčenosti, uporno prodrala naprijed. Na nosilima su ječali ranjenici i parali srca prolaznika. Borci su se hvatali rukama za granje, dok su, zbog strmine, ispod njih noge izmicale. Sa svih strana krče njemački »šarci«, snopovi kuršuma praskaju oko nas i po debelim stablima.

— To Švabe odgone strah u ovoj šumi — Bojica je sam sebe tješio na nosilima. Poznavajući tu njihovu slabost, svi smo mu potvrđivali, mada smo po pripremama i vatri znali ocijeniti situaciju. Uočavali smo da smo zapali u najtežu klopku. O tome nije bilo potrebno ni misliti, a još manje pričati. Morali smo živjeti u nadi i sami sebe tješiti. I tako je, zamotana u čebad i šatorska krila, kolona kretala dalje. Zamor, glad nesonica i kiša izazivali su u nama užas. Jedan za drugim, uprkos svemu, išli smo naprijed kao i kad smo prelazili Neretu i Hrvatsku. Jedino je ranije život bio nešto skuplji, a sad je svakom »život za grašak«. Sada se u koloni ravnodušno umire. Teško nas je više što moglo uzbuditi: i to kad bolničarka Mirga, kao da posrnu, pogibe pod Bojičnim nosilima i slučaj komesara Živkovića, koji bi ponovo ranjen, ali smrtno. Nijesmo se začudili ni ogromnom jelovom stablu koje se iz žila iskide i pritisnu tifusara Caletinog »mrtvaca«, kao miša. Sve je to izgledaloobično i prirodno. Preko potoka Hrčavke nijesmo prešli bez uzbuđenja. Preko dva brvna, na krajevima uvezana divljom lozom, iznad mutne i podivljale rijeke, prelazila su samo dvojica po dvojica, noseći nosila. Musa Mišković, sa još četiri druga, prelazio je skoro posljednji. Najednom se sa strane na koju smo prešli otkide loza, a brvna se zaokrenuše nizvodno. Musa je skočio prvi, za njim ostali. Dodavali smo im puške i grane, te ih izvukosmo na obalu. Ali je jedan Dalmatinac sa štakama upao među brvna. Uto se otkinula i druga strana mosta. Brvna

se počeše naglo okretati vukući za sobom zarobljenog Dalmatinca. Bespomoćno smo trčali nizvodno, gledajući iznad vode sad njegovu glavu, a sad noge, sve dok nije nestao u vrtlogu pod jednom pećinom. Svakog časa 'bilo nas je sve manje. A ovaj neobičan prizor ugasi nam i poslednju nadu da će izići živ i jedan tifusar ili ranjenik. Samo su prijatno zvučale riječi boraca koji projuriše naprijed: »Osvetićemo vas, drugovi!« To je bila jedna nada koju nijesmo mogli izgubiti i koja nas je svom silom gurala naprijed. Iako ranjene ruke, Jelena je vukla za ular ošamućenog konja na kome se, vješto uvezan konopćima, klatio onesviješten komesar Pavle, njen brat. Noseći ruku u premetači, sustiže nas i Nikola Paleksić, skršena ramena i probjene plećke još na Gornjem Vakufu. Reče nam u povjerenju da ćemo, kako se priča u Vrhovnom štabu, skoro iz obruča. — Pa, drugovi, kod nas je bilo i težih dana u ovoj bolnici! — dodade on. Ovo me okuraži, te čiliće podoh naprijed. Ispod puta primjetimo konjski samar i topovsku cijev sa nekoliko praznih sanduka. Mujo zateže konju ular i viknu:

— Ovamo s njom, Nikola, kumim te bogom! — Nikola zađe ispod staze te dohvati bijelu konjsku džigericu i izdiže je onako sa grkljanom skidajući sa nje truli bukovi list:

— Mora da je od mazge, pa je ovolika! — dodade on smješkajući se. Bolja sreća od junaštva! — i džigericu strpa u Mujin ranac.

— Eto, situacija se svakog dana mijenja: mjesto sriješmuše, u rancu džigerica! — reče Mujo.

Pođoh življe pred kljusetom.

— Na prvom zastanku naložićemo vatru, pa ćemo je ispeći — reče Nikola.

— Imamo i soli! — dodade Mujo.

Da, bilo je težih dana preko Treskavice, Igmana; bilo je većih okršaja oko Livna i Kupresa. Španski borci prepričavali su svoje doživljaje, a komesar Savo prežvio je sve i ovdje, na nosilima, umire. Umire čovjek koji se cijelog života borio, koji je kao student proganjan, zatvaran i prebijan. Tek je imao 35 godina, a svojom potpuno bijelom kosom ličio je na starca od šezdeset godina. Sa ovom poslednjom na sebi je odnio devetnaest rana.

Najednom mi pred očima zatreperi vatra i zamirisa pečena džigerica, koja se na žaru nadimala i rasla sve veća i veća. Pri tome sam pošao tako brzo da sam Muju i Nikolu ostavio za čitav'h trideset metara. Kišovit dan među visokim brdima, u šumi, prije vremena ustupi mjesto noći. Po svom običaju Švabe sa svih strana počeše sa muzikom iz brzih mitraljeza. Ali ove večeri obruč je bio nešto širi, pa se osjetisemo komotnijim. U

jednoj vrtači dobismo naređenje za zastanak, ali i upozorenje da se ne spava. Bila je velika pomrčina, te za nekoliko minuta zasja vrtača od mnogobrojnih vatri koje su nicale jedna za drugom. Nekola posudi od Bećića dvije glavnje te i mi naložimo. Vrtača oživi i to nas potsjeti na minule partizanske dane.

— Ostvariše nam se snovi! — reče Mujo kroz kašalj, duvajući u glavnje. On stavi na plamen džigericu, koja se stvarno poče nadimati i ukusno zamirisa. Gledajući u džigericu prosto osjetih da i ja rastem. Mujo zaoštiri drvo, pa je probode na desetak mjesta. Iz nje pojuri pjenušava krv. Na naše zaprepašćenje, džigerica se poče naglo skupljati. Učini mi se da se i moje grudi skupljaju i da postajem manji. Još nas više iznenadi prisustvo Bećića, Solomona Jovovića, Voja Đurovića, Aca Nikolića, Stevana Pijevca i još nekoliko poznanika, sve iz našeg bataljona, među kojima se pojavi i sestra ranjenog Janjevića. Iako nam je bilo neprijatno ovoliko društvo, ipak smo podijelili »pečenicu«. Dok je Mujo, gundajući, kao pravi kuvar, rezao i dijelio svakom po zalogaj, stiže naređenje:

— Gasite vatre, drugovi, gasite vatre! — Ali ničija se vatra ne ugasi, mada smo svi vikali »gasite vatrū«. Ponovo se začu isti glas:

— Komunisti, gasite vatre, otkrićemo položaj!

Oni koji su imali nešto na žaru, malo se uzvrpoljiše. Neki izvadiše onako opureno meso i, prevrćući ga iz ruke u ruku, počeše tapkati po vatri. Bili smo skoro svi komunisti, a i onaj koji nije bio, osjeti se na ovaj apel komunistom. Ipak je gašenje išlo prilično sporo. Onda se vrtačom pronese vijest: »Tito naređuje! Stigao Tito!« — Najednom se vatre ugasiše, a pored još zadimljenih glavnji počesmo promicati jedan pored drugoga, sklanjajući se za jelite. Da li to bijaše zaista drug Tito ili neko njegovim autoritetom pokuša da spase situaciju, to mi ni danas nije jasno. Ali smo i mi, postiđeni, izmakli da nas kao komuniste ne opominje Vrhovni komandant. Brzo je uslijedilo naređenje za pokret. Jutro nas je srelo ispred rijeke Bistrice i puta Foča — Kalinovik. Izisli smo na jedan pošumljen briješ, odakle smo Jovetnim dogledom posmatrali rijeku koja se kao zmija uvlačila iza bregova. Svjetlucavu rijeku presijecala je cesta sa svojim drvenim mostom oko koga su se gordo šećkali njemački tenkovi, koji na nas osuše topovsku i mitraljesku vatrū. Borci su pokušali juriš na most, ali su, prisiljeni od tenkova, zauzeli položaj ispred nas. Naša je grupa brojala oko petnaest ranjenika, pretežno iz našeg 3-eg bataljona. Riješili smo da idemo odmah iza streljačkog stroja, a to je bilo i jedino pravilno. Jer, ostati sa teškim ranjenicima i tifusarima, značilo je umrijeti, a time i otežavati položaj bolničkih ešelona. Situacija je takva: ko iznemogne, ko je na nosilima, ostaje i leži.

Što si bliže ešelonu bolnice, bliže si smrti. U povjerenju mi Bećić namignu:

- Večeras preko onog mosta ili, ili!
- To je rekao Tito — umiješa se Mujo.
- Ovo im je poslednji vrisak — dodaje Joveta.
- Bogami, njihov ili naš! — reče Bećić, popriječivši očima.

U prve jutarnje časove zaledosmo oko dvije debele bukve. Nadali smo se »Štukama«, pošto je dan bio potpuno vedar.

— Biće i danas krvavih gaća, a ovaj ti je dan dug ko gladna godina — prostenja Čebo.

— Vidi, vidi, Čeba, ko krtica zabio glavu pod bukove žile, a od aviona ni abera! Ma, kog đavola slutiš jutros? — prekori ga Spaso.

— Bolje bi bilo da i ti malo treniraš — dodade Čebo.

— Evo, ovačko, drugovi, poređajte glave prema bukvama, a zadnjice »Štukama«, kao Čebo, pa šta koga snađe.

Čim se pojaviše »Štuke«, bez ikakve opomene prihvatismo Spasov predlog.

— Ala su poranili, a biće, bogami, i danas vune! — opet se javi Čebo.

— Koja ptica rano propijeva, rano će i u gnijezdo — veli Pijevac.

I pored eksplozija uhvati me san. Probudi me Aco, gurajući me laktom u slabinu. Pogledah ga prijekorno i okrenuh glavu da nastavim spavanje. Aco me ponovo gurnu, pa, namignuvši, iz torbice izvadi šaku svježih kukuruza, pomiješanih sa muljem i zobi. Dok su ostali otvarali usta da lakše podnesu eksplozije bombi, okrenuo sam glavu i požrvnjaо i poslednje zrno. Činilo mi se da se zrna sama tope u ustima. Kad sam pojeo, šapnem Acu na uho da mi još izvadi iz torbice. Aco mi odvraća u povjerenju:

— Ovo ćemo čuvati za teške dane!

— Zar mogu biti crnji i teži? Ako bude teže, onda je bolje mirno sve pojesti i odmah umrijeti.

— A možda će biti i bolje, ali, zlu ne trebalo, šta ti znaš!

— Treba večeras trčati preko onog mosta, zato je bolje da to sada pojedemo — ubijedivao sam neumoljivog Aca.

— Svaki je dobio po pet zrna, a tebi sam dao sigurno i dvadesetpet. Što hoćeš? Nemam više! — branio se Aco, ali pod pritiskom ostalih drugova on istrese i posljednje zrno iz torbice te nam svima podijeli.

— Eto, eto, mislili ste da imam vreću, a to je sve. Sjutra ćete opet zijevati — naljuti se Aco.

— Drugi dan, druga i nafaka! — dodade Bećić.

— Samo ako ono budu četnička ili ustaška sela, naješćemo se, vala, evo dovde — pokaza Mujo prstom ispod brade, gledajući nekoliko kuća s one strane ceste i rijeke Bistrice. — Uzećemo, vala, makar nas odmah strijeljali!

— Da se dobro najedem, ne bih ni to žalio. A svima nam je jedina želja nešto ubaciti u kljun — dodade Pijevac.

— Ma kakvo strijeljanje, jadan? Ko može spriječiti tifusare da nešto pojedu!? Pri glavi i oca po glavi! Bog to ne bi dotjerao u suru — nasmiješi se Čebo.

— Ne velim da nećemo konfiskovati preko odbora, ali ovako, kako ko hoće, toga neće biti. Znate li, drugovi, da smo za porciju kačamaka strijeljali onog studenta što je samovoljno uzeo, a toga će još biti — veli Aco.

— Ovog puta toga neće biti; tri mjeseca ne vidjeti hljeba, pa da još ne uzmemo od klasnog neprijatelja!? — veli Mujo.

— Tito će nas razumjeti, ajde, jadan! — veli Spaso.

— E, da je Aco mjesto Tita, možda i ne bismo smjeli! — dobaci Jakov. — Aco se našopao kukuruza, pa, naravno, sit gladna ne razum'je.

— To je zahvala što vam ovo podijelih — vrijeda se Aco.

— Gdje to ti nađe kukuruza na dobrovoljnoj bazi?

— Ja to nakupih još kad predosmo Hrčavku, prosuli njemački komoraši — bilo je, sigurno, dva kila!

— N'je čudo što se svinje goje od kukuruza kad su ovako slatki! — iznenada se javi čutljivi Mile Esapović. — Da nam je sad, Stevane, ona tvoja dva vola da ih ispečemo, što si ih bio uhranio kukuruzovinom. Da l' ćeš ikad više s njima zaočati i zapjevati ispod našeg sela?

— Više ga Pijevac ne zaora! Ko će stvarati narodnu vlast? — veli Spaso.

— Ja bih najvolio, kad oslobodimo zemlju, da bezbrižno zaorem — kaže Esapović. — A ti, Čaleta?

— Ribar, ribar, to ti je najlipše!

— Zašto ne bi mogao biti komandant bataljona, u najmanju ruku? Imaš dovoljno ratnog iskustva, a praksa ti je važnija od teorije.

— Bi, bi, samo da se dobro najedem — nestrpljivo će Jakov.

— A Spasa ćemo postaviti za kakvog brigadnog generala, pošto je debeo — prostenja Pijevac.

— Ala me vi brzo unaprediste, pomagaj sveti Vasilije! Od običnog vojn'ka, ni manje ni više, no general!

— Tebe ćemo, Čebo, negdje u Aziju za ambasadora, pošto imaš kineski nos! — dodade Mamula.

Dok smo razgovarali i šalili se, talasi vazduha, gonjeni eksplozijama, uvijali su bukove grane. »Štuke« su pikirale i

neprekidno bacale bombe koje su padale čas sa jedne, čas sa druge strane strme kose. Našoj grupi ovog dana ništa ne naškodiše. Čak je to, izgleda, osjetio i Čebov putalj, pa je vezan za bukvu mirno kunjao, oklempavivši uši. Iza podneva st goše i tobđije Druge proleterske srbijanske brigade sa dva konja. Pristiže i naš čuveni artiljerac, Simonović, i bacačlje, Čedo Radović i Jokaš Brajović. Sa izviđanja stigoše i neki komandanđi, među kojima i naš komandant bataljona, Jugović. Nekad su bombaši sa potcijenjivanjem gledali prateće vodove i čete, pošto su normalno u borbi bili nešto pozadi streljačkog stroja. Ali su danas artiljerici i bacačlje bili u centru pažnje. Oko jednog topa i bacača okupljali su se od najboljih najbolji. Pri zalasku sunca ču se komanda: »Preteća oruđa, naprijed!« Sa bacačem je bilo lakše. Ali je odjeljenje protivtenkovaca imalo muke dok je cio top sa štitom i točkovima prenijelo do određenog mjesta odakle je moglo da gađa tenkove što su još štitili mostobran. Čim je postignut prvi pogodak protivkolcem u tenk, drugi tenk odmah pojuri lijevo kako bi izbjegao neočekivana protivtenkovska zrna. Ali i njega stiže jedna granata i onesposobi za pokret. Tobđije su štedjele još nekoliko granata za eventualan dolazak novih tenkova. Zatim je uslijedio juriš na most. Na desnom krilu Švabe su odbačene, tako da nijesu mogle kontrolisati most. Ali je zato oštećeni tenk sa lijeve ivice, uz pomoć pješadije, zasipao most paklenom vatrom. Iznenada bacačlje osuše brzom paljbom. Namah se prenese vijest da je odnekle stigla rezervna municija za bacač. Prethodnica je trčećim korakom prešla most i na drugoi strani zauzela položaj ljevo i desno. Od njih četrdeset svega su trojica poginula na mostu.

— Mislio sam da će svakog drugog preko ove čistine ubiti, a eto, ni desetog — progunda zapuhani Pijevac.

Prilazila je mostu jedna po jedna grupa i trčećim korakom prelazila na drugu stranu. Švabe su očajnički zasipale most iz brzometnih »šaraca«. Drugovi su posrtali i umrali ispred mosta, ali se išlo dalje. Tako je i naša grupa, bez ičijeg naređenja, navalila preko. Na trista metara ispred mosta ležao je jedan pust mitraljez i torbica šaržera. Nijesmo znali čiji je i šta je sa mitraljescem. Čaleta je dohvatio »brnca« te, onako s ruku, trčeći, osu vatru u pravcu oštećenog tenka, odakle su stizali kuršumi i zabadali se po gredama mosta. Pri samom izlazu na drugu stranu mosta Stevan Pijevac podviknu, a Čaleta spraši cio rafal, štiteći Muja koji je za nama kaskao na kljusetu. Uprkos tome što je tenk sa lijeve ivice ceste neprekidno zasipao most kuršumima, iznemogla Jelena Janjević, posrćući je gurala naprijed konja, na kojem je još bio živ njen brat Pavle. Iako iznemogli, ranjeni i tifusari su prelazili most u grupama u

solidnom vojničkom redu. Prešavši most, produžili smo prema Miljevini. Naiđosmo na ruševine i zgarišta bombardovanog zaseoka. Nigdje ni žive duše. Oko zidna na sve strane razmileše se tifusari kao mravi. Neki od njih nađoše pogaču mijesaru, izgleda, od zobova brašna i stucanih suvih krušaka. Naša se grupa uputi prema jednoj ovećoj ruševini koja je, kako je izgledalo, bila najljepša kuća u zaseoku. Među golinim zidinama, bez krova, na polici je stajalo nekoliko drvenih karlica ustajalog mlijeka. Neke bijahu prevrнуте i zatrpane raznim otpacima. Navalih na prvu karlicu. Kad sam odahnuo i malo se ispravio, osjetih neugodan zadah. Povikah bez razmišljanja: »Zatrovano mlijeko, zatrovano!«

— Zatrovale Švabe mlijeko! — prihvati i prodera se Čaleta.

— Nemoj da nas zavodiš, kakvo zatrovano! — Da bi nas razuvjerio, Čebo obrisa o pantalone jednu dašćicu, te promiješa po karlici. Vidite da je to malter pao na dno! A kog će vam vraga biti i da pojedete po lopatu šodera! — smiješći se dodade Čebo i iscijedi karlicu sve do otpadaka rastopljenog maltera.

Iste večeri, između 13 i 14 juna 1943 godine, produžismo prema Miljevini. Sjutradan smo bili žestoko, ali već izvan obruča, bombardovani »Štukama«. Jačih prepreka i obručeva za nas više nije bilo.

Veselin BILANOVIĆ

NA MILJEVINI

skim kamenitim putem izlazimo na jedan prevoj. Kroz jutarnju prorijeđenu maglu, desno, naziremo nekoliko kuća. Kroovi od šindre kao da su izrasli iz zemlje. Svijetle se krpljeni dijelovi krova. Miris d'ma govori da u njima život nije prekinut. Sigurno se zadržala poneka starica, koja nije mogla da ostavi ognjište i da se skloni ispred neprijatelja. Možda su i Nijemci u njima? Zastajemo dok patrola ispituje ko je u ovim kućama.

Dvanaest dana nijesmo se sreli s narodom, s našim gosto-ljubivim seljacima iz ovakvih siromašnih kuća i koliba. Posljednja naselja bila su Šćepan Polje i Kruševo, koja smo napustili pri prelasku Pive 29 maja. Otada smo sretali samo Nijemce. Vučević — Dragoš Sedlo — Borovno — Suha — Sutjeska — Tjentište — Ozren — Milinklada — Lučke Kolibe — i juče Balinovac — naša je staza... obilježena krvlju i humkama poginulih drugova. Ljepote ovih naših planina — sjenovite šume, proplanci s cvjetnim livadama, potočići i puteljci, ostaju iza nas nedovoljeni i kao neviđeni. U sjećanju ostaju kote, stranputice, privlačenja neprijatelju, poneka jela, bukva ili stijena koje su primile parče granate, bombe ili zrna umjesto nas ili nas zaklonile od očiju neprijatelja. Susret s naseljem i širim vidikom prema Miljevini otrgnuo nas je od umora i probudio ostatak snage, pa makar i Nijemci bili u ovim kućama.

Nigdje se u blizini ne puca. Tutnje topovi negdje preko Zelenogore prema Sutjesci. Istim putem prolaze i druge naše jedinice uz nove borbe i napore.

Vraća se patrola. Ovo je zaselak Zagorice. U kućama su našli dvije bake. Nijemci su u Rataju i Miljevini i ovuda patroliraju i prolaze prema Zelengori.

Kad je patrola prišla prvoj kući, Ratko¹ je provirio kroz otškrinuta vrata. Baka je bila čučnula pored ognjišta i duvala u dva nedogorjela ugarka. Nešto je proklinjala. Kolebao se da je pozove. Da li je sama? Bolje pričekati. Poče vatra da gori. Baka se okrenu i viđe čovjeka na vratima.

— Ko si ti, sinko?

— Jesi li sama — upitao je Ratko polako, oprezno.

— Sad jesam, a ko si...?

— Partizani bako, partizani, ne boj se...

Htjela je da dobije u vremenu i da se nekako bolje uvjeri iz koje je vojske taj s kim razgovara.

— E, moj sinko, ja slabo vidim akamoli da prepoznajem sve vojske. Pa, koliko vas ima?

— Nas nekoliko, a blizu je cijela naša jedinica. No, koga ima u selu i u blizini?

Baka je bila bojažljiva, ali kad je vidjela miran i siguran pogled iznurenog mladića s titovkom i petokrakom zvijezdom na njoj, povjerovala je da je to partizan.

— Nikoga sinko, ali često prolaze Nijemci. Oni su dolje u Rataju i Miljevini. Kuća će mi izgorjeti...

— Ne brini, bako, sačuvaćemo te...

— Možda, sinko, ali oni imaju veliku vojsku... Kako li ostadoste živi?...

Dok je razgovarao s bakom, pogledao je u zamljane lonce na polici pored ognjišta i htio da zamoli za neki zalogaj. Bojao se iznenadnog načlaska Nijemaca, a nije se ni smio duže zadržavati. Čekali su ga i drugovi iz patrole, a i kolona. Osjećao se kao raspet između gladi na dohvati hrane i obaveze da se što prije vrati koloni. Pozdravio se teška srca s bakom i rekao da će opet doći. Ispratila ga je i provirila da vidi je li sam.

Kolona skreće pored Zagorica kosom prema brdu koje se izdže iznad Rataja. Razmještamo se po šumi za odmor. Patrole i zasjede se spuštaju padinom brda prema Rataju. Malo sunca koje je izbilo kroz oblake začrijalo je iznemogle, pospane i gladne borce. Skoro svi smo zaspali.

Put od Balinovca do Zagorica mještani predu za nepuna tri sata, a mi smo išli cijelu noć. Ovaj odmor okrijepiće nas ovako umorne i iscrpene.

Kroz drveće se naziru vrhovi zidina oronule kule Čengića u Rataju. Čuje se huka njemačkog tenka u podnožju brda i huka motora na cesti Kalinovik — Foča. Pogled na rasute

¹ Ratko Čanak, mesar iz Prijedora. Borac. Danas oficir JNA.

kuće po Miljevini i Ocrkavlju smiruje napetost pred borbu. Željeznički most preko Bistrice u Miljevini pust. Industriska pruga šumskog preduzeća isto tako. Sve izgleda pusto i napušteno. Kao da su seljaci otišli sa stokom na planinu u svoje ljetne kolibe, a naselili se vuci s neobičnim škrugutom gvozdenih zuba, koji razdiru i ljude i ova mirna sela.

Patrole i zasjede se smjenjuju, a ostali spavaju. Rijetko se ko sam probudi. Ali kad se čulo o hrani, gotovo svi su na nogama. Nabavljen je nešto ječma. Svako dobija po šaku proprženog ječma.

»Doktor² budi Moma³ i dodaje mu sljedovanje.

— Da se malo okrijepiš.

Momo prihvata i onako dremovan melje zubima nedoprženi ječam i guta bez predaha.

— Dobar je. Odakle ga nabaviste? upita Moma kad mu je ostalo svega nekoliko zrna.

— Tu u selu. Malo je ovo selo i vrlo siromašno, a nas puno. Cijela brigada je okolo.

Momo se malo odmorio. Ipak njegovo izduženo lice nije se izmijenilo ni poslije odmora. Jagodične kosti ispalje. Ivicom vilica zategnuta koža, zalijepljena na kosti, obrasla rietkim maljama. Naočari malo spuštene, kao da će svakog trenutka spasti. Upaljene podbule oči žmirkaju upola otvorene. Čuperak smeđe kose ispašao preko slepočnica i onako zamršen i zgužvan pao do visine uha. Krajiška kožna kapa sa štitom izgleda preteška na toj sasušenoj glavi. Ima dosta ovakvih likova, ali je Momo nekako najupadljiviji jer je nesrazmjerno visok, tanak i mišav za sedamnaestogodišnjaka.

Sinoć je bio iscrpeniji. Stao je na jednom proplanku na Mrčin — Planini ispred male uzbrdice i zamolio da ostane iza kolone. Nije mogao da korača. Oči mu nijesmo mogli vidjeti. Jedino odbljesak naočara. Beznadežno se u mislima opraštao od drugova i drhtavim glasom procijedio.

— Htio bih da idem, ali me noge ne drže...

Prvo mu je prišao »Doktor«, a onda još nas dvojica. Hrabrili smo ga. Nije pomagalo. Kolona je promicala. Nadali smo se da će on ipak krenuti poslije kratkog odmora. Ali nije mogao bez pomoći. Poveli smo ga nas dvojica. »Doktor« se dosjetio i skinuo svoj opasač. Vezao ga za Momov. Naizmjenično smo ga vukli i pomagali mu cijele noći. Nije ostao na Zelen-gori.

² Slavko Tatić — Doktor, zemljoradnik iz okoline Prnjavora. Borac. Danas oficir JNA.

³ Momčilo Vidović — Momo, đak iz Banje Luke. Borac. Poginuo poslije Pete ofanzive.

Ovaj dan je miran, bez borbe. Popodne poneki susret patrola. U toku noći 11/12 juna bataljoni naše brigade vrše napad na Rataj. Naš bataljon je u rezervi. S manjim prekidima borba traje sve do zore. Snopovi svjetlećih zrna prelaze i preko nas. Bacači dobiju ispred Rataja prema našim jedinicama.

Opet kiša. Nikako da stane. Do kože mokri čekamo da i naš bataljon uđe u borbu. Sviće a mi na istom mjestu. Patrole koje su bile u blizini Rataja primijetile su veliki plamen na kraju sela. Bio je to njemački magacin. Nijemci otstupaju prema cesti Kalinovik — Foča.

Komandant bataljona naređuje da se krene. Kolona se brzo spušta do Rataja. Prolazimo ivicom sela pored stare, sive kule. Blatnjav put izbrazdan gusjenicama tenka. Sviježe rupe od artiljeriskih i bacačkih granata. U selu nema Nijemaca. Na maloj livadići pored brze Bistrice rasturen njemački materijal, jedan pokvaren kamion i oko dvesta do trista bicikla. Neki su ispreturni, ali većina postrojena u red. Žurno su Nijemci pobegli.

Poneko uzima bicikl, gleda ga je li ispravan i ponovo baca na gomilu. Prethodnica, u borbenom poretku, gazi Bistricu, a ostatak kolone prelazi brvnom. Nema Nijemaca ni na cesti. Bataljon prelazi cestu kod Ocrkavlja i povrh nje produžuje prema Miljevini i Budnju.

Jovo⁴ i Mate⁵ izdaju zapovijest vodniku Čiri⁶ da sa svojim vodom poruši most preko Bistrice na cesti za Kalinovik.

Na mjestu starog mosta Nijemci su na brzu ruku premostili rječicu dugačkim, sirovim jelovim balvanima s prečagama od iscijepanih oblica. Takve dvije oblike su i ograda mosta. Na prvi pogled neće biti velikog posla da se to rasturi.

Blažo⁷ s puškomitrailjezom nalazi se iznad ceste i kontroliše pravac prema Kalinoviku. Rečeno nam je da je u tom pravcu Treća kраjiška brigada i vjerujemo da Nijemci neće naići. Čiro⁸ i Pero⁹ raspoređuju desetak boraca na obje strane mosta.

Svi pokušaji da se zbace balvani ostaju bezuspješni. Slabe iznemogle ruke ne mogu ni da ih pomjere. Nedaleko

* Jova Pejković — Keza, radnik iz Kragujevca. Komandant 3-eg (kragujevačkog) bataljona. Danas oficir JNA.

⁵ Mate Bošković, ribar iz Baćine — Makarska. Komandir omladinske čete 3 bat. Poginuo 1944 u Livanjskom Polju kao komandant bataljona u IX dalm. diviziji.

⁶ Cira Sikavica, trgovачki pomoćnik iz Baške Vode — Makarska. Vodnik. Danas oficir JNA.

⁷ Blažo Hadživuković, đak iz Foče. Politički delegat voda i puškomitrailjezac. Poginuo 14 VI 1943 kod D. Budnja — Miljevina.

⁸ Pero Kujundžić, radnik iz Foče. Desetar. Danas oficir JNA.

od mosta ima nekoliko bačvi benzina. Ćiro⁶ šalje Blaža⁹ i još dvojicu da dovaljaju jednu. Muče se dok je ne pokrenu, a onda ide lakše. Izdašno posipaju balvane i cjepanice. Vatra brzo zahvata cio most. Tanke cjepanice brzo dogorijevaju, plamen splašnjava, a debeli sirovi balvani ostaju samo naganjeli.

— Izgledalo mi je da će sve izgorjeti, kaže Ćiro⁶ razočaran.

— I ovo je bar nešto. Nema više patosa, a i balvane smo malo razmakli, odgovara Pero⁸.

Tenk s pravca Kalinovika počinje da tuče oko mosta. Ne vidimo ga ili granate dolaze s jednog zavoja ceste. Približava se mostu. Kad bismo imali flaše, kao što imamo benzina — čekali bismo ga, a ovako moramo otstupiti ne izvršivši potpuno zadatka.

Vod se povlači pod vatrom tenka iznad Ocrkavlja. Negdje iza podneva stiže do grupe kuća u Miljevini. Ispred jedne stoji starija žena s djevojčicom od oko desetak godina. Pita je Ćiro da li nam može dati nešto za jelo.

— Uđite djeco. Sirotinja sam, ali imam malo mlijeka, kaže žena uplašena borbom i neizvjesnošću.

Eto, poslije mjesec dana sjedimo u kući i čekamo na domaćicu s hranom. Stavlja jednu karlicu mlijeka i svakom po komadić suvog ječmenog hljeba. Odavno nijesmo okusili ni mlijeka ni hljeba. Navire pljuvačka iz osušenih usta. Halapljivo se guta. Mlijeka nestade za tili čas. Ona dodaje još jednu karlicu.

— Evo i ovo. Vidim da ste preglednjeli. Bolje da vi pojedete nego Nijemci, proklet im trag ...

Planu i ta karlica. Stomak je donekle pun, ali oči su gladne. Htjeli bi da isprazne sve karlice i lonce. Žena se vajka da nema više i da je dosad nahranila još dvije grupe.

— Svi ste mnogo propali; žao mi je mladosti što strada. A mi stari proživjeli smo svoje ...

— Svakom je milo živjeti, a pogotovo sutra u slobodi, kad bude svega više, kaže Pero⁸ da je ohrabri.

— Daleko je to, daleko ... Neću ja doživjeti ...

Djevojčica cijelo vrijeme stoji, posmatra nas i čuti. Vjerojatno se čudi kako sve čovjek može da izgleda.

Negdje unoć vod je stigao u četu kod D. Budnja. Razboljela se polovina voda od današnjeg mlijeka.

Omladinska četa je na desnom krilu bataljona raspoređena kosom iznad Donjeg Budnja. Desno od nas je 1-vi crno-

⁶ Blažo Knežević — Blaž, zemljoradnik iz okoline Banje Luke. Danas službenik.

gorski bataljon. Naši rođaci. On ima najteži zadatak — zatvaranje ceste prema Foči. Štab ovog bataljona je u neposrednoj blizini naše čete.

Već u toku dana Nijemci su izveli nekoliko napada na 1-vi bataljon i svakiput su bili odbijeni. Naš bataljon je sadejstvovao bočno s kosa — Debelo Brdo i Radoviš. Nijemci nastoje da se probiju iz Foče do Kalinovika i oslobođe cestu.

I sljedeća dva dana borbe se nastavljuju nesmanjenom žestinom. Po nekoliko juriša dnevno, potpomognutih tenkovima i avijacijom odbija 1-vi bataljon. Savo Mašković¹⁰ naređuje Matu⁵ da jedan vod naše čete isturi na Debelo Brdo, da ne bi Nijemci prošli tom kosom ili uvalom između položaja. Komandir šalje Nikolu¹¹ s njegovim vodom, ali Nijemci nijesu našli tim pravcem. Kreću se samo cestom i uz nju.

Maca¹² ide na sastanak u štab bataljona. S njom ide i Mišo¹³. Uveče se vraćaju. Dotjerali su i dvije ovce kao sljedovanje čete. Počinje da funkcioniše i bataljonska intendantura.

Mišo i Maca bili su stigli ispred dolnice iza položaja i posmatrali kolonu ranjenika i bolesnika kako prolazi ivicom šume. Iznenadno se na njih sručila desetina aviona. Vidjeli su kasapljenje bespomoćnih ljudi koji su se ionako teško kretnuli. Njih dvoje sklonili su se iza debelih hrastovih stabala i za trenutak zaboravili na ovce. Kad su se okrenuli ovaca više nije bilo. Pobjegle su. Bombardovanje je i dalje trajalo. Kako da dođu u četu među gladne drugove bez prvog sljedovanja poslije toliko vremena? Morali su tražiti ovce. Jurili su kroz šumu ne osvrćući se na avione. Najzad su ih našli u jednom šipražju i tu ostavili na miru dok avioni odlete. A onda su iskoristili vrijeme između dva bombardovanja i brzo stigli u četu. Obradovao nas je njihov povratak poslije tog žestokog bombardovanja, a i dolazak ovog sljedovanja — prvog poslije Zelengore.

Čirin vod je raspoređen padinom brežuljka. Visoka pa-prat i krošnje starih hrastovih stabala zaklanjavaju položaje. Ali od aviona to ne pretstavlja zaklon. Bombarduju duž cijele kose. Lete tako nisko kao da će da beru hrastovo lišće za svoje krvave krstove.

¹⁰ Savo Mašković, komandant 1-og — crnogorskog — bataljona. Poginuo na Sremskom frontu. Narodni heroj.

¹¹ Nikola Vidošević, zemljoradnik iz Vrbanja — Hvar. Vodnik. Danas oficir JNA.

¹² Marija Jagodić — Maca, radnica iz Kragujevca. Zamjenik polit. komesara čete. Danas službenik.

¹³ Mišo Antunović — Dabula, đak iz Foče. Borac. Danas služb.

Svako bombardovanje prate juriši i užasna vatra oko serpentina na cesti. Naši puškomitraljesci vidjeli su za vrijeme ovog juriša, ko zna koga po redu, grupu Nijemaca kako se prebacuje uvalom između Nikolinog voda i naših položaja. Opleli su po njima i oni se više nijesu pojavljivali.

Iz Treće dalmatinske brigade dobili smo osam drugova i drugarica za popunu čete. Pričaju nam o svojim borbama, a mi njima o četi i sadašnjem zadatku. Nijesmo jedni drugima ni imena upoznali, a nailazi nov talas bombardera.

Skoro čitav sat nijesmo se oslobođili treskanja bombi i mitraljeskih rafala. I nov juriš je bio silovit, ali proleteri su izdržali kao i ranije. Iako prorijeđeni, zadržali su svoje položaje.

Iza jednog hrastovog panja poginuo je Blažo⁷ kraj Rašidovog¹⁴ puškomitraljeza s Borovna. Malo podalje pao je i Krsto¹⁵. Od grupe iz Treće dalmatinske brigade poginula su dva druga i jedna drugarica¹⁶. Teško su ranjeni Aljo¹⁷ i Brana¹⁸.

Poslije svih okršaja na Sutjesci i Zelengori došli su i ovi novi u kojima se branio otvor u posljednjem neprijateljskom obruču ove ofanzive.

Svježi grobovi u lijevicama bombi ostali su da govore o mladim borcima koji su se žrtvovali da bi njihovi drugovi prošli na putu ka slobodi ...

Luka BOŽOVIĆ

¹⁴ Rašid Hadžimešić, radnik iz Foče. Desetar i puškomitraljezac. Poginuo 5 VI 1943 na Borovnu.

¹⁵ Krsto Klisović, zemljoradnik iz okoline Šibenika. Borac. Poginuo 14 VI 1943 kod D. Budnja — Miljevina.

¹⁶ Imena poginulih dvojice drugova i drugarice ne znamo.

¹⁷ Alija Ćebo — Aljo, radnik iz Foče. Puškomitraljezac. Danas oficir JNA.

¹⁸ Brana Šekarić, đak iz Goražda. Borac. Danas službenik.

PONEKAD JE DOBRO I NEPOSLUŠATI...

rak se sve više spušta. Jedva se naziru konture predmeta. Za koji sat treba biti spreman za pokret. Komesar divizije Fića Kljajić saopštava da večeras polazimo u poslednju bitku i, ako se uspe, izići ćemo iz obruča. »Borba će biti na život ili smrt. Prema tome, treba objasniti ranjenicima i ostalim da budu spremni na najgore i da niko ne očekuje ni od koga pomoć. Ako neko bude teže ranjen tako

da ne može ići bez konja ili pomoći drugoga, moramo ga ostaviti, pošto se može desiti da se svaki pojedinačno mora probijati kroz neprijateljski obruč. Ti si videla, obratio se meni, da smo morali ostaviti teško oružje samo da bi se olakšao pokret jedinica. To isto morate i vi uraditi sa sanitetskim materijalom i kazanima. Od sanitetskog materijala najpotrebnije razdelite ranjenicima i borcima. Povedite samo konje da bismo ih u slučaju potrebe klali za ishranu«. Pretpostavljala sam da se po običaju šali sa mnom. Primetio je da nisam shvatila ozbiljnost situacije i odlazeći reče: »Shvati ovo ozbiljno i pripremi se za pokret«.

Osetih svu ozbiljnost situacije u kojoj se nalazimo. Nije bilo borca, bez obzira na teškoće kroz koje smo prolazili i žrtve koje smo davalii, koji bi i jednog trenutka pomislio da se neće uspeti. I dosada smo prolazili kroz teške ofanzive i uvek smo izlazili sve jači i jači. Tu veru i snagu još više nam je podizalo prisustvo druga Tita i još više doprinelo našem samopouzdanju i uverenju u nemogućnost poraza. Baš ta sigurnost

je uticala da ovo naređenje nisam momentano shvatila ozbiljno.

Pozovem drugove da se posavetujemo. Niko se nije lako saglasio da ostavimo materijal te odlučisemo da ne ostavljamo ništa nego da sve upakujemo i obezbedimo da se ne stvara larma.

Nasta prepakivanje sanduka. Sve što je bilo unutra potrebno je i nije se moglo tako lako oceniti šta da se uzme, a šta ostavi. Sve je to teškom mukom prikupljano; pitanje je kada bi nam se pružila prilika da dođemo opet do ovakvog materijala. Tako smo natovarili pune sanduke sa sanitetskim materijalom i kazane.

Javljuju za pokret. Uključujemo se u kolonu i osvrćemo se da ne nađe Fića. Sreća je što je mrak pa se ne vidi šta smo sve natovarili. Išlo se kroz šumu što je još više pojačalo pomrčinu. Prvo smo se spustili niz brdo do jednog potocića, a onda je nastalo penjanje. Već smo iznemogli od dugog gladovanja, maršovanja i nespavanja; kretanje stopu po stopu po vrletnom terenu još više nas zamara i iscrpljuje. Išli smo čitavu noć. Prešli smo vrlo mali prostor u iščekivanju na proboje jedinica i obezbeđenje prolaza. Komesar brigade Plavi stalno nas obaveštava o situaciji.

Sviće polako. Naziru se prvi zraci svetlosti. Sad vidimo da, iako smo se čitavu noć kretali, nismo uspeli da se udaljimo mnogo od mesta polaska.

Svima je jasno — ako se do zore ne probijemo, teško će ma ko od nas uspeti da se spase, ali je vera u nepobedivost naših jedinica jača od svega. Ova misao daje nam neku čudnu snagu. Svi naši drugovi, polazeći i u ovaj okršaj, bili su spremni da polože živote samo da obezbede prolaz Vrhovnom štabu, drugu Titu i ranjenicima. Zazvizdaše zrna sa svih strana. Pronese se glas kroz kolonu da se uspelo i da jedinice štite mali prolaz. Čuju se glasovi: »Brže, brže, požurite«. Potrčasmo jedan za drugim vodeći natovarene konje. Pretrčasmo otkriveni prostor po kome su štepovali neprijateljski mitraljezi. Tu je i Fića. Održava vezu i nastoji da što brže prođemo, jer neprijatelj sve jače pritiskuje. Dragocen je svaki sekund. Malo dalje nađosmo na Plavog koji takođe održava vezu. Dohvatismo se šume. Nije nam niko ni ranjen. Neprijatelj iza nas uspeva da opet zatvori obruč. Ostale jedinice je čekalo isto ono što smo i mi preživeli.

Skupljamo se pred Miljevinom. Tu je predah posle dugog maršovanja, gladi, stalnog bombardovanja i borbi sa najelitnjim nemačkim jedinicama. Mnogi borci i ranjenici, savla-

dani umorom, legli su gde se ko našao i zaspali. Koliko je to bila potresna slika nije potrebno govoriti. Iako smo bili iznureni i izmršaveli, vedri duh nas nije narušao. Pričaju se razne šale na račun Nemaca, smeh se ori iako ličimo pre na kosture nego na ljude.

Pošto smo mi jedini imali kazane, dolazi kurir sa cedulicom od Fiće: »Dunja, štab drugarski moli da mu pozajmiš jedan kazan«. Vrlo smo zadovoljni što smo »prokrijumčarili« i uspeli da sačuvamo sanitetski materijal i kazane, te sam mu s druge strane cedulje napisala: »Kao što vidiš, ponekad je dobro i neposlusati«.

Dunja VLAHOVIĆ

U KOLONI MAJKA

osle jednog od mnogih napornih noćnih marševa u Petoj ofanzivi, 11 juna 1943 godine ujutru, zastali smo u šumi iznad sela Rataj kod Miljevine. Dan se jedva nazirao a bombarderi su već bili nad nama. Sručili su prvi talas bombi, za njim i drugi, treći, i više im se ni broja nije znalo. Tukli su nas gotovo neprekidno od zore do mraka. Već smo bili oguglali na bombardovanje, kao i na glad i sve druge teškoće. Uz zvuke aviona i detonacije bombi oko nas, kada bismo na mahove i zaspali budila nas je — tišina! Naše jedinice su se pripremale za probor poslednjeg neprijateljskog obruča na Miljevini, koji je usledio uveče. Toga dana sam se previjala na zemlji od bolova. Bila sam pred porođajem.

Dotada nisam ni jednog momenta zaostala za kolonom. O porođaju nisam uopšte razmišljala — zapravo nisam bila svesna događaja koji mi je prestojao. Bila sam slabo obučena, bosa, gotovo mokra i premorenica. Želela sam iznad svega da se ogrejem, da krsta prinesem vatri. Nisam imala prilike za to. Noću smo bili u pokretu, a danju se vatrica nije smela ložiti — neprijatelj je bio oko nas i nad nama.

Bolovi su me satirali. U sumrak spremali smo se za pokret. Kolona se formirala. Dobila sam konja — ostavio mi ga moj drug, koji je toga dana prošao sa sanitetom Treće krajiške brigade. Uzjahala sam, ali je to bilo prebolno za ženu pred porođajem. Bolovi su bili sve češći i jači. Uzdržavala sam se od jauka, a ipak sam nekoliko puta kriknula. Sišla sam s konja i izišla iz kolone. Kod mene se našla bolničarka, inače babica. Noć je bila tamna, jedva smo jedna drugu nazi-

rale. Kolona je žurno promicala nedaleko od nas. Izostati iza kolone u maršu bilo je vrlo rizično, naročito te noći. Moramo požuriti. Nisam se ni spustila na zemlju — porodila sam se čučeći. Babica je prihvatile dete — mog sina. Zderala sam sa sebe poslednje parče donjeg veša i pružila joj da ga uvije. Sve se odigralo munjevitom brzinom. Čula sam samo glas deteta — nisam ga ni videla — krenula sam istog časa, peške. Pridržavali su me. Ne znam koliko sam tako izdržala ukorak s kolonom. Bolovi su prestali i učinilo mi se to kao olakšanje, ali me snaga napuštala. Koraknula sam iz kolone i spustila sam se u blato — onesvestila sam se ili sam zaspala. Kolona je prošla — odneli su mi dete, a mene ostavili. Situacija je bila dosta kritična i svaki ko je mogao žurio se napred. Celu noć nisam se budila.

Ujutru sam se prenula — bila sam potpuno sama u šumi. Nisam osećala nikakve bolove, ali sam bila krajnje malaksala. Uzela sam jedno drvo i njime sam se poštupala. Nisam znala gde se nalazim — šuma kao i svaka druga. Jedino osećanje koga sam bila svesna bilo je to da sam izostala iza kolone — treba krenuti i stići je što pre. Bila sam sasvim prisebna. Ni jednog momenta nisam smatrala sebe izgubljenom. Već dve godine živela sam u šumi, to je bio moj dom, tu su moji drugovi i drugarice. Osećala sam se samo momentano usamljena. U svesti mi je ostala kolona i pravac kojim je otišla. Pošla sam tim putem. Uskoro sam stigla u selo Rataj. Tu sam naišla na drugove koji su takođe, iz raznih razloga, zaostali iza kolone. Bilo je tu iznurenih boraca, bolesnika i lakših ranjenika. Zatekla sam ih kod jedne ogromne prevrnute kace u kojoj je bilo još nešto prošlogodišnje komine (džibre). Kako je ko naiazio, ulazio je u kacu i jeo kominu, koja je i meni bila prvo okrepljenje posle porođaja i dugog gladovanja. Saznala sam da su naše jedince prešle te noći preko komunikacije Kalinovik — Miljevina, ali da je neprijatelj ponovo zaposeo taj put. Po već ustaljenim partizanskim propisima trebalo je sačekati noć. Ušla sam u podrum jedne kuće i tu predanila. Selo i okolina bili su gotovo bez prestanka tučeni topovskom i avionskom vatrom neprijatelja. Izgledalo je kao da niko živ neće dočekati noć. Meni je, međutim, bilo obično — koliko je već takvih dana prošlo.

Pred noć iz šume su počele pristizati nove grupe naših boraca. Avioni su još kružili i u poslednjem sumraku izrūčili su bombe na zaostale bolesne i ranjene drugove. Naišla sam na strašan prizor — na put prekriven telima i delovima tela izginulih. Svi su oni stremili i žurili za onim za čim sam i sama išla, ali su krenuli prerano i ostali tu zauvek.

Kolona se »formirala« kao po komandi. Uključila sam se u nju i krenula preko Miljevine. Našla sam, najzad, na jednu drugaricu. Prešli smo cestu koju je neprijatelj napustio, šumsku prugu — i dalje u brda. Ja sam se tada osećala laka, odmorna i neka nova snaga vukla me je napred.

Još pre rata želela sam da imam dete — mnogo volim decu, ali u tom momentu nije me moje novorođenče vuklo napred. Mi smo bili navikli da se lišavamo svih ličnih zadovoljstava i ja prosto nisam ni smatrala da sam, eto, najzad postala majka, da se ostvarila moja davnašnja želja. Materinsko osećanje bilo je otupilo u meni. Šta više, ja sam se osećala i krivom što sam se našla u toj situaciji za vreme borbe. Porođajem sam se oslobođila tog tereta i bila sam »sposobnija« za ono što me je u daljoj borbi očekivalo. Brigu zbog neizvesnosti o detetu, tih prvih dana, nisam osećala.

Napred me je vukla i davala mi novu snagu samo želja da stignem u jedinicu i s drugovima nastavim borbu. U toku noći nas dve drugarice nekako smo se odvojile od kolone. Dva dana i dve noći išle smo po nepoznatim brdima i šumama. Bombardovani predeli bili su nam putokaz gde se nalaze naše jedinice. Išle smo po ceo dan, noću smo spavale samo dok ne izađe mesec. Nailazile smo na napuštena sela i neobrađene baštne. Tu bi se, u prolazu, založile mladim lukom i po kojim zaostalim zrnom žita i kukuruza. Pred noć prvog dana našle smo jednu kokošku — to je bila retkost, ali je nismo mogle spremiti. Ponele smo je zaklānu u torbici, tražeći priliku da je skuvamo. Tek sutradan oko podne naišle smo na jednu grupicu naših drugova i dale im kokoš. Svi smo se okrepili neslanom čorбom i mesom. Bilo je to prijatno okrepljenje za porodilju, ali za kratko. Nastale su nove muke. Mleko je posle toga nadolazilo i stvaralo mi velike tegobe. Pred noć stigle smo u jedno selo u kome se nalazila Treća krajiška brigada — stigla sam najzad tamo gde sam težila. Bilo je tu i naroda. Preklinjala sam žene da mi daju da podojam neko dojenče — nisu mi to dozvolile. Mada sam i inače bila više mokra nego suva, ipak sam morala kvasiti odelo na sebi, kao obloge grudi.

Stigla sam u jedinicu, prihvatali su me u sanitetu brigade — tu mi je bio i drug. U sumrak toga dana, tek što sam stigla, bombardovana je brigada, tj. selo u kome smo bili. Pretstojaо je pokret. Brigada je imala za zadatak da pređe preko pruge. Celu noć ubrzano smo išli — pruga je bila daleko — treba za noći da se pređe. Za mene je to bio mnogo teži marš od onoga kad sam se sama kretala koliko sam mogla. Grudi su me bolele. U zoru, neprijatelj nas je presekao na samoj pruzi. Ostala sam sa brigadnim sanitetom u onom delu brigade koji je bio pod direktnim udarom neprijatelja. Ceo dan sam zajedno

sa ostalima vodila brigu o ranjenicima, koje smo vukli s brda na brdo, sklanjajući ih od neprijateljske vatre. Uveče smo krenuli brže — trebalo je preći prugu na sasvim drugom kraju i izbeći susret sa neprijateljem. Išli smo celu noć, kiša nas je neprestano pratila. Pred zoru naišli smo na neku rečicu jako nabujalu od kiše. Gazili smo tu mutnu i hladnu vodu do pojasa. Prešli smo prugu i posle dugog i napornog penjanja stigli najzad na jedno brdo. Tu smo, mokri od kiše i gaženja, polegali po zemlji, gde je ko stigao, i otpavali posle dve noći i jednog dana napornog marša i borbe. Posle podne stigli smo u jedno selo i upravo kada smo bili razmešteni po kućama prva granata je pala u selo. Tukli su nas topovima — sledio je pokret celu noć.

Dalji napori i putovanja bili su sve manji, ali smo ipak bili gotovo stalno u pokretu. Na pruzi nam je nestao konj sa sanitetskim materijalom. Ranjenici nisu previjeni 4—5 dana. Rane su se ucrvljale, ranjenici su se previjali u novim mukama — crvi su se munjevito umnožavali na velikim i gnojnim rana-ma. Naišli smo najzad na selo u kome je bilo meštana. Nabavili smo nešto grubog platna — i na zdravom telu koža bi se ježila od njega. Kao da ga danas gledam — bilo je to lepo izatkano platno, sa utkanim šarama, ali grubo. Sa bolničarkama sam organizovala pripremu materijala za previjanje. Pravile smo »zavoje«, »gazu«, »tupfere« — sve od tog grubog platna. Spremljeni materijal smo zatim »sterilisale« — kuvale smo ga u zatvorenim vojničkim porcijama na ognjištu. Zatim je trebalo to osušiti u istim zatvorenim porcijama. Isnekle smo se prevrćući porcije, a i »gaza« je bila žuta — kao da se pržila, i još više kruta. Po torbicama se našlo nešto instrumenata. Previle smo zatim ranjenike — to je bilo zadovoljstvo i za nas, a da ne govorim o njima.

Tek posle rada mogla sam prvi put da pomislim i na sebe, a to je bio već deseti dan posle porođaja. Sećam se da je kroz selo proticao potok, a dan je bio sunčan i topao. Od dobijenog platna sašila sam donje rublje. Na potoku sam oprala odelo sa sebe i konačno sam mogla bar malo da se posvetim ličnoj higijeni.

Sve više smo se smirivali, hranili smo se relativno dobro. U takvoj situaciji počele su duševne patnje. Mislila sam o detetu. Drug mi je ispričao da su mu dete ujutro predali. On ga je ostavio u prvoj kući na koju su naišli i zamolio je ukucane da ga pričuvaju dok se ne povrati po njega. Zatim je, sa jednim vodom, pokušao da se vrati po mene, ali se na putu isprečio neprijatelj i kako ja nisam mogla napred tako ni oni nisu mogli natrag. Bili smo već daleko od Miljevine — deset dana skoro neprekidnog hoda. O povratku nije moglo biti ni

govora. Pred nama su bili novi zadaci — borba se nastavljala. Ostala mi je samo nuda da će mi sin ostati u životu i da će ga naći. Što je situacija bila povoljnija za nas, meni je bilo teže što dete nije uz mene. Prestajala sam da mislim o njemu jedino u borbi.

Najteže momente preživljavala sam kad sam konačno izšla iz borbe, ali rat još nije bio završen. Neprestano sam mislila o svom sinu — dala sam mu ime Goran — rodio se u Zelengori. Preživljavala sam njegovo mučenje bez majčine nege i hrane. Maštala sam o tome kada će mu sve to nadoknaditi — samo da mogu poći po njega. Prilike mi to još nisu dozvoljavale. Najzad, došao je i maj 1945 godine, kraj rata. Tih poslednjih dana i drug mi je nognuo. Samo po opisu znala sam gde mi je dete ostalo. Pisala sam Narodnom odboru toga sela. Dobila sam odgovor — dete je živelo svega četiri dana. Ostalo je tamo gde su ostali i mnogi naši drugovi i drugarice, žrtve Pete ofanzive. Ja sam žrtvovala delić sebe — mog Gorana — a on je izgubio svoj mladi život zbog prilika u kojima se rodio.

Mira MITROVIĆ

OD TJENTIŠTA DO GOLIJE NA ŠTAKAMA

ošto je krajem aprila razbila jake četničke snage na prostoriji Krupica, Treća proleterska sandžačka brigada nastavila je gonjenje i do 1. maja izbila na liniju Barice — Stožer — Kovren — Gradina — Klanac, gdje se i zadržala.

U međuvremenu su četnici prikupili jake snage (oko 2.500 ljudi) i pod komandom Zarija Ostojića i Pavla Đurišića rano izjutra 3. maja izvršili napad na položaj Treće brigade od Barica do Klanca. Borba je trajala čitav dan. Četnici su, zahvaljujući velikoj nadmoćnosti (Treća proleterska brigada imala je oko 400 boraca), uspjeli da do mraka potisnu brigadu i istog dana naveče izbiju na liniju: Lupoglav — Prisoje — Gusino Brdo — Gradina — Gorice.

Prema naređenju štaba brigade, idućeg dana u 3 časa izvršili smo protivnapad na četničke položaje koji su u toku noći bili organizovani za odbranu. Naš 5-ti bataljon napadao je Gusino Brdo, na kome je neprijatelj napravio bunkere od kamena i organizovao kružnu odbranu. Međutim, poslije borbe prsa u prsa uspjeli smo da zauzmemos bunkere, razbijemo neprijatelja i zarobimo komandanta Drinskog četničkog korpusa Baja Nikića sa nešto njegove pratnje. Bataljon je energično nastavio gonjenje i uskoro izbio do vrha Stožer (k 1576) koji se nalazio u četničkim rukama.

Ali, dok se tako uspješno razvijala situacija kod 5-og, kod druga dva naša bataljona nije bilo uspjeha. Drugi bataljon nije uspio da zauzme Prisoje, a 4-ti je bezuspješno napadao Lupoglav. I dok se 5 bataljon spremao da izvrši napad na Stožer, neprijatelj je angažovao nove snage, podržavane jakom

minobacačkom vatrom. Uslijed velike nadmoćnosti neprijatelja, a prije svega pomanjkanja municije — koju smo u odbranbenim borbama prethodnog dana bili sveli na minimum — povukli smo se oko 12 časova u pravcu Pandurice.

U toku dana pripremili smo se za protivnapad koji je trebalo izvršiti padom mraka. Bilo je predviđeno da na Balkan napada 4 bataljon, 2-ji i 5-ti na Gradinu, a 1-vi u pravcu Kovrena. Međutim, prije nego što smo napali, neprijatelj je, zbog bočnog dejstva Prve proleterske brigade, napustio položaje i otstupio.

Zbog mraka i neobično guste magle, a nemajući nikakvih podataka o neprijatelju, odlučili smo da oba bataljona (2-gi i 5-ti) prenoće u kolibama pa da čim svane krenu u pravcu sela Stožera i dalje dok ne najdu na četnike. Kad smo ujutro stigli u Stožer, po tragovima na ugaženoj travi moglo se zaključiti da su četnici otstupili u pravcu Mojkovca. Magla je bila tako gusta da smo vidjeli jedva desetak metara ispred sebe. Od jedne partizanske porodice iz Stožera dobismo nešto bliže podatke. Rekoše nam da su četnici u velikom broju otstupili u pravcu Barica. Tada smo odlučili da 5 bataljon, ojačan jednom četom 2-og, nastavi gonjenje, s tim da se radi svake sigurnosti obezbijedimo jednom četom 2 bataljona od Stožera.

Kretanje je zbog magle bilo jako otežano, a vodiča nijesmo imali. Prema karti i onome što smo o položajima saznali od seljanki, zaključili smo da neprijatelj sigurno još drži Borje, dominirajuće položaje ispred Barica. Zbog otsutnosti komandanta i njegovog zamjenika, dužnost komandanta vršio sam ja kao komesar bataljona, pa sam naredio da na vrh Borja napad izvrši naša 1-va četa, desno od nje (dogovorio sam se sa komandantom 2 bataljona Milošem Vučkovićem) četa 2-og bataljona, a lijevo naša 2 četa koja ima da obuhvatom olakša napad 1-voj četi i onemogući otstupanje neprijateljskim snagama koje će se sa vrha povući. Sa tom četom krenuo sam i ja.

Naše predviđanje se pokazalo tačnim. Neprijatelj je zaista imao još jake snage na Borju, jer je te položaje morao držati da bi omogućio izvlačenje onih jedinica koje su išle iznad kanjona Tare. Uskoro otpoče borba, najprije kod 2-ge čete, a zatim i kod ostalih. Mi smo, koristeći maglu, uspjeli da se neopaženo približimo neprijatelju i iznenadimo ga, te smo, nezadržavajući se, nastojali da što prije izbijemo na greben. Iza sebe smo ostavili i plijen i ranjene četnike.

Tek što smo izbili na greben, magle odjedanput nestade. Pred nama se ukaza čist teren, prošaran tu i tamo visokim smrčama i kamenjarima. Niz padine su otstupale u neredu gomile četnika čiju su otstupnicu štitila automatska oružja sa

jednog brežuljka na suprotnoj strani doline — udaljena od nas 150—200 m vazdušne linije.

Vidjeći da smo izloženi jakoj neprijateljskoj vatri, a da bismo uspješnije mogli tući neprijatelja, naredio sam komandiru čete da borci uzmu zaklon i tuku neprijatelja koji otstupa.

Stojeći na jednom kamenjaru, pucao sam i sam iz automata. Odjedanput snažan snor iz neprijateljskog puškomitrailjeza sručio se između mojih cipela. Ni jedno me zrno nije pogodilo.

— Rani li te, druže komesare? — upita komandir čete Vuksan Mijović koji se nalazio u streljačkom stroju desetak metara udesno.

— Ne, — odgovorih — ali jesi li video kako dobro gada? — i, ne pomerajući se sa mjesta, izvadih prazan šaržer, namještih drugi, ali prije nego što uspjeh da opalim ijedan metak, osjetih jake udarce u obje noge, i to sasvim visoko. Pao sam kao pokošen. Osjetih jaku žed, a zatim uskoro lakšu nesvjeticu zbog gubljenja krvi: na pet rana, koje nijesam imao čime zaviti, krv je neprestano tekla.

Čim su borci primijetili da sam ranjen, javili su bolničarkama. Stigle su odmah drugarice Milijana Jakić i Dobrinka Mirković — referenti saniteta 2-og i 5-og bataljona — i previle me. No, bilo je muka dok me nijesu iznijele odatle, pošto sam bio isuviše težak za njih. Četnici su se uporno branili, pa se svakog momenta mogao očekivati i njihov protivnapad.

Kako nije bilo ni vremena ni mogućnosti da se prave nosila, to su me one sa još nekoliko boraca stavile na konja, ili bolje reći preko njega. Tako sam stigao do Stožera, do one iste kuće smo jutros svraćali radi podataka.

— Znala sam — veli jedna starica — da ti neće biti pred dobrim. Bio si isuviše veseo, kao da nijesi pošao u borbu.

— Ja sam uvijek takav i prije i poslije borbe — odgovorih. — Takvi smo mi, partizani.

Od čebeta i dva drveta napraviše nosila, pokupiše neke seljake i odmah me poniješe na Panduricu gdje se nalazilo brigadno previjalište. Tamo stigosmo pred noć. Osjećao sam se dosta slabo. Usput su zavoji olabavili i rane krvarile, jer nije bilo nikoga da ih previje.

Za mnom uskoro stigoše još dva teška ranjenika: Savo Cvijović, komandir 1-ve čete našeg bataljona i Živko Male-nica, borac iz 2-gog bataljona. Savo je bio ranjen u butinu desne noge ali kost nije povrijeđena, dok je Živku smrskana kost ispod koljena.

Na Pandurici smo previjeni i dobili smo toplo mlijeko.

Rano izjutra 6 maja krenuli smo sa Pandurice u pravcu Glibaća gdje se nalazio brigadni sanitet. Pošto nije bilo mo-

gućno naći potreban broj ljudi koji bi nas nosili, našlo se drugo rješenje — saonice, i to za svakog ranjenika po jedne. Bio je lijep sunčan dan. Naš transport je sporo odmicao, jer je teren bio neravan. No, i pored svega toga, bilo je teško. Sve mi se činilo da duž puta nije bilo nijednog kamena na koji saonice nijesu naišle ili ga bar zakačile. Rane su sve više boljele.

Skoro se u toku cijelog dana preko Tare, u Šarancima, vodila borba. Izgleda da su četnici i tamo otpočeli borbu protiv jedinica Sedme krajiske brigade.

Već je bio pao mrak kad smo stigli u Glibaće. Prenoćili smo u brigadnom sanitetu i idućeg dana nastavili put za Čelebić u Centralnu bolnicu. Dan je bio dosta hladan, gomilali su se tmurni oblaci i mirisalo je na kišu. Pošto je put bio vrlo rđav, naročito preko Kraljeve Gore, to se saonice nijesu više mogle koristiti, već smo nošeni na nosilima. Međutim, nije bilo dovoljno ljudi, pa se sporo išlo. Neki su seljaci čak i bježali, jer im je bilo teško da nas nose.

Bio je uveliko prevadio dan kad stigemo u selo Višnjicu, ispod planine Ljubišnje. Na putu, nedaleko od jedne kuće, stadosmo da se odmorimo. Osjećao sam hladnoću, jer je duvao hladan planinski vjetar, a kiša samo što nije počela.

U Višnjici je bio štab divizije i diviziski sanitet. Vidjeći na putu nosila, dođe kod nas drugarica Dana Rosić, studentkinja medicine iz Pljevalja, koja je od početka ustanka u borbi. Donijela nam je toplo mlijeko. Uskoro stiže i komesar divizije drug Fića.¹ Kao i uvijek, bio je blizak, nasmijan. Pitao nas je gdje smo ranjeni, da li je bilo mrtvih, kako je tekla borba.

— Žurite — reče na kraju — da vas ne uhvati kiša.

I mi smo to željeli prije svega. Dosta nam je bilo tog dana putovanja. Prije mraka stigemo u Popov Do gdje i zanoci smo. Smjestili smo se, kao i svi partizanski ranjenici, na patos bez pokrivača i prostirača. Osjećao sam jake bolove. Bolničarka Ljubica Vukanović me previ, no ništa nije koristilo. Nikako da se smirim i zaspim. Radi svake sigurnosti, kako reče, uze mi Ljubica pištolj koji sam htio da stavim ispod torbice pod glavu. Uzalud sam je ubjedivao da na samoubistvo nijesam ni pomislio.

— Ujutru kad kreneš — reče ona — dobićeš ga natrag.

Čim je svanulo nastavili smo put prema Čelebiću i to na nosilima. Već mi je dosadilo. Ovo je četvrti dan na nosilima i saonicama. Da mi je već jednom da se sve to završi, mislio sam, mada se nijesam mnogo radovao ni Centralnoj bolnici.

¹ Filip Kljaić.

Oko 12 časova stigli smo u selo Čelebići. Smjestili su nas odmah u jednu kućicu. U dosta tijesnoj i mračnoj sobici već je ležalo 5 ranjenika. Spust ſe nosila na patos uporedo sa ostatim ranjenicima. Šatorsko krilo, pričvršćeno za dva drveta, to je posteljina. Ništa drugo. Čak ni slame. Pregledao nas je ljekar a zatim i previo. Ja se slabo osjećam, uhvatila me neka malaksalost. Temperatura se popela na 39,6°.

Hrana nam je vrlo slaba. Ništa sem mesa, i to neslanog, i »juhe«, kako drugarice zovu vodu u kojoj je meso kuvano. Najgore nam je bez hljeba. Za to ima donekle razloga, jer je kraj dosta siromašan. Muslimanska imanja su razorenja, a proljetos u aprilu, četnici su opljačkali sve što su našli i u srpskim kućama. Međutim, izgleda da dobar dio odgovornosti pada i na rukovodstvo bolnice, koje se ne snalazi dovoljno da bolnicu snabdiće onim najnužnijim. Jer sve naše jedinice i svi štabovi uvijek su spremni da odvoje za bolnice prije nego za svoje potrebe.

Ipak, u našoj je sobi raspoloženje na visini. Naša bolničarka je drugarica Ivanka iz Sedme banjiske divizije. Djevojka od svojih 18 godina. Bolovala je od tifusa i, kao i svi koji su preboljeli, sad je mršava i iscrpena. Za vrijeme bolesti opala joj je kosa pa sad ponovo počinje da raste. No uvijek je vesela i oko nas neumorno radi. Tri dana nakon našeg dolaska u sobu uđe jedna bolničarka i javi da jedan starac od Žabljaka traži sina koji je skoro ovdje došao kao teški ranjenik. Odmah sam pomislio da bi to mogao biti moj otac i tražio sam da dođe. I zaista, bio je to on. Već više od godine dana nijesam ništa znao za roditelje, ni oni za mene. A to mi je sva porodica.

Silno se starac držao. Već je navršio 89 godina, a bez muke je prevalio put od Žabljaka do blizu Pljevalja za dan. Tamo su mu rekli da sam ranjen i gdje se nalazim.

Dok smo razgovarali, staračke ruke počeše razvezivati torbu i iz nje vaditi prvo hljeb, zatim košet suvog mesa i skorupa. Dao sam Ivanki te je to podijelila na 9 dijelova kako sam joj rekao — za nas osam ranjenika i nju. Bio je to lijep zalogaj ali i nedovoljan. Idućeg dana starac je otišao.

Vrijeme prolazi dosta sporo. Svi sanjamo o skorom povratku u jedinicu, jer je tamo zaista najljepši život.

Šesnaestog maja su nam saopštili da će idućeg dana grupa najtežih ranjenika biti upućena preko Uzlupa na Pivsku Planinu. Rekli su nam da su Nijemci ušli u Foču i deblokirali italijanski garnizon. Italijani su napustili Foču, a Nijemci uz desnu obalu Drine vrše dosta jak pritisak. Druga proleterska brigada vodi s njima borbu.

Ali za Pivu krenusmo tek 19-tog maja izjutra. Dan je bio vedar, ali je gusta magla još pritiskivala kanjon Tare poslije kiše koja je trajala nekoliko dana. Primičući se Uzlupu, pređosmo uzanu stazu koja duž Tare vodi u pravcu sela Bobova. Duž staze se primjećuje čudna trasa. Tu i tamo su posjećena stabla. Omladinac Risto Vuković iz Meštrevca, koji me je nosio sa jednom grupom seljaka, reče da su ovuda izvukli topove. Sjetio sam se da je Branko Obradović, komandant artiljeriskog diviziona Vrhovnog štaba, smisljao da izvuče haubice koje su zaplijenjene od četnička kod Kalinovika. I uspio je.

Kad stigosmo na Uzlup, umorni ljudi spustiše nosila da bi se odmorili. Tu, pred nama, bila je kuća pred kojom je stajala jedna djevojka. Jedan od boraca koji je bio u pratnji nosila zatraži vode. Djevojka je prihvatile sud, ali sporo i mrzovljeno.

— To je četnička kuća — reče jedan od seljaka koji ih je dobro poznavao. — Inače, — dodade — veliki su prijatelji komandanta Drinskog korpusa Baja Nikića.

— Bili nekad — dobacih ja zajedljivo kad stiže djevojka. — Jer, Bajo je sigurno dobio zaslужenu kaznu za svoje zločine. I ispričah joj da smo ga živa uhvatili sa torbom punom italijanskih lira.

Djevojka nije, izgleda, povjerovala u to.

— Poznaješ li ovaj pištolj? — upitah je pokazujući Bajov pištolj.

Onda je tek povjerovala i dodade:

— Možda ni tebi neće trebati.

Mislila je svakako da će i meni uskoro doći kraj.

— Možda, — rekoh — ali to se još ne zna. A za Baja se, kao što vidiš, već sigurno zna.

Prešli smo Taru. Kroz desetak dana navršiće se ravno godina kako smo napustili ovaj kraj i krenuli na dalek i težak, ali zaista slavan put za Bosansku Krajinu. Prešli smo Taru na istom ovom mjestu. Sjetih se i one divne partizanske pjesme, ispjevane baš za vrijeme našeg povlačenja, koju smo tada tako rado pjevali:

*Teče Tara, kroz kanjonske dubine,
Teče, teče u nedogled taj.*

...

Put je dosta težak, jer je i bez tereta teško izići uz kanjon Tare, akamoli sa nosilima.

Do noći stigosmo u Donje Polje, gdje nas smjestiše u jednu kuću, pravljenu od kamena i prekrivenu slamom kao i gotovo sve druge kuće u ovom kraju. Soba je bila dosta prostrana. U nju je smješteno 8 ranjenika — sve jedan uz drugoga.

Ujutru u našu sobu dođe dr Zora Štajner. To je ljekar bataljona teških ranjenika kome i mi pripadamo. S njom su bolničarke Milesa Stanojević iz Srbije i Štefica Višek iz Zagreba. Pošto nam Zora pregleda rane, Štefica nas pažljivo previ. Tom prilikom skrenule su nam pažnju da previjanje neće biti često, možda jedanput nedeljno, jer zavoja nema, a ranjenika je mnogo. Zavoji se moraju prati, zatim sušiti i sterilizovati na primitivan način, a za sve to treba dosta vremena.

Oko 10 časova pojavila se eskadrila neprijateljskih aviona. Letjeli su iz pravca Foče i uskoro isčezli iza Durmitora. Malo zatim čula se jaka detonacija, samo nijesmo mogli tačno zaključiti gdje bombarduju. Pretpostavljali smo da su naše jedinice zauzele Kolašin, jer smo to očekivali, i da ga sada, pošto je u našim rukama, neprijatelj bombarduje. Međutim, malo kasnije, Milesa nam reče da je počela nova neprijateljska ofanziva.

Ova nam je vijest svima pala veoma teško. Jer, tek što smo izišli iz jedne ofanzive, od koje se ljudstvo još nije ni odmorilo, a već počinje nova! Najteže je to što smo ovdje kao ranjenici. Svjesni smo koliko je i u prethodnoj ofanzivi Centralna bolnica bila teret za našu Glavnu operativnu grupu, koliko su bile skučene njene operativne mogućnosti, baš zato što se uvijek mislilo prvo na bolnicu, na ranjenike.

Dvadeset prvog maja stigoše kod nas Gojko Žarković, moj školski drug, inače borac Četvrte brigade, i Dževad Midžić iz Bosanske Krajine. Gojko je privremeno povučen iz jedinice i poslat na teren Durmitorskog sreza zajedno sa Midžićem da radi na organizovanju omladine. Juče su bili na Žabljaku i za vrijeme bombardovanja oba su ranjeni. Kažu da je Žabljak potpuno uništen i da je ostalo svega nekoliko kuća. Oni su nam donijeli još podrobnije podatke o ofanzivi: neprijatelj vrši napade sa svih strana i vode se veoma teške borbe.

Gojko mi je detaljno pričao o situaciji u Durmitorskom srezu, gdje je narod preživio strašan četnički teror. Najbolji ljudi su poubijani, a gotovo cito kadar koji je ostao na terenu izginuo je. Na čitavoj teritoriji Jezera, Šaranaca, Uskoka i Drobnjaka ne postoji ni jedna partiska organizacija. Treba sve iznova stvarati. I taman kad se počelo sa radom naišle su nove teškoće.

Stanje u bolnici je dosta nesređeno. Došli su neki drugovi po nalogu Centralnog komiteta da pomognu u sređivanju tog stanja. Mi pripadamo 1-vom bataljonu teških ranjenika. Saznao sam da se u istom bataljonu nalazi borac našeg 5-tog bataljona Drago Đerković, veoma hrabar puškomitrailjezac. On je u toku Četvrte ofanzive bolovao od tifusa, a onda su nastale neke komplikacije na nogama, tako da su mu obje amputirane

Marijan Detoni: U CRNOJ GORI (ulje)

iznad članaka. Uputio sam mu pismo i već sam od njega dobio odgovor. Želio sam da mu objasnim da će sjutra, kad dođe sloboda, i njemu kao teškom invalidu život biti ispunjen radošću, prije svega, jer će biti slobodan i, jer će novo društvo, za koje se danas borimo, njemu i drugima omogućiti da taj život bude lakši i ljepši. Iz njegovog pisma na izgužvanoj hartiji vidiš sam da je nevjerojatno hrabro podnosio sve patnje, isto onako hrabro kao što je podnosio sve napore i teškoće dok je bio u bataljonu. Zbilja, kakve krasne ljudi stvara naša Partija! Sve lično čovjek potčinjava opštim interesima.

Drugarice nam javljaju da svaki čas stižu novi ranjenici. Kod nas je došao komandir čete iz Šeste istočnobosanske brigade, Simo Paredjina. Njemu su od minobacača slomljene obje noge. Kaže da je i njihova brigada već danima vodila tešku borbu južno od Čajniča. Inače, on je iz sela Mokrog ispod Crvenih Stijena na planini Romaniji. U sobi nas sada ima svega 11 ranjenika. Više zaista nema mjesta ni za jednoga. Nabijeni smo jedan uz drugoga toliko da nas razdvajaju samo drva od nosila. Nema govora, već je dosadilo. Jer, danima neprestano ležati na patosu nije nimalo lako, pa makar posjedovali i partizansku upornost. Sem toga, hrana je veoma slaba, a što je najgore, previjanje je neredovno. Vrijeme je toplo pa se smrdljiv zadah toliko osjeća da se teško izdržava. Kroz zavoje koji se danima ne mijenjaju probija gnoj, pa se kupe muve od kojih se je teško braniti.

Naša bolničarka Štefica čini sve što može da bi nam stanje bilo što snošljivije. Njena briga i zalaganje je isto tako toplo i srdačno kao da se radi o njenim najbližim iz porodice a ne o ljudima koje je prvi put srela.

No, i pored svih tih teškoća, kod nas je raspoloženje na visini. Kad se završi diskusija o vojnopolitičkoj situaciji, nastaje pjesma. Naročito nam se dopala ona o poginulom husinjskom rudaru² koju smo čuli od Sima Poredine. Evo joj početka:

*Konjuh planinom vjetrovi šume, bruje,
Lišće pjeva žalovite pjesme,
Borovi i jele, favori i breze,
Svijaju se jedno uz drugoga.*

...

² Zanimljivo je kako je nastala ova pjesma. I o tome nam je Simo detaljno pričao. Kad su negdje ujesen 1941 godine partizani Ozrenskog odreda vodili borbu sa ustašama, borac Pejo Marković, husinjski rudar, komunist, bio je smrtno ranjen. Drugovi su ga nosili preko Konjuha, ali je usput umro. Sahranili su ga gotovo na samom vrhu planine.

Uljeto iduće godine Šesta brigada je naišla na grob husinjskog rudara, koji je bio dosta raskopan. Tom prilikom borci su odali poštu svome palom drugu, a Svetozar Vukmanović — Tempo, član CK SKJ,

SITUACIJA SE POGORŠAVA

Na drugoj strani kanjona Tare, tj. u rejonu Čelebića, vode se teške borbe. Ne znamo koje naše jedinice učestvuju u tim borbama. Borbe, koliko možemo odavde da ocijenimo, počele su 21 maja naveče i nastavljene su idućih dana. Izgleda da su najčešće oko Zlatnog Bora, Zavajita i Trovrha, baš na onim položajima na kojima smo proljetos od 15 do 17 aprila vodili borbu sa četnicima.

Poslije podne je neprijatelj spuštao materijal padobranima. Nije nam bilo jasno da li dotura municiju i druge borbene potrebe zbog teškoća u snabdijevanju ili zbog toga što je neka njegova jedinica opkoljena.

Dok se vodi tako teška borba sjeverno od Čelebića, dva bataljona Druge proleterske brigade prebačena su na Vučovo.

Neprijatelj je izbio na Čelebić. Sve naše jedinice prešle su na lijevu obalu Tare. Od boraca Prve proleterske brigade saznali smo da je Druga proleterska brigada još 26 maja (sa ostalim bataljonima) krenula preko Vučevu u pravcu Cureva, a da istim pravcem kreću i Prva proleterska, Majevička i Šesta brigada. Treća krajiška je ostala na lijevoj obali Tare, gdje zatvara prelaze kod Uzlupa i Šćepan-Polja.

Osjećamo da je situacija veoma teška. Iz ono malo podataka što dobijemo od ponekog druga koji nađe zaključujemo da se naše snage orijentisu preko Vučeva ka Sutjesci.

Danas stiže kod mene Milorad Golubović, kurir iz naše brigade. Uputio ga je štab brigade da me pronađe i javi mogu li uskoro doći u jedinicu. Jer, kako reče Milorad, izvršena je izmjena političkih rukovodilaca, a mjesto komesara 5 bataljona još nije popunjeno — čekaju šta će ja javiti.

Nažalost, još dugo neću izići iz bolnice. Još su sve rane otvorene i ne zarastaju. Pokušavam polako da se ispravim i hodam, ali ne mogu. Lijeva noga mi je znatno bolja. Kost je prirasla, ali me još boli, dok na desnu ne mogu uopšte da stamem. Naručio sam kod jednog seljaka da mi napravi štakе i objasnio mu kako se prave.

Poslije povlačenja naših jedinica sa desne obale Tare, zgrade u kojima se nalazila Centralna bolnica, a naročito Gornje i Donje Polje, bile su pod neprijateljskom vatrom. I avijacija nas je često posjećivala. Zato su nas, čim svane, iznosili iz kuća i rasturali po obližnjim šumarcima, gdje smo ostajali do mraka.

---

naredio je da se na piramidu, koja označava vrh Konjuha, istakne crvena zastava. To su bili motivi koji su potstakli Miloša Popovića, komandanta bataljona u toj brigadi, inače studenta, da ispjeva ovu zaista divnu partizansku pjesmu.

Prvoga juna došlo je naređenje da se ranjenici prebace sa Rudina, pošto se neprijatelj nalazi vrlo blizu. Prethodno su ljekari izvršili pregled svih ranjenika iz našeg bataljona, da bi u bataljonu teških ranjenika ostali samo oni koji zaista ne mogu bez nosila. Kriterijum je bio vrlo strog, tako da je za nosila ostavljeno svega nas jedanaest. No, ni nas nije imao ko da nosi. A neprijateljska artiljerija i avijacija tukle su Donje i Gornje Polje i Soko tako žestoko da se više nije moglo čekati.

Mi smo shvatili situaciju, pa smo predložili da za nas ne br'nu. Neka se evakuiše ono što se može a mi ćemo ostati tu, samo da nas iznesu iz kuća. Nijesmo željeli da živi izgorimo u tim zgradama koje su svakog momenta mogle biti zapaljene. Prijedlog je prihvaćen. Iznijeli su nas napolje i ostavili jednu bolničarku, koja je imala zadatak da donosi vodu i podijeli nam ono malo hrane što su nam mogli ostaviti. Tako smo proveli dan. Kad je već zašlo sunce, stiže neka komora iz Treće krajiške brigade. Naša bolničarka podje kod njih i kad im je objasnila situaciju, uniješe nas u kuću. Prenoćili smo skupa. Čim ogrija sunce, izniješe nas ponovo napolje, ali tada dođe nekoliko boraca iz bolnice sa Italjanima, zarobljenicima sa Javorka, koji treba da nas nose. Odmah smo krenuli u pravcu sela Jerinića.

Bio je to zaista težak put. Italijani su se spoticali po kamjenaru i padali, a ranjenici sa nosilima preko njih. Bio sam ponio i štake. U njih se uzdam. Valjda će uskoro moći da se bar pomoću njih krećem. Napravljene su dobro, od jasenova drveta, i izgledaju kao prave štake, mada su dosta grube i teške.

Oko podne stigosmo u Jeriniće. Smjestili smo se u jednu kuću. Ovdje je situacija znatno bolja. Tu živi moj rođak Kićun Živković, pa kad sam ga obavijestio gdje se nalazim, dolazili su njegovi stalno i donosili nam hrane. Naročito smo se hljebu radovali.

Ranjenici stižu neprestano. Najnoviji su Vidoje Krstajić i Radovan Vojinović, politički komesarci četa iz 5-tog (Durmitorskog) bataljona Četvrte brigade. Naši se povlače preko Baranog Dola prelaze Pivu kod Mratinja, a zatim idu dalje preko Vučeva. Neprijateljska avijacija po čitav dan dejstvuje. Istina, ne bombarduje često, ali mitraljira, i sve to otežava kretanje našim jedinicama.

Pored svih teškoća, a njih sada ima i na prijetek, počeli su i četnici da nam prave neprilike. Na ovom terenu je bila jedna grupa četnika Nikovića i Popovića na čijem se čelu naložio bivši četnički komandant Dragutin Bojović. Oni su se skrivali po šumama. Ne napadaju otvoreno, ali iz zasjede ubijaju naše kurire, a noću stražare i bolničarke.

Šesti jun je osvanuo hladan i kišovit. Tamni oblaci pritisli zemlju, a kiša lije kao iz kabla. No ipak, čovjek se i tome raduje, jer neprijateljska avijacija neće moći da dejstvuje. Uskoro dode kod mene komesar našeg bataljona Radovan Čosić — Bata, inače gimnazijalac iz Beograda. Kaže da je situacija izvanredno teška. Juče je, kaže, bio sastanak štaba grupe na kome su bili i neki članovi Vrhovnog štaba. Pozvali su na taj sastanak komandanta komande područja i komandanta mješta Pivske Planine. Odlučeno je da se svi teški ranjenici i tifusni bolesnici koji su nepokretni ostave u kanjon Pive po pećinama i zemunicama koje treba da se izgrade. O njima će se starati sanitetsko osoblje i terenski radnici. Što se tiče operativnih jedinica, odlučeno je da idu preko Tare. S obzirom na besputan teren konji će se pobiti, a teška oruđa zakopati ili uništiti. Prema tome, sa jedinicama mogu ići samo ranjenici koji su sposobni za pješačenja. Oni će biti priključeni neposredno jedinicama.

ODVAJAM SE OD CENTRALNE BOLNICE

Shvatio sam šta me čeka. Odmah sam, bez kolebanja, donio odluku da napustim Centralnu bolnicu i snalazim se kako znam. Cilj mi je bio povezati se što prije sa brigadom, jer sam znao da me neće ostaviti. Nijesam se mnogo uzdao u svoju snagu, pošto je ona bila isuviše slaba, ali sam računao da će me malo ona, malo štake, dovesti do brigade. Moj je rođak pokušavao na sve načine da me zadrži kod sebe i garantovao mi da će se s njim i njegovom porodicom moći sigurno sakriti. Jer, poznaje on svaku stopu zemlje u kanjonu Pive, a hrane ima dovoljno. Nijesam prihvatio ovaj prijedlog. Pozdravio sam se i pošao u pravcu Durmitora ususret svojoj jedinici.

Poslije nekoliko sati zaista napornog hoda po kiši koja je natopila svaki djelić moje odjeće, stigoh u selo Nikovići. Dalje nijesam mogao. Još na desnu nogu ne mogu da stanem, a ni lijeva nije stabilna. Na nogama su rane otvorene.

U Nikovićima nađoh delegata Vrhovnog štaba, nekoliko članova CK SKOJ-a i neke jedinice Sedme banijske divizije. Naročito mi je drago bilo što sam vido starog partizana, našeg pjesnika Vladimira Nazora, sa šeširom na kome je stajala velika petokraka zvijezda. Spremao se na put sa Banjcima.

Ušao sam u kuću i razgovarao sa delegatom Vrhovnog štaba o situaciji.

— Nije situacija tako kritična kako se mislilo — reče on. — Nećemo ići preko Tare, jer još ima uslova da idemo za Vrhovnim štabom. U toku dana sve jedinice Sedme divizije treba da se prebace preko Pive. Za njima će i Treća divizija, samo ne može tako brzo pošto je još daleko.

Teški ranjenici ostaju u kanjonu Pive, jer nema mogućnosti da se nose. Međutim, čine se svi napor da se ti ranjenici sačuvaju. Tu je i komandant mjesta Pivske Planine Miljan Gagović, koga je pozvao delegat Vrhovnog štaba i dao mu zadatak da se nekako poveže sa bivšim četničkim komandantom Dragutinom Bojovićem i pokuša na njega uticati da sa svojom grupom ne ubija ranjenike i ne pokaže Nijemcima i Italijanima njihova skloništa.

— Korisno bi to bilo — rekao sam delegatu — ali budite sigurni da neće uspijeti. Bojović je dvoličan, podao čovjek. On će sigurno obećati, ali će drugo raditi. On je do našeg povlačenja 1942 bio sa nama u Pljevaljskom srezu, čak je bio i komandir pozadinske čete, a u isto vrijeme održavao je vezu sa četnicima. I kad su četnici došli on je postao njihov komandant.

Pošto sam se prilično odmorio, krenuo sam dalje. Savjetovali su mi da tu sačekam, ali nijesam htio. Tu je bila neka komora i svratih da potražim kakvo šatorsko krilo ili čebe. Dali su mi neku štavljenju jagnjeću kožu, doduše sašivenu iz više komada, ali odličnu za one prilike. Bilo je skoro podne. Očijenio sam da ne mogu daleko stići. Stoga pođoh u selo Bojate do jednog prijatelja. Idućeg dana čim je svanulo krenuo sam za Nedajno, koje je od Bojata udaljeno oko 8 km. Dan je bio topao i sunčan, a gusta magla se polako dizala iz kanjona Tare. S vremena na vrijeme čula se borba na sjevernim padinama Durmitora, oko Šulca. To mi je davalo još više nade da će se povezati sa brigadom, jer sam znao da ona drži te položaje.

Išao sam vrlo sporo, često se i dugo odmarajući. Uostalom, bilo mi je svejedno kad će stići do Nedajna, pošto nijesam imao namjeru da dalje idem, jer je put preko Sušice do sela Crne Gore veoma naporan i za zdrava čovjeka. Poslije četiri sata hoda prevalio sam veći dio puta. Prostro sam onu jagnjeću kožu na livadi pored puta i legao da se odmorim. Toplo planinsko sunce prijatno me pržilo po licu, pa sam uskoro i zaspao. Odjedanput osjetih da me neko vuče za ruku i više:

— Živ je, sigurno tifusar.

Probudih se i sjedoh. Objasnih da nijesam tifusar već ranjenik. Tu sam se upoznao sa Nurijom Pozdercem, članom Izvršnog odbora AVNOJ-a. Do početka ove ofanzive nalazio se u Sandžaku i imao je zadatak da politički radi, naročito među muslimanskim stanovništvom.

Drug Pozderac je žurio, jer je računao da će stići Sedmu diviziju i s njom produžiti, mada sam mu rekao da je sigurno u toku prethodnog dana i posljednja jedinica te divizije prešla Pivu. Pozdravili smo se i krenuli, on u jednom, a ja u drugom pravcu.

Pred noć stigoh u Nedajno. Nekad je to bilo divno selo. Sada ga takoreći nema. Većina kuća je porušena ili spaljena od bombardovanja. Narod je sav izbjegao i sklonio se u šume duž Sušice. Zato sam riješio da ostanem na putu, jer će, pretpostavljaš sam, neko ovuda morati naići, pošto drugog puta preko Sušice od Crne Gore i Štulca nema. Prikupio sam dosta drva od ograda pored puta i naložio vatru. Uskoro je pao mrak. Legao sam pored vatre. Smrčevina je brzo gorjela, ali nije je bilo dovoljno. Vrijeme je sporo odmicalo. Osjećao sam veliku glad, pa sam pomicao da podem do ono malo kuća i potražim nešto za jelo. No, bilo je veoma malo izgleda da će nešto naći, uslijed čega sam se predomislio. Bar se neću bez razloga mučiti, a na gladovanje sam već navikao.

Umor me savladao i zaspao sam. Koliko sam spavao ne znam. Probudili su me neki glasovi. U mraku neko se primicao vatri i kad me je ugledao poviše:

— Evo jednog tifusara, sigurno je Banijac.

Naime, najviše bolesnika od tifusa bilo je iz Sedme banijiske divizije, sigurno više nego iz svih drugih jedinica, tako da se prosto ukorijenilo mišljenje da je svaki bolesnik iz te divizije.

Ali kakva radost! Za mene je, čini mi se, to bio najsrećniji trenutak u životu. Pridošlica je bio Slobodan Grbović, zvani Slobo Grbo, zamjenik intendantanta našeg bataljona. Čim sam mu se javio, prepoznao me je i počeo da viče:

— Evo našeg komesara!

Kad smo se izljubili, sio je pored mene, a zatim počeo da doziva Mumina, Bajrovića, Miluna Drobnjaka i ostale da donesu iz komore čebad kako bi mi namjestili da ljudski ležim. Potom Slobo ode i doneće da jedem. Izvadio je iz jednog torbaka oveći zamotuljak i na njemu svojstven način počeo da ga natenane odvija.

— Evo, — reče najzad — malo skorupa i suvog mesa. Mislio sam da ti to pošaljem po kuririma, pa nikako da pogodom kad idu ovamo. Sve sam ovo čuvao, računajući da ćemo te uskoro naći.

Poslije ovako bogatog obroka lako je bilo spavati.

Čim je svanulo, povukli smo se u šumarak pored puta koji izlazi iz Sušice na Nedajno, jer se računalo, pošto je lijepo vrijeme, da će neprijateljska avijacija izvršiti napad. I zbilja, oko 8 časova naiđoše neprijateljski bombarderi. Tukli su i ovoga puta selo Nedajno, put koji vodi iz Sušice i šumu gdje smo se mi nalazili. Gubitaka nije bilo.

Iz razgovora sa drugovima saznadoh da će se naša brigada vjerovatno večeras povući prema Nedajnu. Prema tome, očekujem i ja s njima pokret u pravcu Pive. Konja koga smo

zaplijenili neposredno prije moga ranjavanja, ostavili su za mene. Pošto zbog rana nijesam mogao jahati, računao sam da će moći bar sjedeti na sedlu okrenut na jednu stranu.

Oko 10 časova dobismo naređenje da se spustimo u Sušicu. Stiže i jedna grupa ranjenika iz pravca Nikovića, iz Centralne bolnice, a tu je bio i brigadni sanitet Treće brigade. Od njih saznadoh da nećemo ići preko Pive već preko Tare i da se na ušću Sušice u Taru prave splavovi koiima će se izvršiti prelazak. Radni vod našeg bataljona ostade na istom mjestu čekajući naređenje od štaba bataljona, a ja se priključih koloni ranjenika. Sjedio sam na sedlu okrenut uzbrdici čijom padinom vodi staza tako da, ako padnem, ostanem na gornjoj strani puta.

Spustismo se do blizu Sušice i tu se zaustavismo, jer je naređeno da čekamo. Prolaze sati, a mi nikud ne mičemo. Pored nas prolaze seljaci. Znaju šta ih čeka od Nijemaca i Italijana, pa se sklanjaju u Sušicu. Sa sobom gone tovare hrane i drugih stvari, stoku i sve što se može skloniti.

U međuvremenu pade jak pljusak. Nije mnogo trajao, svega jedan sat, ali bješe tako jak da smo pokisli do gole kože.

Čekanje se produžilo u beskonačnost. Kad ćemo već jednom krenuti prema Tari? Ali, eto opet iznenađenja! Stiže naređenje da se vratimo prema Nedajnu i dalje u pravcu Rudina, jer se preko Tare ne može preći pošto su italijanske jedinice izbile na njenu desnu obalu.

Prema naređenju, treba do noći stići do sela Jerinića. Doduše, sad smo na konjima, pa će se brzo ići. Meni je to lakše nego da pješačim, ali moram stalno da se držim za sedlo s jedne i druge strane da ne bih pao, a to je ipak naporno.

Sunce je već bilo zašlo kad smo stigli u Jeriniće. Samo, nijesmo se smjestili u kuće već pored šume. Računali smo da ćemo ipak moći naložiti vatru te će nam biti lakše izdržati hladnoću. Međutim, baš kad smo se spremili da potpalimo vatru, naiđoše pored nas u pravcu Rudina komandant Druge grupe, komandant Treće divizije Sava Kovačević i delegat Vrhovnog štaba i upozoriše nas da ne smijemo ložiti vatru, jer neprijateljska avijacija i noću izviđa. Jedva smo dočekali zoru. Bilo je veoma hladno. Ležali smo na mokroj zemlji poslije jučerašnje kiše, a hladan planinski vjetar prodirao je kroz tijelo. Noć je bila potpuno vedra pa se po nama rosa nahvatala.

Čim je svanulo, pošli smo dalje i oko 10 časova stigosmo na Rudine, gdje se razmjestisemo po šumarcima na južnoj strani Sokola.

U rejonu Rudina razmjestila se komora i sanitet naše brigade. Ni ovdje nas neprijateljska avijacija nije ostavila na miru, ali žrtava među ranjenicima nije bilo. Dolje u selu teško

je ranjen Tejo Vuković, starac od 60 godina, koji je od početka ustanka bio s nama i s našom brigadom išao u Bosnu. Izgleda, ima još mrtvih i ranjenih.

PRELAZAK PIVE

Sunce se već spremalo na počinak kad dobismo naređenje za pokret. Trebalo se što prije svustiti u kanjon Pive, dok ne stignu jedinice Treće proleterske brigade, odnosno komora, bolnice divizije i brigada. Do mosta na Ljesištima³ vodi samo jedna staza, a trebalo je da svi njome prođemo. Kad smo počeli da se od Rudina spuštamo niz Ulaske, nastala velika gužva. Na istoj stazi nađoše se komore i bolnice divizije i Pete brigade, sanitet i komora naše brigade i mnogo sitne stoke. Sve je to zakrčilo put. Baš u tom momentu nađoše i neprijateljski avioni. Srećom, samo su mitraljirali, ali neprecizno, tako da nije bilo žrtava. Međutim, neprijateljska artiljerija bila je vrlo aktivna te nam je otežavala kretanje.

Najzad, put se otvorio. Krenusmo prema Ljesištima, ali bez nekog reda. Izmješale se komora i bolnice. Kolona odmiče vrlo sporo, jer je teren veoma strm i krševit. Ranjenici padaju s konja, a neki jašu okrenuti repu i drže se za nj.

Ni ja nijesam mnogo bolje sreće. Istina, imam dobro i ispravno sedlo, ali preko ovakvog besputnog terena ne mogu da održavam ravnotežu. Ako se konj spotakne, evo me odmah na zemlji. A zatim je naišlo ono najgore. Na mjestu zvanom Tilini Podovi neprijateljska artiljerija tuče stazu tako precizno da se gubici ne mogu izbjegći. Ponavlja se slika s Prenja iznad Konjica u prethodnoj ofanzivi. Svaka granata donosi nove žrtve — mrtve ili ranjene, a mjesto se ne može zaobići. Niko to i ne pokušava. Kolona neprekidno ide i sigurno svaki intimno razmišlja o tome da li će imati sreće da na tučeno mjesto nađe onda kada granata ne bude pala. Nevjerovatno, je kako je čovjek postao tvrd prema svemu. Svaki ide mirno u koloni, pa šta bude.

I ja sam prošao nepovrijeđen, dok je granata još bila u vazduhu. No viđio sam strašan prizor. Mnogo je bilo već mrtvih, a drugi su umirali. Među mrtvima vidjeh i svog školskog druga Radula Vukićevića iz Nikšića. Čitava porodica je pošla u partizane 1941 — on i brat sa roditeljima.

³ Žičani most na Pivi neprijatelj je artiljerijom uništio. Ispod Čokove Luke pokušalo se čamcem. Žica je prebačena preko rijeke i učvršćena, pa je čamcem počelo prebacivanje. Međutim, neprijateljska avijacija je bombama uništila čamac. Tada je između Gornjeg Kruseva i Čokove Luke, na mjestu gdje je bio stari austrijski most, napravljen uz pomoć seljaka drugi. No nije prošlo ni 24 časa, a neprijatelj ga je uočio, pa je i njega avijacija uništila. Sadašnji most je napravljen na Ljesištima, iznad Čokove Luke.

Već je padao mrak kad se spustisimo mostu. Preko se nije moglo na konjima. Most je stajao na dva kamena, ali je bio sasvim nisko i djelimično u vodi. Sem toga, kora se već bila ogulila sa sirovog drveća pa su se konji klizali. Prešao sam na štakama uz pomoć bolničarke, a onda na konju produžio sa ostalima niz lijevu obalu Pive, do Čokove Luke, gdje smo i zanoćili. Jasno, ni ove se večeri vatra nije smijela ložiti. Od hladnoće čitavu noć nijesam mogao da zaspim. Slušao sam neprijateljsku artiljeriju.

U samu zoru 10 juna krenusmo od Čokove Luke u pravcu Vučeva. Penjali smo se uzanom stazicom koju je tukla neprijateljska artiljerija, iako ne onako precizno kao onu na drugoj strani. Ne znam koje su jedinice prošle ovuda prije nas, ali su se duž staze do Vučeva, vidjeli poginuli borci i ubijeni konji. Neki, smrtno ranjeni, traže pištolj da okončaju sebi život, jer ne žele da padnu živi u ruke neprijatelju.

Prije izlaska na Vučovo nađe partiski kadar koji treba da se vrati u Crnu Goru. Među njima su Blažo Jovanović, politički sekretar PK i Radoje Dakić-Brko, organizacioni sekretar. Tu je i Stana Tomašević, sekretar PK SKOJ-a. Pred rat je bila učiteljica i kao skojevka vrlo aktivno je politički radila sa seoskom omladinom. Htjede da mi pomogne da izidem uz jedan uspon, uhvati konja i povede. Ali sam bio slabe sreće. Konj se ispe prednjim nogama na kamenjar, ali se okliznu i pade, a ja preko njega. Osjetio sam jake bolove po čitavom tijelu. No, čekanja nema. Stavili su me na konja i produžili put.

Na jednoj stijeni, tamo gdje staza izlazi na Vučovo, stajao je drug Milutin⁴ i raspoređivao kojim pravcem će koći. Centralnu i ostale bolnice uputi desno u pravcu Katuna s tim da se tu i zadrže. Naredio je da se razmjesti na što široj prostoriji, po šumi, ali da ne lože vatre zbog avijacije. Za hranu smo dobili hladan ječmen kačamak i paradajz iz konzervi zaplijenjenih na Javorku od Italijana.

U toku dana neprijateljska artiljerija je neprestano tukla kanjon Pive. Avijacija je takođe bila aktivna, ali nas nije bombardovala — nadlijetala je i mitraljirala. Žrtava nijesmo imali.

Čim je pao mrak, izmiljeli smo svi iz šume i po smrčevim šumarcima koji su bili razbacani u rejonu Katuna i Duži pripremali se za prenoćište. Ne tražeći nikakvo odobrenje, naložili smo mnoštvo vatri. Čitav kraj ličio je na veliki logor. Neko je spavao, neko okretao čas jednu čas drugu stranu tijela prema vatri da bi se bolje ugrijao.

Odjedanput nastade graja. Bolničarke su zgrabile sa nas pokrivače — šatorska krila, čebad, ili šta je ko imao na sebi

* Ivan Milutinović.

i razvlačile iznad vatri da bi ih sakrile. Nastala je prepirka, jer niko od nas, onako iz sna, nije shvatio što se dogodilo, a mnogi se nijesu uznemirili čak ni onda kad su čuli da neprijateljski avioni zaista nadletaju. Kad je to prošlo, dobili smo natrag svoje pokrivače, pokrili se i nastavili da se pečemo uz vatru.

Prije zore narediše nam da se spremimo za pokret, i to preko Vučeva u pravcu Sutjeske, iznad Tjentišta. No, ko će zavesti red kod ovakve vojske? Tu su ranjenici, tifusari, rekonvalescenti. Centralna bolnica formirana je u ešelone ali sve zajedno ide. Najzad, pošto je sunce već bilo izgrijalo, kolona krenu. Ispružila se preko platoa Vučeva i vijugala preko dolina i brežuljaka. Nigdje joj kraja. Kolonom, a »preko veze«, prenose se svakojake vijesti i naređenja kao: »Nek stane radiostanica«; »Ima li veze sa radiostanicom«.

Čim je minula Duži, kolona skrenu lijevo jednom dolinom. Postaje sve nejasnije kuda se to ide. Sutjeska nam ostade potpuno desno, a mi se sve više orijentишemo prema Magliću. Oko podne izbismo na veliku poljanu — Hadžića Ravan. Neposredno ispred nas su padine Maglića.

»Nek stane čelo«, prenosi se kolonom. A čelo ne staje, kolona jednako ide. »Nek stane čelo, pred nama su Nijemci«. Uzalud, kolona i dalje ide. Najzad neko na konju prođe naprijed. Uskoro se zaustavimo.

Šta je, zapravo, bilo? Ispod nas na tom pravcu nema ni jedne naše jedinice, a Nijemci su već, ima nekoliko dana, izbili na Maglić i spuštaju se prema Vučevu i Sutjesci.

Pred nama, u jednoj dolini, nalazi se izvor. Htjedoh da pijem, ali mi bolničarka ne dade. Uskoro postaviše stražu. »Zagađena je voda«, objašnjava bolničarka. I, zaista, ima prava. Tu, po ledini oko izvora, leže lješevi naših boraca. Jednom raskomadano tijelo, drugom razmrskano lice, treći leži kao da spava, sa ranom na slepočnici iz koje je tekla krv i rumeno obojila travu tako da se sad svjetluca na suncu. A nekoliko koraka dalje leži borac sa razbijenom lobanjom iz koje je ispaо mozak i leži na travi. Svi su poginuli od neprijateljske artiljerije. Čitava poljana prekopana je granatama.

Na drugoj strani izvora, pored šume, u neobičnom položaju nalazi se grupa boraca. Zgrčena, mrtva tijela leže oko ostataka ugašene vatre. Iscrpeni i premoreni bolešču i glađu, sigurno su tu zastali da se odmore, naložili vatru i oko nje polijegali. Život im se gasio sa ognjem koji su potpalili. Tu ih je i poslednji djelić snage napustio, a umorne oči zaspale su vječitim snom. Pod glavama im još stoje torbice, taj stalni partizanski jastuk. Samo jedan od njih, prislonjen uz debelo bukovo stablo, sjedi skupljenih koljena na kojima su mršave ruke.

Reklo bi se da on jedini još čuva stražu dok njegovi drugovi spavaju.

Sigurno su to tifusni bolesnici ostali iz bolnice koja se kretala sa Sedmom divizijom. Njihovi komesari neće znati gdje su im ostali neustrašivi borci, niti će to moći napisati u svojim izvještajima. Neće znati ni roditelji ni, možda, vjerenice koje sanjuju o njihovom povratku. Nekoga će možda čekati djeca da se vrati, da ih nježno i toplo zagrli i pomiluje, jer su ionako željna milovanja u ovim gorkim danima.

»Pokret«, ču se odjedanput duž kolone. Izgleda da je najzad štab koji komanduje ovom »vojskom« odredio pravac. Kolona se dosta sporo odmicala u pravcu guste šume i Sutjeske. Prošli smo Mrkalj Klade i primicali se Dragoš-Sedlu, kad ponovo poče da se kolonom prenosi naređenje: »Stoj čelo«. Opet nešto nije u redu. Opet smo mi prethodnica. Kažu, ispred nas nema naših jedinica. No to nije tačno. Pred nama se nalazi Prva dalmatinska brigada, izuzev njenog 2 bataljona, i prvi bataljon Pete crnogorske koje kao prethodnica treba da naprave mostobran u rejonu Tjentišta, a onda će se ići naprijed. Stoga je naređeno da se sklonimo u šumu pored puta, dok se situacija raščisti na Sutjesci, ali da ne budemo u većim grupama, jer nas mogu i ovdje avioni otkriti.

Vrijeme se mijenjalo. Hladan planinski vjetar duvao je sve jače, a crni oblaci, parani munjama, naglo su se gomilali i pritiskivali zemlju. Kiša je bila na pomolu. Svak se snalazio kako je znao. Lomili smo grane i pravili bajte preko kojih smo prostirali šatorska krila. Ali, pri snažnom pljusku, nijesu pomogle ni bajte, ni pohabana šatorska krila. U tren oka bio sam mokar do kože. Tako je padalo skoro dva sata, a onda poče razvedravanje.

Uskoro naiđoše neke jedinice. Gledao sam ih na nekoliko desetina metara kroz šumu, kako promiču putem. Bili su to neki dijelovi Pete crnogorske. Naše brigade još nema, jer ona je i dalje u zaštitnici.

Ovdje smo zanoćili. Tek sad nam je svima jasno da vatru ne treba ložiti, jer se na drugoj strani Sutjeske nalazi neprijatelj koji artiljerijom može veoma uspješno da tuče ovaj teren.

Osjećam se sasvim rđavo. Od napornog kretanja noge su mi otekle ibole me. Rane su još otvorene i gnoje, a već više od nedjelju dana nijesu previjane. Imam temperaturu i osjećam žđ. Kad je pao mrak, sve se utišalo. Samo u dolini Sutjeske, otprilike iznad Tjentišta, čula se borba. Vjerovatno neke jedinice pokušavaju da pređu Sutjesku. Nešto kasnije borba je sasvim prestala.

Idući dan, koji smo tako željno očekivali, osvanuo je dosta tmuran. Bilo je uglavnom oblačno, ali je povremeno izbijalo

sunce. Svi su izgledj da će opet biti kiše. Oko 6 časova naiđe 5-ti bataljon Treće brigade u kome sam proveo više od godinu dana. Drugovi su svraćali do mene da se pozdravimo. Tražili su da idem sa bataljonom, jer, kažu, 5-ti bataljon će se »kao i uvijek probiti, a tebe nećemo ostaviti«. Nažalost nijesam imao snage.

Prešao sam nekoliko desetina metara zajedno sa dr Dejanom Popovićem. Sjeli smo na jednu poljanu odakle je bio krasan vidik. Tu odmah ispred nas, na možda 500 m, protiče mala planinska rječica Perućica. Divnim velikim slapom koji se bjelasa kao srebro stropoštava se iz jednog klanca obraslog stoljetnim stablima visokih četinara i pada u dubinu koja se skriva ispred naših očiju. A tamo dalje prostrla se gusta četinarska šuma kojoj se kraj ne može vidjeti. To je zaista prava prašuma.

Borba na Sutjesci se ne čuje. Međutim, artiljerija neprestano tuče. Kuda i koga, to ne možemo da ocijenimo. Ali tu, nedaleko, i naš protivkolac neprestano tuče. Kasnije nam rekoše da je situacija vrlo ozbiljna i da sva teška oruđa treda da se unište, jer nema izgleda da se mogu iznijeti. Stoga ovaj naš topčić, koji nosimo još iz Bosanske Krajine, žuri da ispali i posljednje zrno, a kad je to učinjeno, bačen je niz padinu u kanjon Perućice.

Poslije podne otpoče jaka kiša. Padala je neprestano i nije izgledalo da će skoro prestati. Primicala se noć. Narediše da se spremamo za pokret. Pored jednog potočića dijelila se večera. Sem mesa dobili smo i rijedak skrob, a kao rezervu davali su nam velike komade sviježeg, nekuvanog mesa. Oko kazana nema reda, niti se ko stara da ga uspostavi.

Najzad pokret. Išli smo neko vrijeme putem, ali odjednom ga izgubismo. Bila je pomrčina da se nije moglo vidjeti ni metar ispred sebe, te je lako bilo prekinuti vezu u koloni. Okrenuli smo niz strmu i potpuno glatku padinu na kojoj nije bilo trave. Tuda su, izgleda, nekad spuštani balvani. Zbog kiše teren je bio klizav i blatnjav. Konji su se klizali i padali i mi zajedno s njima. Tako satima.

Već je bilo svanulo kad smo stigli na rijeku. Nastavili smo put njenom desnom obalom do mjesta gdje je vršen prelazak i gdje Dubrovački put izlazi iz kanjona Sutjeske u selo Tjentište.

PROBOJ NIJE USPIO

Bilo se već dobro razdanilo kad smo izbili na Tjentište. Vrijeme je bilo divno. Na nebu nigdje oblačka, samo je zgušnuta magla poslije jučerašnje kiše još pritiskivala rijeku. No

uskoro, kad su se prvi sunčevi zraci počeli prospipati po ovoj divnoj, sada tako krvavoj dolini, iščeznu i magla.

Prešli smo odmah hladnu i brzu Sutjesku. Dosta širok put vodio je preko Tjentišta u pravcu Popova Mosta. To je stari zvani Dubrovački put, nekada najbliža trgovačka veza između Dubrovnika i Sarajeva. Drugi, manji, odvajao se lijevo u pravcu sela Krekova. I prošle godine sredinom juna bili smo ovdje, u nekad bogatim selima Tjentištu, Krekovima i drugim koje su spalili četnici još krajem 1941. godine, jer su tu živjeli muslimani. Danas tu nema ni jednog čovjeka. Ostale su samo zidine zarasle u korov.

Na putu niz Sutjesku opet užasan prizor, djelo njemačkih zločinaca. Na desnoj strani, duž ograde, leži oko 20 lješeva, poređanih jedan uz drugog. Svi su strijeljani — to se vidi po ranama. Svima su kuršumima probijene glave. Iz rana gamiže mnoštvo crva. Na nekim ih je toliko mnogo da prosto čine uzdignutu kupu. I to su sigurno ranjenici i tifusni bolesnici koji su bez snage i oružja pali u ruke zločinaca.

Sve bolnice, izmiješane s komoramama, smjestiše u dolinu kroz koju je proticao Usovički Potok i drugi, manji, desno od njega. Bilo nas je toliko mnogo da čovjek prosto nije imao gdje da se spusti na zemlju. Pokušao sam da se popnem uza stranu, ali ona je bila jako strma da se na njoj nije moglo ležati.

Rukovodioci bolnice odoše uzbrdo, u pravcu odakle se čula borba. Računamo da su pošli da se povežu sa operativnim jedinicama kako bi održavali vezu s njima i, kad se izvrši proboj, da povedu i nas. No oni se nijesu vraćali niti smo imali ma kakvih podataka o situaciji.

Uskoro neko javi da sanitet Treće proleterske brigade krene naprijed. Iz te ogromne zbijene gomile počeše se izdvajati ranjenici. Osoblje saniteta i nešto ranjenika već su se prikupili. Krenuh i ja za njima u pravcu Krekova. Najzad smo stigli do Usovičkog Potoka, i produžili u pravcu Krekova. Tu nađosmo neke prištapske dijelove Pete crnogorske brigade. Naprijed se ne može, jer se u neposrednoj blizini ispred nas čuje borba i povremeno zrna zvižde iznad nas.

Interesovali smo se ko je izdao naređenje da sanitet Treće brigade krene naprijed. Ali odgovora nije bilo, to niko nije znao. Ono drugova što se tu nalazilo nije znalo ni za štabove ni za jedinice. Ustvari ovdje su bili dijelovi komore, pa nije ni čudo. Ostali smo i mi i čekali novo naređenje. Smatrali smo da će nas obavijestiti čim se izvrši proboj kroz neprijateljske položaje. No sati su prolazili, dugi i beskrajni, a mi ništa nijesmo znali o situaciji. Tada smo se vratili do Usovičkog Potoka.

Primaklo se već podne i mi smo još u neizvjesnosti. Borba je sve manja. Mi je, ustvari i ne čujemo izuzev povremeno, i to ne na istom mjestu, već na cijeloj prostoriji od Krekova pa do Lastve. Umor i san me savlada i zaspah na koži koja mi je bila tako dragocjena na ovako vlažnoj zemlji.

Kad sam se probudio, dan je bio već na izmaku. Grupa ranjenika, sa kojom sam jutros došao ovdje, još je bila tu, samo se bila razmiljela po šumarcima i gustoj travi ispod šume. Sad je već bilo dosta novih vijesti, ali samo rđavih. Rekoše da je situacija potpuno jasna. Jutros u zoru prebacile su se jedinice Pete crnogorske i 2 bataljon Prve dalmatinske brigade preko rijeke Sutjeske i izvršile napad na neprijateljske položaje. Ispred sela Krekova, među prvima pogružuo je komandant divizije Sava Kovačević. Bataljoni su jurišali ali uspjeha nije bilo. Jer, neprijatelj je čekao maskiran u rovovima i otvarao ubitačnu vatru tek onda kad su naši bili neposredno ispred njega. Gubici su na našoj strani veliki.

Treća proleterska brigada koja je štitila bolnicu dok se sva prebacila na lijevu stranu Sutjeske i mostarski bataljon Desete hercegovačke produžili su za Petom brigadom i izvršili napad na neprijateljske položaje. I oni su pretrpjeli teške gubitke. Računa se da je polovina sastava Treće brigade izbačena iz stroja. Pogružuo je komesar brigade Božo Miletić i zamjenik komandanta Momo Stanojlović; iz 4-og bataljona komandant bataljona Milovan Peković i zamjenik komandanta Lale Vuksanović. Pogružuo je takođe veliki broj četnih i ostalih rukovodioca i boraca. Nije bolje prošao ni mostarski bataljon.

Iz Treće proleterske brigade probio se čitav 5 bataljon sa manjim grupama iz 2-og i 4-og bataljona, dok su se ostali, izgleda, pošto nijesu uspjeli da se probiju naprijed, vraćali natrag i probijali kroz neprijateljske redove. Jer, Nijemci su već stigli i na desnu obalu Sutjeske. Ostali su tifusni bolesnici i ranjenici iz Centralne bolnice i iz bolnice Treće divizije i brigadnih saniteta. O tome sam obavijestio drugove u našem sanitetu. Ono malo sanitetskog materijala podijelismo među sobom. Zapravo, svaki je uzimao ponešto, neko gazu, neko zavoj, neko tablete, već prema tome kako je kome šta trebalo.

Okupismo se u jednu grupu Treće proleterske i krenusmo natrag istim pravcem otkuda smo jutros došli. U toj grupi, pored ostalih, bili su Dragiša Pajević, referent saniteta brigade, Dragica Kladarin, Marinko Dragaš, Dušan Fundić, Zora i Slava Pejanović, Vera i Savo Pavićević i Obrad Đoković. Na livadi pored puta nađoh mrtvog Radomana Mrdaka, komandira čete iz našeg 2-og bataljona. Parče granate pogodilo ga je u grudi. Pored njega, na travi, lokva usirene krvi.

Iznad Tjentišta, u šumi sa gornje strane puta, bila je komora Treće divizije. Niko više tu nije bio. Ostale su samo stvari. U jednoj torbi su sekcijske. Uzeh sve, jer mi bi žao da ih ostavim.

PONOVO UZ VUČEVO

Sutjesku smo prelazili lagano, čvrsto se držeći jedan za drugog, jer je poslije kiše bila nadošla. Ja sam išao na štakama, ostavivši konja, jer se moralo probijati bespućem. Na drugu stranu Sutjeske prešlo je nas 16, uglavnom ranjenika, nekoliko bolničarki i osoblje iz saniteta. Od oružja imamo svega nekoliko pušaka, jer ranjenicima nije bilo dozvoljeno da iz jedinice nose oružje u bolnicu. Sad se sami snalazimo. Uzeh pušku koju nadoh na samaru ubijenog konja.

U podnožju Skakavaca sjeli smo i počeli da pravimo plan. Na neku borbu nijesmo mogli ni misliti, sem u krajnjoj nuždi. Znači, treba se kretati što neprohodnjim terenom, naročito kroz šumu. A za mene je to značilo beskrajne muke, i ko zna da li će moći sve to izdržati. Ali, kud ići bez ikakve hrane? Treba nešto uraditi. Na lijevoj strani Sutjeske ostalo je stoke. Prije smo pored nje prošli i nijesmo se sjetili da nam treba. Odlučili smo da se dva druga Marinko Dragaš i Dušan Fundić, lakši ranjenici, vrate i dotjeraju nešto stoke. June koje su njih dvojca doveli jedva zaklasmo. Ali, vatru nijesmo smjeli ložiti, jer su se već na nekoliko stotina metara, iz pravca Suhe, čuli pucnjevi. Zato smo kao kurjaci jeli onako sviježe, još toplo i neslano meso. U torbe smo spremili i rezerve, ali samo krtinu, pa polako krenusmo uz strmu stranu Skakavaca.

Prošli smo ne više od 2 km, ali za mene dugog i napornog puta. Dalje se nije moglo. Tu smo se zadržali do zore. Nijesmo se žurili, jer smo riješili da se danju odmaramo a noću putujemo dok ne prođemo kroz njemačke položaje.

Riješih da pogledam rane i da ih očistim i previjem. Zavoji su bili isuviše prljavi da bi se ponovo stavili na ranu, a gaze nijesam imao. To me je navelo na originalnu, ali korisnu i praktičnu ideju. Na rane koje su još gnojile stavih tek ubrano bukovo lišće hvatajući ga samo za poteljku kako bih sačuvao sterilnost. Držao sam ga sve dok se ne bi na suncu čvrsto zaličepilo za rane. Na taj način riješio sam dva problema: spriječio sam da se rane ponovo zagade od prljavog zavoja, a s druge strane, ako zavoji spadnu kao i obično, rane će biti sačuvane da ih rublje neposredno ne dodiruje.

Četrnaestog juna poslije podne nastavismo put strmom strnom koja se spušta do desne obale Perućice. Pred nama je opet onaj krasni vodopad. Drugarice nam skrenuše pažnju da su vidjele neke ljude u uniformi na vrhovima sa jedne i druge

strane vodopada. Nijesmo povjerovali. No, ipak, uskoro smo se uvjerili da su i tu Nijemci.

Usput se nađosmo sa jednom novom grupom koja je išla sa drugom Milom Peruničićem. Uskoro nam se priključi još jedna grupa iz Mileševske čete 2-og bataljona, a zatim i grupa iz 4-tog bataljona, uglavnom sve iz komore, mahom stariji ljudi. Ukupno nas je bilo 46. Kretali smo se oprezno kroz šumu, nastojeći da nas Nijemci ne primijete.

Izbivši na potok koji teče od Dragoš-Sedla, naglo zastadosmo. Pred nama je jedan Nijemac sjedio pored potoka, raskomotio se i prao noge. Čekanja ni kolebanja nije smjelo biti. Primjeti li nas, sigurno će pucati, nekoga će vjerovatno ubiti, a to će privući pažnju onih na vrhu, te će nas i oni napasti. Uhvatili smo ga živa i poveli sobom, čuvajući da nam ne pobegne.

Putovali smo do duboko u noć. Išli smo gustom smrčevom šumom ne nailazeći uopšte na tragove neprijatelja. Kad smo zaključili da nas neprijatelj neće pronaći, zaustavili smo se u jednoj dolini i zanoćili. Naložili smo više vatri i svako je spremao za sebe večeru. Prvo što je trebalo učiniti bilo je da ispečemo meso koje se već počelo kvariti.

Petnaestog juna čim je svanulo, krenusmo uzbrdo i oko 8 sati izbismo na plato Vučeva. Išli smo u pravcu Mratinja ne držeći se nikakvog puta, jer nam je ipak bilo sigurnije šumom. Žeđ nam je bila već dodijala, ali vode nigdje nijesmo našli. Povremeno smo nailazili na kabl koji su Nijemci postavili za poljske telefone. Redovno smo ga prekidali. Bar smo to mogli da učinimo.

Kako nam je rezerva hrane bila na izmaku, brali smo kisjelicu. To je trava malih, uskih i duguljastih listića, koja ima dosta prijatan ukus kad čovjek nije mnogo gladan. Pred noć stigosmo na mratinjski katun. Naišli smo na grupu koliba koje su bile potpuno prazne. Pretražili smo sve, nadajući se da ćemo naći bar nešto za hranu. Nažalost, ništa nijesmo našli izuzev malo soli prosute po policama. Ali i to će nam valjati, pošto će nam narednih dana trava biti glavni prehranbeni artikal. Otuda smo krenuli putem u pravcu Mratinja, ne misleći uopšte o tome da li ćemo se, možda, sresti sa Nijemcima. Nijesmo prošli ni 500 m kad se pred nama na oko 1 km pojavi kolona Nijemaca. Išli su iz Mratinja, pravo prema nama. Međutim, bili smo u šumi, pa nas nijesu mogli primijetiti. Skrenuli smo desno hitajući da se što prije odavde udaljimo. Ja sam išao vrlo sporo, izostajući iza kolone. Kad smo ušli malo dublje u šumu, primjetih da se drugovi rasturaju. Prvo pomislih da su naišli na neku grupu Nijemaca. Ustvari, naišli su na veliku poljanu obraslu srijemušom, pa su htjeli da stvore što veće

rezerve. Kad sam stigao do njih bili su već pri kraju. Svako je imao po čitav naramak.

Na litici iznad Mratinja stvarali smo plan za dalje kretanje. Put ka Mratinju nije dolazio uopšte u obzir. Postojale su još dvije mogućnosti: spustiti se niz ove strme padine, preći preko Mratinja i nastaviti dalje put, ili ići oko Mratinja, ispod samih padina planine Maglića, pa dalje preko planine Bioča. Ni jedan ni drugi put nije valjao. Prvi je bio kraći ali nesigurniji. Selo Mratinje je spaljeno; vidjele su se vatre zapaljenih kuća. No, primjetili smo i manja svijetla koja su se kretala, pa smo zaključili da je tu njemački logor. Sem toga, nijesmo znali da li bismo mogli ovuda i da se spustimo.

Put oko Mratinja pa preko Maglića i Bioča bio je mnogo sigurniji, ali izvanredno težak. Za mene posebno ova kombinacija nije bila prihvatljiva, niti je uopšte dolazila u obzir, ma kako ostali odlučili. Najzad se opredijelisemo na prvu kombinaciju i polako krenusmo u pravcu Mratinja. Padina je bila veoma strma tako da nijesmo mogli ići, već smo klizili više sjedeći i pridržavajući se za planinsku travu busiku. Išao sam među prvima. Pozadi je neko nehotično otisnuo kamen, koji zakači moju pušku i prebi je na dva komada te je ostavio.

Nastojali smo da što tiše prođemo i ne otkrijemo svoje prisustvo, ali nam to nije uspjelo. Spuštajući se niz liticu, jednom drugu omače se puška iz ruku padajući sa stijene na stijenu. Odjedanput se ču jak pucanj. Puška je imala metak u cijevi i ovaj opali. Ipak smo produžili naprijed. Poslije mnogo napora spustili smo se i približili selu, gdje smo se odmorili. Polako, sa velikim otstojanjem, prešli smo potok koji teče niz selo, a zatim se prihvatali šume. Išli smo skoro do zore i kad smo računali da smo dovoljno odmakli od neprijatelja, zaustavili smo se. Umor, iscrpenost i glad savladali su nas toliko da dalje zaista nijesmo mogli. Zaspali smo odmah bez ikakvog obezbjeđenja.

KROZ BESPUĆA I ZGARIŠTA

Probudili smo se poslije podne 16 juna, gladni, a posljednje parče mesa pojeli smo sinoć prije nego što smo počeli da se spuštamo ka Mratinju. Pojeli smo onu već uvelu srijemušu što smo je juče nabrali, a zatim smo krenuli uz Bioč. Drugog izlaza nije bilo, jer su se putem prema Brljevu kretali Nijemci.

Penjali smo se dosta sporo kroz gustu bukovu šumu. Od jednom iz jednog prla poče da se kotrlja prema nama veliko kamenje. Spasla su nas debela bukova stabla iza kojih smo se odmah zaklonili. No, kamenje se neprestano kotrljalo te je bilo

jasno da ga neko namjerno otiskuje. Ustvari, jedna grupa žena i djevojaka iz Mratinja pošla je iz zbjegova pod samim vrhovima Bioča prema selu, da vidi nalaze li se Nijemci još тамо. Primjetivši nas, pomislile su da smo Nijemci i počeli da otiskuju kamenje. Najzad uspjesmo da se sporazumijemo i dodosmo do njih. Nadali smo se da ćemo, bez obzira na sve, možda dobiti nešto hrane. Idući dalje naiđosmo na česmu pored koje je bio mladić sa puškom i petokrakom. Reče da je iz sela Pišća, da je bio u komandi mjesa i da se vratio sa Vučeva pa se tu zadržao kod nekih rođaka. U blizini su, reče, dva zbjega Martinjaca.

Pošto smo bili podjednako udaljeni od oba zbjega, orientisali smo se prema zbjegu u Prliješću koji je bio na pravcu našeg daljeg kretanja. Bilo nam je jasno da možemo glave iznijeti samo ako nastupamo kao organizovana vojska, energično i uporno. No, kako se odmah moglo vidjeti da, s obzirom na stanje i broj pušaka, to zaista nijesmo, odlučili smo da u zbijeg podemo drug Mile Peruničić i ja i da s njima razgovaramo, pa tek ako stvar uspješno riješimo, pozivajući se na vojsku koju oni ne vide, onda da dođu i ostali.

U zbjegu su nas primili, kako smo i očekivali — dosta grubo i s potcjenjivanjem. Sporo su se izvlačili iz svojih bajti. Neki su nosili i puške. Prvo smo razgovarali o političkoj situaciji. Rekao sam im da se naša glavnina probila za Bosnu i da neprijatelj nije ni ovoga puta uspio da nas uništi, a da će jedinice koje se nijesu probile nastaviti borbu ovdje, jer je neprijatelj svuda isti. Tražili smo da nam daju nešto hrane za vojsku, ako nemaju šta drugo, s obzirom i na njihove teškoće, bar nešto stoke.

— Ništa vam ne damo — odgovorili su bez kolebanja. — Vi ste za sve ovo krivi.

— Ukoliko ne date drage volje — rekoh im — mi ćemo vam konfiskovati, jer ljudi moraju da jedu.

— A znate li da u nas ima 150 pušaka — dobaci jedan.

— Taman koliko i nas — odgovorih mu odmah — pa ako ste za boj, tu smo. No ipak će bolje biti da se na lijep način rastanemo.

Znajući da će se uskoro uvjeriti da podaci koje sam iznijeo nijesu tačni, objasnih da se polovina ljudi nalazi u onom drugom zbjegu i da su ih тамо lijepo primili.

— Sigurno si ti neki partizanski činovnik — dodade jedan obraćajući se meni.

Odgovorih mu da činovnik nijesam, jer mi činovnika nemamo niti primamo platu, već se dobровoljno borimo, a jesam, doduše, komesar bataljona što se vidjelo i po znacima na rukavu. Istakao sam druga Mila Peruničića koji je kao stariji

čovjek pošao u borbu i postao član Izvršnog odbora AVNOJ-a. Drug Mile je govorio o ulozi i zadacima te nove organizacije i ciljevima naše borbe uopšte.

Poslije svega ovoga malo omekšaše. Istina bilo je tu i nekoliko dobrih ljudi. Domaćin, Milinko Mitrać, pred čijom smo bajtom sjedeli, reče ženi da nam donese mlijeka. I zbilja, odmah nam ponudiše dvije šolje toplog mlijeka. Odbili smo, mada bismo ga itekako slatko popili, da bismo time što više učvrstili »pozicije« za dalje pregovore. Rekli smo da nećemo uzeti kad nema i za ostale, jer svi smo jednako gladni. Taj postupak dobro je djelovao. Nekoliko njih se izdvoji. Nešto se dogovaraju, a onda se vrtiše i saopštise nam da će nam dati jednu ovcu, ali da nemaju sud za kuvanje. Zahvalili smo se i pošto smo se dogovorili da oni to zakolju i spreme dok mi dođemo, Mile i ja se vratimo da obavijestimo i dovedemo ostale.

Čim smo stigli izdijelili smo meso na jednake dijelove. Svaki je za sebe ložio vatru i kuvao ono malo mesa u porciji, ili pekao na žaru.

Dok smo se tako odmarali, uočili smo da seljaci stalno dolaze, nešto razgledaju, a zatim se vraćaju. To nam je izgledalo nekako sumnjivo. Pretpostavljaо sam da su vidjeli da zaista ovdje nema nikakve jedinice i nije isključeno da nas napadnu, ako ne ranje, a ono kad budemo ospaliti. Srećom, u tom momentu nađe moј poznanik Jovo Mitrić, s kojim sam još 1934 za vrijeme školskih ferija radio kao radnik na cesti. Sio je pored mene i razgovarali smo. Žao mu je bilo što on sam nema ništa da nam da za hranu, jer su mu borci Desete hercegovačke brigade potjerali svu stoku, ali da on ne žali, jer voli partizane i učinio bi sve za njih. Ustvari, on je osjetio da se jedna grupa seljaka, bivših četnika, spremi da nas napadne čim svane, jer su vidjeli da nemamo oružja, a saznali su i to da u drugom zbjegu nema partizana. Zato nam savjetuje da prije zore krenemo odavde.

O ovome sam rekao Milu i još nekolicini drugova, pa smo se dogovorili da ne spavamo, jer bi nas još u toku noći na spavanju mogli da pobiju. Pred zorou izbudili smo sve drugove i drugarice i polako krenuli, ali tada primjetismo da nema Save Pavićevića, dječaka od 12 godina. Tražili smo ga ali ga tek u neko doba pronađosmo u jednoj bajti. Glad mu dodijala, a imao je malo lira, pa pošao da kupi nešto hrane.

17. juna prije nego je svanulo, napustisemo zbjeg i prihvatismo se strmih padina Bioča. Na jednom briješu sjedosmo da se odmorimo. Posmatrao sam kako na prostranoj Pivskoj Planini svijetli bezbroj vatri. Sva sela od Pišća do Rudina Nijemci i Italijani su spalili do temelja. Ostala je samo poneka kuća.

Kakva tragedija nevinih ljudi! Kad čovjek ne bi znao da su to spaljena sela, rekao bi da je to ogromna varoš u kojoj je zapaljeno na hiljade sijalica. Na nekim mjestima vatra najedanput plane, malo gori, pa se opet ugasi. To ona, ustvari, tinja, povremeno bukne, i tako stalno dok dogore i poslednji ostaci kuće u koju je čovjek uzidao sav svoj trud, čitav život.

Išli smo preko istočnih padina Blača, spuštajući se sve više ka rijeci Pivi, pošto nijesmo nigdje primjećivali neprijateljske jedinice. Poslije cijelog dana neprekidnog hoda, stig smo pred noć kod Suve Jezerine, gdje smo našli manji zbjeg seljaka iz Brljeva. Tu smo zanoćili. Od seljaka kupismo za lire jednu ovcu i spremismo večeru.

Idućeg dana krenusmo u pravcu Pivske Župe. Grupa drugova i drugarica odvoji se i krenu preko Pive za Sandžak. Svega nas šestoro produžismo dalje. Oko podne stigosmo preko sela Miloševića na rijeku Vrbnicu kod jedne vodenice, otvorene ali potpuno puste. Tu se neposredno nalazi zidina skoro spaljene kuće i na ledini ubijeno pseto od koga se širio smrad. Ipak, bilo je i ovdje stanovnika: tri kokoške pred vodenicom i jedna košnica napravljena od šupljeg bukovog stabla. Šta da radimo? Pružila nam se zgodna prilika da dođemo do hrane, ali da li je ispravno da postupamo kao Italijani i Nijemci? No, ako ih ne uzmemu mi, uzeće ih Nijemci. Sem toga, mi smo od gladi toliko iscrpeni da jedva idemo. Nijesmo se dugo odlučivali. Drugarice uspješe da kokoške zatvore u mlin i pohvataju, a ja stavih košnicu u jaz da bih uništilo pčele, ali kad sam sače istresao na ledinu, na moje veliko iznenađenje pčele su bile žive, samo što nijesu mogle da lete. Dok sam dijelio med, stalno sam osjećao njihove oštре žaoke. Neke su mileći uz odijelo stigle i do lica i peckale. Odjedanput osjetih malu nesvjesticu i krenuh do vode da se umijem, ali izgubih svijest. Kad sam došao k sebi, bio sam mokre glave, a drugarice su me masirale.

U tom momentu izbi njemačka kolona koja se kretala od Plužina uz Vrbnicu. Trebalо se brzo izgubiti odavde, ali kako da prijeđemo preko uzanog brvna na desnu stranu Vrbnice, kad sa ovim štakama sam ne mogu, a pored mene, takođe, ne može niko da ide. Zato su me jednostavno prevukli. Sa velikim naporom izbih na prvi brežuljak obrastao gustom šumom i tu se zadržah. Dalje nijesam mogao. Drugarice mi spremiše vodu u kojoj je bio rastvoren med, te se malo osvježih.

Poslije dugog odmaranja krenusmo dalje i pred mrak stigosmo iznad sela Stoca gdje se nalazilo nekoliko koliba. Riješili smo da tu noćimo. Drugarice se odmah postaraše da uberi koprive kako bi, uz one tri kokoške, pripremile što bolju večeru.

Dok smo se grijali oko vatre u kolibi, naiđe jedan mladić iz Stoca. To je bio David Cicmil, sa kojim sam se poznavao dok sam, kao i on, učio gimnaziju u Pljevljima. Pošto sam bio jedini ranjenik, veoma iscrpen, a još i bolestan, dade mi šturu da prostrem ispod sebe. Kad stiže naša večera, dade i malo brašna da se začini kopriva.

NAJZAD MEĐU SVOJIMA

Tek što se razdanilo, krenusmo preko Stoca u pravcu Plužina. Smatrali smo da su se Nijemci već povukli i da najzad možemo preći Pivu. Ali kad smo došli na put koji vodi od Plužina za Smriječno, sretosmo grupu seljaka koji su išli u pravcu Ledenika. Obavijestili su nas da ne možemo preći Pivu, jer je tamo još njemačka vojska. Kažu da su Nijemci počinili strašna zvijerstva. Sve što im je živo palo u ruke, ubijali su ili žive po kućama spaljivali, neostavljajući ni starce, pa čak ni djecu u kolijevkama.

Krenusmo i mi u pravcu Ledenika. Uskoro stigosmo u Smriječno, divno selo, okruženo sa svih strana šumom, ali potpuno pusto, jer je narod izbjegao u planinu. Znatan dio kuća bio je spaljen ili porušen bombardovanjem. Po kućama su se nalazili ranjenici, razmješteni po grupama, onako kako su dolazili. U jednoj nađosmo Josifa Malovića, komandira čete iz Durmitorskog bataljona Četvrte brigade. Ranjen je teško još u Četvrtoj ofanzivi, a onda ga je uhvatilo i tifus. S njim su Milka i Milorad Jauković i Duković, takođe iz 5-og bataljona. I oni se hrane kao i mi. Našli su neku šuplju šerpu, šupljinu začepili pepelom, i u tome kuvaju koprivu. Sa polica su sakupili nešto mekinja. I kad im to bi gotovo, slatko pojedoše — ne ostade ni mnogo pepela na dnu.

Kad smo pošli ka Ledeniku, hladna kiša šibala nas je po licu. Pored gladi i umora, evo, protiv nas je i vrijeme. No i pored svega toga, moramo ići sve dok ne stignemo do kakvog katuna ili zbijega. Bila je već noć kad smo kod Komanskih Koliba naišli na porodice seljaka iz Plužina koje su uspjele da pobegnu ispred Nijemaca. Svatili smo u prvu kolibu na koju smo naišli. Tu je bio Vasilije Adžić, bivši nastavnik gimnazije, njegova sestra i još neki njihovi prijatelji. Primili su nas vrlo grubo. Došlo je do vrlo oštih riječi na račun domaćina. Od njega nijesmo tražili ništa, čak ni toliko da možemo presjedjeti kraj vatre bez obzira na hladno vrijeme, već smo otišli dalje, do kolibe porodice Miluna Adžića. Tu su nas prijateljski dočekali i dali što su imali: sira i varenike.

Od njih smo saznali da je ovuda prošao drug Blažo Jovanović sa političkim rukovodicima koji su ostavljeni na terito-

riji Crne Gore, kao i da stalno prolaze partizani. I zbilja, kad smo ujutru krenuli u pravcu planine Golije, vidjeli smo u rejonu Komanskih Koliba više grupa. Najviše ih je bilo iz Pete crnogorske brigade. Svaka grupa imala je svoj klan i išla nezavisno od druge, jer su se borci tako lakše prehranjivali.

Sretali smo dosta ljudi iz Pive, jer su tu njihovi zbjegovi. Kod jednog, pored puta, nađoh Janka Tadića. On je i prošle godine bio ostavljen na terenu i pod izvanredno teškim uslovima se održao. Sad je ponovo ostavljen i trenutno ima zadatak da prihvata borce i ranjenike i da ih upućuje u pravcu Golije gdje je i Milutin zajedno sa Pokrajinskim komitetom. Malo dalje naiđosmo na Radoja Dakića-Brka, organizacionog sekretara PK. I on se zadržao kod zbjegova da organizuje prihvatanje ranjenika i ostalih boraca. U toku dana izbismo do Višnića Dola gdje i prenoćimo, a idući dan stigosmo na Štukelinu Poljanu. Tu smo našli Milutina, Pokrajinski komitet i druge partiske radnike. Bilo je tu i nekoliko stotina partizana koji su se vratili sa Sutjeske.

Veoma su se iznenadili kad su me vidjeli, jer su vjerovali da neću izići iz Sutjeske. Saznao sam i to da su bili upućeni ljudi da me pronađu i smjeste u Sušicu gdje su bili sakriveni još neki ranjenici, ali da me nijesu pronašli.

Na Štukelinoj Poljani odmarao sam se nekoliko dana. Sad sam imao mogućnosti da rane očistim i previjem. Izgledale su znatno bolje, čistije i počele su da zarastaju. Ponovo sam na njih stavio bukovo lišće, jer se to već pokazalo vrlo korisnim.

Poslije nekoliko dana održan je sastanak kome su prisustvovali Milutin, Blažo Jovanović i grupa rukovodilaca.

Pošto je ukratko izložio situaciju koja je nastala poslije ove ofanzive, Milutin je postavio kao najvažniji zadatak da što prije u svakom srežu organizujemo jedinice. U te jedinice treba da uđu oni borci koji nijesu uspjeli da se na Sutjesci probiju, kao i oni koji su se sami ranije vratili. Isto tako i ranjenici i bolesni drugovi, čim prezdrave, treba da idu u jedinice. Najzad, može se ići i ka tome da se partiski kadar na terenu svede na najmanju mjeru samo da bi jedinice bile što jače. Dakle, osnovni cilj bio je da se spriječi svaki pokušaj četnika da se ponovo organizuju, bez obzira na pomoć Tal'jana. Jer, oni su bili potpuno razbijeni i politički potpuno kompromitovani. Tom prilikom Milutin je naročito ukazao na političku širinu potrebnu u radu s narodom. Naglasio je da možemo stupati u dodir sa seljacima koji su bili u četnicima i ubjeđivati ih u štetnost njihovog puta. Sa onim, pak, četnicima koji su poznati kao zločinci ne održavati nikakve veze, a kad se jedinice učvrste i ojačaju, protiv njih, kao zločinaca, preuzimaće se i odgovarajuće mjere.

Na kraju sastanka svi smo raspoređeni po srezovima, da kao vojni rukovodioči odgovaramo za čitavu organizaciju i stvaranje jedinica u srežu. Ja sam određen u Durmitorski, a Mile u Pljevaljski srez.

Istog dana krenusmo najprećim putem u pravcu Durmitora. Priklučili su nam se Mišo Pavićević, koji je bio u politodjelu Treće brigade, i još nekoliko drugova iz naše brigade. Noćili smo u jednoj kolibi na nikšićkom katunu, a sjutradan rano produžimo preko Golije i Ledenica i prije zalaska sunca stigosmo do rijeke Komarnice. Sva sela: Bajovo Polje, Bukovac i Miljkovac spaljena su do temelja. Ali sve je to sitno prema zločinima Nijemaca koje su izvršili u narodu. Samo na jednom mjestu, kod sela Bukovca, strijeljali su i u jednoj dolini zatrpani oko 400 ljudi. Nijesu štedjeli ni djecu ni starce. Kažu da su samo iz familije Blagojevića strijeljali 244 lica.

Na drugoj strani Komarnice nalazi se selo Bezuje. Ono nije spaljeno. Drugovi su bili mišljenja da odmah produžimo do Bezuja. To nije bio nimalo lak put, jer se trebalo spustiti do Komarnice, a potom uz kanjon do sela. Mene je već snaga bila izdala i dalje nijesam mogao. Mile Peruničić, Mišo Pavićević, Milijana Jakić, Sveti Jokić i još nekoliko njih produžiše za Bezuje, a Zora i Slava Pejanović odoše za selo Duži kod sestre.

Prenoćio sam u kućuci nešto niže u strani, prema Komarnici. Naložio sam vatru i legao. Uskoro dođe i domaćin koji se vratio iz zbjega, ali sam, bez porodice, jer još nije bio siguran da li mogu da se vrate i ostali. Sa sobom je donio kotlić i malo ovsena brašna, te je ubrzo kačamak bio skuvan. Pojeli smo ga slatko, iako je brašno bilo neprosijano, a mekinje parale grlo. Ali on, zaista, nije mogao ništa više da učini. Jer, i njemu su Nijemci sve opljačkali.

Ujutru krenuh i ja u pravcu Bezuja. Bio sam gladan, a od domaćina nijesam imao šta više tražiti. Poslije više od sata laganog hoda stigoh na Komarnicu. Umih se, oprah i previh rane po svom metodu, pa legoh da se odmorim. U tom momentu nađoše Momir Jakić i Sofija Pekić, partizani iz Šavnika. Pošto se i oni odmoriše, krenusmo zajedno. Oni su bili zdravi i išli su dosta brzo. Nijesam mogao da ih pratim, već počeh sve više izostajati. Na sredini puta do Bezuja zaustavio sam se. Dalje nijesam mogao dok se dobro ne odmorim. Momir se vrati i sjede pored mene, a onda isprži u porciji malo ječma. Kad smo pojeli, produžimo i oko 10 sati stigosmo na Bezuje. Poslije nekoliko sati odmora krenusmo preko Durmitora za Jezera. Baš tada nađe Radoje Dakić-Brko. Reče mi da ide na Pivsku Planinu, ali da će uskoro doći na Jezera, jer će se na Durmitoru održati konferencija na kojoj treba da se prenesu direktive u vezi sa našim daljim radom. On me je potsjetio da treba brzo

raditi, da prvo pođem u Uskoke, ali da se, s obzirom na moju situaciju, prethodno odmorim.

Na putu za Jezera preko Durmitora iskupila se velika grupa. Sada se već slobodno krećemo, jer su se neprijateljske jedinice povukle sa ovog terena. U Žabljaku i Šavniku ostali su italijanski garnizoni. Prvu noć provedosmo u Nikolinom Dolu, a iduću u Dobrom Dolu. Dobri Do je katon Komarana gdje oni ljeto provode sa stokom. Nekada je ovdje bilo za vrijeme ljeta divno. Više od 10.000 ovaca odlazilo je svako jutro uz zvonke udare čaktara, praćeno divnim zvucima dvojenčica, da bi se napasalo po vrletnim padinama Durmitora i uveče se vraćalo na počinak.

Sada svega toga nema. Sve je opustilo. Stoka je opljačkana i gotovo sve kolibe popaljene. Gusta planinska trava iz nađubrene zemlje katuna izrasla je do koljena.

Noć provedena u Dobrom Dolu izgledala mi je najduža od svih. Jer — tu sam neposredno pred svojim selom. Tamo su mi roditelji koji ništa ne znaju za mene. Da li su ostali živi u ovom strašnom pokolju?

Idućeg dana stigoh u selo kod roditelja zajedno sa Milošom Karadžićem. Do jutros računali su da više nije sam živ. Jutros su ih obavijestili i spremili su se da me što bolje dočekaju. Srdačan roditeljski doček dirnuo me je. A onda smo nas dvojica počeli da jedemo. Da budem iskren, sve do te večeri bio sam u čvrstom ubjeđenju da nikad više neću moći da budem sit. Takva je psihoza vladala kod najvećeg dijela boraca u toku ove ofanzive, a sigurno i kod svih ranjenika.

Kako bi bilo zgodno ostati sada u toplom krugu roditelja, odmoriti se i oporaviti. Ali za to se nema vremena. Borba još nije završena. Poslije dva dana provedenih kod roditelja, pođoh u Uskoke radi zadatka koji mi je postavila Partija.

Danilo JAUKOVIĆ

RAZBOJIŠTEM POSLE BITKE

ilo je već popodne 12. juna kada je naš topovski vod, preko Mrkalj-Klada, stigao pod Vučevu. Isključili su nas pre nekoliko sati iz borbe, jer za top nismo imali više udarnih granata — ostalo nam je još samo 80 pancirnih za tenkove. Pošto tenkova nije bilo, uputili su nas da siđemo pod Vučevu, na mesto gde se prikupljala Centralna bolnica, i tu sačekamo dalje naređenje. Stovarili smo topove i municiju i, dok su konjovoci vezi-

vali konje, podelili smo po parče mesa koje smo usput dobili od brigadne intendanture. Mesto je bilo skriveno stoletnom šumom tako da nas nisu mogli osmatrati sa okolnih brda, a ni iz aviona koji su neprekidno kružili i bombardovali gore na Vučevu i prema Magliću. Tu u blizini smo primetili Štab Treće divizije i saznali da Sava Kovačević drži sastanak sa komandantima brigada. U to vreme, gore na položaju, vodile su se žestoke borbe, a dole se, prema Sutjesci, povremeno čuo mitraljez u pravcu Suhe i Tjentišta. Ceo prostor u šumi zaposeli su ranjenici, bolesnici i izbeglice iz Sandžaka, Crne Gore i oni iz Banije i Bosne, koji nas prate još od Četvrte ofanzive. Bilo je konja i nešto sitne stoke.

Međutim, zbog pristizanja komora raznih jedinica bilo je sve više ljudi i konja, tako da nam je šuma postajala tesna. Dolazilo je do svađe oko prostora sa novoprdošlima. Kod svih se oseća nekakav nemir i nervozna. Pronose se glasovi da su Nemci ponovo na Sutjesci zatvorili obruč posle proboga naših glavnih snaga, da se i Prva dalmatinska brigada prethodne noći probila preko Sutjeske, a da su ostale samo Treća sandžačka i Peta crnogorska sa Centralnom bolnicom, koje noćas treba da

vrše probaj. Svi čekaju odluku čije donošenje traje već tri časa. Često pogledamo tamo gde je štab divizije. Neko reče: »Razilaze se! Kad pogledah, videh da štabovi brigada silaze sa brežuljka. Nama pride Velimir Jakić, komandant naše — Treće sandžačke brigade, pozva mene i Čeperca i reče:

— Top odmah uništite, konje predajte Centralnoj bolnici, a ljudstvo uputite drugu Čedi,¹ za formiranje dopunskog bataljona. Gledajte da zakoljete što više stoke iz komore i ljude snabdete sa što više mesa.

A zatim krenu uzbrdo za Mrkalj-Klade, prema položaju brigade.

Posle ovoga nasta svuda komešanje i žurba. Komordžije su bacale kazane i ostalu opremu, a konje su dali bolnici. Klalo se na sve strane.

I mi tobđije odmah predadosmo konje Centralnoj bolnici i skupisemo se oko protivkolca. Svima nam ga je žao, jer ga vučemo čak iz centralne Bosne. Uništili smo njime mnogo tenkova i neprijateljskih vojnika. Pošto zaklasmo tri ovce koje su nam dali iz komore, podelili smo ih na nas dvadesetpetoricu. Pre nego što smo ljudi uputili drugu Čedi dogovorismo se da Nikola Divac i ja ispalimo iz topa još onih 80 pancirnih granata. Iznesmo top na breg gde je malopre bio Štab Treće divizije, sklopismo ga, a potom drugovi odoše. U to vreme sve se naokolo po šumi pripremalo za pokret (ranjenici, bolesnici, izbeglice). Svak je nešto spremio, vukao, vikao, tražio nekoga. Nove jedinice, formirane od pratećih jedinica i komora, već su se postrojavale. Već se i sumrak hvatao, a i sítna kiša poče da pada. Baš kad su pored nas prolazili oni bataljoni Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade koji su bili napustili položaj gore na Vučevu i prema Magliću, Nikola i ja otvočesmo paljbu iz topa. Nije nam to niko bio naredio, ali nam je bilo žao da ostavimo onih 80 granata. Mislili smo, iako su pancirne, pogodiće nekog Nemca s one strane Sutjeske. Ali nismo bili ispalili ni 40 kad se pronese kroz kolonu koja je išla prema Sutjesci naređenje da prestanemo. I mi prestadosmo. Rasklopismo top i deo po deo bacismo u provaliju, zajedno sa ostatkom municije. Nišanske sprave stavismo u sanduk i zakopasmo pod jednu bukvu.

Dok smo ovo radili, pored nas je, i to jednom jedinom stazom za Tjentište, sve hrlilo ka Sutjesci. Bilo je svađe i vike. Sve je htelo da uđe u kolonu boračkih jedinica. Čim bi naišao neki bataljon Pete ili Treće brigade, u njega su se uvlačile stotine bolesnika, ranjenika i izbeglica. Sve je to strahovito usporavalo pokret. Starešine su muku mučile da ih ponovo isključe iz kolone, govoreći im: »Mi idemo da probijemo obruč, a onda ćete i vi proći«. Ali, sve je to malo pomagalo.

¹ Čedomir Drulović.

Kad smo nas dvojica bili gotovi s topom, bila je već uveliko noć. Požurili smo da stignemo jedinice, ali smo naišli na nesavladivu prepreku — stazom se nije moglo proći od ranjenika, bolesnika, izbeglica i konja, a nije se moglo ni obići. Skrenusmo jednom dubodolinom, koja je ranije služila za spuštanje balvana prema Sutjesci. Bila je vrlo strma, sa blatom do kolena, puna ljudi i konja. Sve je ispred nas uglavnom stajalo ili se jedva micalo. A nije se moglo obići. Svi naši pokušaji da se provučemo kroz ovu masu ostali su bez uspeha. Svi su hteli da budu među prvima, što bliže borbenim jedinicama kako bi što pre izbili na Sutjesku. Bili smo od nje udaljeni oko 5 kilometara, ali to nismo mogli preći ni u toku cele noći 12/13 juna. Zora 13 juna zatekla nas je na pola puta. Već se uveliko rasplamsala borba s one strane Sutjeske — grmelo je na sve strane od ručnih bombi, nemačke artiljerije i eksplozija avionskih bombi koje su »Štuke« i »Rode« neprekidno sipale.

Pošto se razdanilo, uspeli smo da se probijemo do reke. Skrenusmo od uvale ulevo i izbismo uzvodno od Tjentišta. U kanjonu Sutjeske bila je retka magla koja se već dizala, dok je naokolo dan bio vedar. Kiša je u toku noći prestala.

I na obali smo zatekli ogroman broj ranjenika, bolesnika i izbeglica. Jedni su je prelazili, drugi su sedeli, a treći opet molili da im se pomogne da pređu. Kad su ugledali nas dvojicu zdravih, opkolili su nas i tražili da ih prebacujemo preko. Uzesmo prvu dvojicu i sa mukom pređosmo preko nadošle i brze reke. Tada je nastalo mučno stanje — sa druge obale gledale su nas stotine očiju. Vikali su da se vratimo i pomognemo im. Bili smo svesni da je to nemogućno: mogli smo prebaciti još po jednog — dvojicu, ali više ne, a njih je na stotine. Pošli smo od Sutjeske, a za nama su vikli, psovali nas i prebacivali nam. Srce nam se cepalo od tuge, ali ipak smo otišli. Išli smo tamo gde se čula borba, kako bismo stigli u jedinice. Usput smo svuda — u grmlju, iza klada, po potocićima — nailazili na ranjenike i bolesnike koji su nas, izvirujući iz skrovišta, samo čutke gledali. Bilo je mrtvih ljudi i konja, kako naših tako i nemačkih, bilo je razbacanog oružja i municije. Kad smo naišli na jednog mrtvog Italijana, skinuo sam mu cipele. Moje su bile slabe, a njegove dobre planinske gojzerice.

Glavni prelaz bio je kod Tjentišta. Nismo hteli ići dole, jer smo videli da bacačke mine i artiljeriske granate tamo dižu oblake dima. Nemci su osetili glavni prelaz i svu vatru tamo koncentrisali. Zato smo uhvatili šumu iznad Tjentišta i išli ka selu Krekovi. Borba ispred nas vodila se punom žestinom, a mi smo se peli što smo brže mogli ne bismo li stigli jedinice. Stigamosmo iznad Krekova i tek što smo ih obišli, kad iz šume Nemci osuše vatru na nas i to tako iznenada da smo jedva

ugrabili prve zaklone. Skočio sam, otrčao do jednog šumarka i tu se zaklonio. Nikolu više nisam video. Računao sam da je poginuo, jer se nije micao. Usamljen, ne znajući gde se nalazim, reših da se vratim prema Sutjesci. Hteo sam da saznam gde je otisao Zlatarski bataljon. U njemu sam imao dva brata i svoje drugove.

Kad sam izbio na ivicu šume, dole ispred mene u Krekovima bili su Nemci, a dalje prema Sutjesci vodila se žestoka borba. Dan je bio već uveliko odmakao, bilo je potpuno vedro. Usput u šumi susretnem grupu drugova iz Pete crnogorske brigade. Oni mi rekoše da im je ceo bataljon izginuo u jednom potoku i da im je preneto naređenje da se probiju po grupama za Sandžak i Crnu Goru, gde će se ponovo formirati brigade. Pitao sam ih za Zlatarce, ali nisu znali gde su. Među njima bio je i jedan komandir. Brzo su se izgubili u šumi i ja opet ostahod sam.

Borba se vodila i dalje dole oko Tjentišta i Košura. Seo sam i počeo da razmišljam kuda da krenem. Teren nisam poznavao, ali sam znao da su Nemci svud oko mene. Vrzmale su mi se razne misli po glavi. Borba se i dalje vodila, negde jače, negdje slabije. Ponekad je i prestajala, pa se zatim ponovo pojačavala. Avioni su stalno kružili i negde daleko, prema zapadu, nešto bombardovali. Reših da idem daleko uz Sutjesku, njenom zapadnom stranom, i to dalje od obale i da tako izidem iz obruča. Želeo sam da negde pređem i da se preko Crne Gore i Sandžaka vratim na Zlatar, gde su 1942 godine ostavljeni naši drugovi kao gerilci. Ovo sam želeo i zbog toga što sam ovaj deo zemljišta poznavao još iz 1942 godine, a tuda smo i pre nekoliko dana prošli. Na to je imalo uticaja ono što sam čuo od drugova iz Pete brigade.

Krenuo sam padinama koje silaze prema Sutjesci. Šuma je bila sva u zelenilu, sa urvinama, jarugama i kamenjarem. Ličila je na prašumu. Morao sam se često verati uz strmine i spuštati niz njih. Sve sam jaruge prelazio popreko. Usput naidem na jednu pešačku stazu i dvostruku telefonsku liniju, koju su Nemci postavili. Pošto kod sebe nisam imao ničeg oštrog, uzeo sam dva kamena i pretucao telefonsku žicu.

Produžio sam dalje. Šuma je bila potpuno nema. Ništa se nije čulo, pa ni ptice. Sve je bilo nekako mrtvo i gluvo, sem što se u daljinu prema Drini čuo s vremena na vreme poneki rafal »šarca«. Išao sam polako i oprezno, osluškujući povremeno. Iznenada na mene je naleteo jedan veliki uplašen jelen, koji se brzo izgubio. Kad sam izbio na jednu zaravan ugledah nekoliko privezanih mazgi. Bile su sa praznim samarima i mirno grickale grančice. Nisam smeо da im priđem bliže, jer sam mislio da tu mora biti i Nemaca. Obišao sam ih podaleko

i posle velikih napora izbih prema Volujaku. On se uzdizao kao gorostas sa golim vrhom, bio je dobar i za orijentaciju. Reših da tu siđem na Sutjesku, pređem je i popnem se na Volujak. Sa obale sam neko vreme osmatrao put za Gacko.

Nije prošlo mnogo vremena kad čuh da neko ide kroz šumu levo od mene. Ubrzo spazih jednog čoveka u crnom šinjelu kako pokušava, malo niže od mene, da pređe Sutjesku. Kada je stigao do polovine, poče ga voda zanositi, te se vrati nazad na obalu. Prepoznao sam ga — bio je to Bogdan Gujanica iz Zlatarskog bataljona. Pridem mu bliže i zovem ga. Ispočetka se beše uplašio, a kad me poznade jako se obradova. Zavukli smo se u šiprag. Pitam ga za Zlatarce. Ispriča mi da su na njih naleteli Nemci sa Košura i od Krekova i razbili ih dok su štitili prelazak ostalih jedinica. Rekao mi je i koji su drugovi poginuli. Za braću mi reče da ih uopšte nije video i ne zna kako se sve zabilo i kako je sam ostao. Iz razgovora sam saznao da je uglavnom učinio isto što i ja, samo je išao bliže Sutjesci. Pregledali smo šta ko ima od hrane. Ja sam imao oko kilogram ovčijeg mesa i pola kilograma loja, a on oko tri kila govedine.

Bogdan je bio postariji, tih i vrlo čutljiv čovek. Kao stari vojnik uvek je nosio ranac i u njemu porciju i kašiku, kao i nešto duvana u listu — nosio ga je još od Prozora iz Četvrte ofanzive. Pored toga imao je seljačku britvu, kresivo i trud. Uglavnom sve ono što nam je za put trebalo, a meni nedostajalo. Rešismo da to sve strpamo u njegov ranac, pa ćemo se usput smenjivati. (U moju komesarsku torbu teško je moglo stati i samo moje sledovanje.) Izložih mu plan kako ćemo se provući do Zlatara, a on se bez reči složi.

Za sve to vreme ništa se unaokolo nije čulo, niti su Nemci prolazili putem s one strane Sutjeske. Pomažući se sa dve velike motke, pređosmo na drugu stranu reke i na putu naiđosmo na grupu poubijanih partizana. Bili su to tifusari koji su sedeli oko vatre, a Nemci su im porazbijali glave i ostavili ih onako kako su ih zatekli. Nisu im dirali ni oružje, plašeći se, verovatno, zaraze. Neki su bili pali u vatru pa su im sagoreli pojedini delovi tela. Grozno ih je bilo gledati. Nađosmo tu oko sto metaka za pušku, a uzesmo i jedan remnik, jer je Bogdanov bio od kanapa.

Pošto smo prešli put počeli smo se penjati, bolje reći puziti, uz Volujak, i to kosom koja je bila najistaknutija prema Sutjesci. Negde u prvim popodnevnim časovima stigosmo pod sam greben. Dalje nismo mogli. Bili smo umorni, gladni i spanski — od juče nismo jeli ništa, a nismo spavali valjda već nekoliko dana. Uvukli smo se u jedno udubljenje u steni da se odmorimo. Posmatrali smo kako nemačke kolone prelaze preko

grebena. Rešismo da naložimo vatu i ispečemo nešto mesa. Pomoću cevi od puške odvojih zrno od čaure, sasuh barut pod gomilu suvih grančica i lišća, a Bogdan ukresa trud i baci ga u barut. Ali barut buknu i sve nam rasturi. Posle trećeg pokušaja uspelo nam je, najzad, da naložimo vatu. Skrivala nas je visoka stoljetna šuma, a tanke grančice bez kore nisu dimile, te smo ostali neprimećeni. Sa nešto loja i mesa isprženog u porciji utolismo glad, a onda Bogdan isitni među dlanovima list duvana te od mog »političkog materijala« savismo po jednu cigaru. Bili smo prilično škrti, pred nama je bila velika neizvesnost.

Požurili smo da za dana izbijemo na Volujak, radi orientacije za noćno putovanje. Posle jednog časa penjanja izbismo na kosu. Usput smo videli zaklone od kamena, a na samoj kosi nađosmo takođe zaklone i mesta gde su bili šatori. Ustanovili smo da su ih Nemci skoro napustili. Verujući da smo sada van obruča i da su Nemci otišli prema Sutjesci, počesmo da prevrćemo bačene konzerve i kutije od »Morave« i »Dr'ne«, prinoseći ih nosu i uzdišući što su prazne. »Eh, što Nemci ne bacise bar jednu punu pa da povučem koji dim da valja«, kažem Bogdanu, a on se smeje i ide k meni noseći četvrt hleba koji je bačen kao bajat. Odmah ga podelismo i pojedosmo kao najveću poslasticu, jer više od dvadeset dana nismo okusili hleba. Producismo uz kosu ne držeći se više odluke da usput ne razgovaramo. Nismo išli valjda ni pet stotina metara i, da Nemci nisu galamili, upadosmo među njih. Kad smo malo bolje pogledali kroz šumu videsmo ceo logor Nemaca. Brzo smo se vratili natrag, ali nismo imali kuda već nazad ka Sutjesci. Nekako instinktivno rešismo da krenemo u pravcu Hercegovine. Nismo znali gde je, znali smo samo da je negde na jugozapadu. Ali, tek što smo bili pošli niz Volujak izbismo iz šume na golet i opazimo na padini puno Nemaca oko dva vrela — umivaju se, sunčaju, galame i smeju se. Opet se vratismo na mesto gde smo izbili na Volujak. Odlučismo da produžimo šumom ispod grebena, sa severne strane Volujaka, i da tako izbijemo pod Maglić. Računali smo da ćemo tako obići Nemce koji sigurno samo drže greben. Bili smo jako oprezni. Idući ispod grebena, slušali smo kako Nemci gore galame. Naišli smo na jedan potoci koji nam je dobro došao da utolimo strahovitu žed.

Sada smo češće zastajkivali i osluškivali da nas ne bi što iznenadilo i tako, najzad izbismo pred jedan nov put prokopan kroz šumu. Opazili smo ga ranije te zastadosmo da osmotrimo da se ko po njemu ne kreće. Bili smo već strahovito umorni, san nam se hvatao na oči te se naslonismo na dva stabla od jela da bismo bolje osmatrali put. Prislonih glavu na stablo i počeh da dremuckam. Najedanput kao da mi grom

puće pred očima i videh kako kora ispred nosa odlete sa drveta. Brzo se okretoh prema Bogdanu, ali on je već pao. Iz njega je šibala krv na sve strane. Skočih i počeh kao lud da bežim nizbrdo. Za mnom se osu cela paljba, video sam samo kako lete komadi od trulih klada koje sam preskakao. Pošto je bilo jako strmo, prosto sam propadao te me zato nisu pogodili, a bio sam i brži nego ikada — odjedanput je nestalo umora i pospanosti. Kada sam preskakao poslednju kladu moj planinski šinjel, koji sam bio privezao, zakači se za jedan čaporak i baci me pod kladu. Nemci prestadoše da pucaju. Brzo adresih šinjel i, ostavljajući ga da visi, produžih da se kotrljam dvadesetak metara. Kad sam skočio i potrčao nizbrdo, naleteh na grupu nemačkih konja privezanih u šumi. Konji digoše glave, načuljile uši i počeše da frkću. »I ovde su Nemci«, pomislio sam i nagao da bežim uza stranu.

Kasnije sam razmišljaо o ovom događaju. Izgleda da su nas primetila dva Nemca, privukli se blizu i otvorili vatru, jedan na mene a drugi na Bogdana. Mene je nišanio u glavu, ali je promašio za desetak santimetara i ceo rafal sasuo mi ispred nosa u stablo na koje sam bio naslonjen, dok je onaj drugi pogodio Bogdana. Kad sam počeo bežati oba su za mnom otvorila vatru iz mašinki.

Nisu me dalje progonili, te potražih da se negde sakrijem, ali sve što sam našao, nije mi nekako bilo sigurno. I pored toga što je šuma bila stoljetna, jeli su bile gole do desetak metara visine, te se kroz šumu videlo prilično daleko. Stigao sam do jednog potočića i našao dosta šumske paprati; tu sam pokušao da se sakrijem. Međutim, na suprotnoj strani na jednom proplanku bio je nemački logor; čulo se kako galame. Produžim sam niz potok ka Sutjesci (sad znam da je to bio Suški Potok) i naiđem na slap. Učinilo mi se da je najsigurnije da se zavučem pod slap, tako da voda pada preko mene, pošto je udubljenje bilo dosta veliko. Čim sam ušao otkočio sam pušku i odvrnuo bombu (imao sam ih dve). Stotine kapi i tankih mlazeva padalo je na mene tako da sam bio brzo sav mokar. Kad sam se malo primirio, video sam da mi je od gojzerica ostala samo gornja koža, a da donova nema. Valjda ovi Talijani ne prave gojzerice od papira pomislio sam. Sigurno, dok sam bežao i skakao niz onu strašnu strminu, sve sam ih sluštio.

Sad sam tek bio svestan da sam ponovo sâm i da su kod Bogdana u rancu ostale sve zalihe hrane i duvana, njegovo kresivo i britva. Ostao sam i bez cipela i šinjela. Kako će sada, bos, bez hrane, bez ičega? Video sam da od razmišljanja nema pomoći, rašnirao sam ostatke gojzerica i bacio ih. Posle dvadesetak minuta počela me hvatati drhtavica, jer je potok bio hladan kao led. Do noći je bilo još oko jedan do dva sata, a ja

sam tu morao ostati dok ne padne mrak, jer sam čuo oko sebe nemačke glasove. Nešto su lupali, negde prolazili, otiskujući pri hodu kamenje. Nikada mi vreme nije prolazilo sporije — studen me sve više stezala, počeh da trljam ubove, da se vrtim pod slapom, da stežem pojedine delove tela, a usto sam čežnjivo pratio zalazak sunca, koje se polako spuštalo od grančice do grančice. Nikada kraja ovome. Dok sam jedne delove zagrevao trljanjem, drugi su se kočili. Ubrzo počeše da me hvataju grčevi. Plašio sam se da ne izgubim svest, onda bih stvarno ostao pod ovim slapom. Najveća je sreća bila što se već i sumrak spustio, pa reših da iziđem. Počeo sam da igram, skačem i trljam se po telu, sve mi je bilo nekako utrnulo i stotine iglica me peckalo po telu. A posle izvesnog vremena počeo sam da gorim od nekakve unutrašnje vatre.

Krenuo sam suprotno od zalaska sunca i, držeći se stalno tog pravca, računao sam da će izbiti negde pod Maglić ili na Vučeve. Odlučio sam da idem cele noći ne bih li se izvukao iz obruča. Plašio sam se da će sigurno nastradati, ako ovde ostanem i sledećeg dana. Noć je bila potpuno vedra, ali bez mesečine, a vreme toplo. Išao sam vrlo oprezno i posle svakih pedesetak metara zastajkivao i osluškivao. Nastojao sam da nijednu grančicu ne slomim. Ako bi mi se to desilo, stajao sam po nekoliko minuta očekujući reakciju.

Sve je bilo mirno, ali sam znao da je šuma puna Nemaca. Posle dužeg vremena izbih na ivicu šume i pred mnom se ukaza proplanak. Kad sam malo bolje pogledao, vidim da je pun šatora. Kako sam bio na dva metra od jednog čuh kako Nemci hrču. Ispred svakog šatora bila je dogorela vatра sa brdskim kazančićima na njima. Na suprotnoj strani šetao je jedan stražar. Kraj šatora kod koga sam stajao čitava gomila naslaganih šatorskih krila i, pošto mi je bilo na domaku ruke, sagnuh se i uzeh jedno. Potom sam se povukao daleko unazad, napravio dosta veliki polukrug i obišao proplanak.

Išao sam oprezno nekoliko časova kroz vrlo gustu šumu, bos, sa nekoliko rana na nogama. Na veliku sreću izbio sam na Vučeve. Pred mnom se ukaza velika zaravan bez šume, koju sam poznavao dobro iz prethodnih dana, kao i iz 1942 godine. Sporo sam se krecao šumom, pa reših da dalje produžim južnom ivicom doline, pored same šume. Bio sam strahovito žedan, a sećao sam se jednog vrela, negde oko sredine te zaravni, za koju smo se borili sa Nemcima. Znam da je na njemu poginulo nekoliko partizana i Nemaca. Kad sam stigao otprilike u visini vrela dobro sam osmotrio celu dolinu. Ništa se nije videlo ni čulo te iziđoh na čistinu i posle kraćeg lutanja nađoh vrelo i pored njega dva mrtva partizana i jednog konja.

Napih se vode i ponovo se vratih ivici šume. Mesec se počeo pomaljati negde iza Durmitora, te je postalo vidnije.

Najednom se preda mnom ukaza jedno golo uzvišenje i učini mi se da na njemu sedi čovek. No, što sam duže gledao, činilo mi se čas da je čovek, čas da je vršak jele koji viri iza brežuljka, čas nekakav panj ili drvo presećeno po polovini. A mesec mi bije pravo u oči, te nikako da ustanovim šta je. Uplaših se da mi se sve to ne pričinjava, pa reših da sa puškom na gotovs pođem pravo k njemu. Što sam se više približavao slike su se brže menjale, ali kad sam prišao na oko pedeset metara, videh da je Nemac. I on skide pušku na gotovs i viknu »halt«. Odmah sam legao i opalio, a to je i on uradio. Začas nastade uzbuna — ispaljše desetine raketa i psi počeše da laju. Brzo skočih i počeh da bežim nazad, dok Nemci otvoriše vatru. Psi su me jurili neko vreme, ali ih posle nekoliko ispaljenih metaka na njih nestade. Bio sam izgleda naišao na nemački logor. Vratio sam se dosta unazad, ponova ušao u šumu i daleko obišao nemački logor.

Posle oko dva sata hoda izbio sam na ivicu šume. Preda mnom se ukaza prostran krš pokriven klekom. Nisam ga mogao obići. Ni sam znao gde sam. Video se lepo Durmitor kako je upro u nebo, a desno od mene nekakav gô planinski masiv. Pokušavah onako bos preko krša pokrivenog klekom, ali posle stotinak metara uvideh da je to nemogućno. Bio sam umoran, a i san me hvatao, jer su to bili već jutarnji časovi. Zavukoh se u jedan poveći klekov žbun, uvh se u šatorsko krilo, prigrlih pušku i zaspah.

Probudio sam se negde po podne. Kad sam provirio iz žbuna imao sam šta i videti: nedaleko od mene nemačke mazge vezane za žbunove klekova, a ispod mene u dolini sve vri od vojske. Kada sam se bolje orientisao video sam da se nalazim u blizini sela Mratinja. Počnem puziti od žbuna do žbuna nazad prema šumi, jer sam se plašio da Nemci ne natrapaju na mene. Oko tri po podne izbijem na stene više Mratinja. Dole u selu puno vojske — kuće gore, a Nemci kose još zeleno žito. Neke kolone silaze u Mratinje sa Pivske Planine, a istovremeno neke izlaze na Vučevu. Gore na Bioču takođe kolonice Nemaca. Razmišljaо sam da li da idem preko Bioča i Pivske Planine prema Durmitoru ili da siđem u Mratinje, pređem negde Pivu i odatle produžim ka Durmitoru. Tako sam ponovo zaspao.

Kad sam se probudio bilo je kasno po podne. Još se nisam bio odlučio kuda će, kad spazih daleko gore pod biočkim stenama ženu kako tera nešto ovaca i goveda. Pretpostavio sam da su to izbeglice iz Mratinja od kojih se može nešto dobiti za hranu. Sem ono malo sa Bogdanom, već dva dana ništa nisam jeo. Možda će mi pomoći da pređem i Pivu.

Požurio sam niz stene da nekako siđem pre mraka. Noge su me strašno bolele, jer mi kamen odnese sve sa tabana. Imao sam više ranica na nogama, a neke su se već počele i gnojiti. Teškom mukom uspeo sam da se pred mrak spustim dole i krenem ispod samog biočkog stenja. Kada se smrklo, primetih u dolini pod stenama vatrieu i unutih se k njoj. Trebalо mi je do nje oko sat vremena. Tu pod jednom velikom stenom, kraj vatre, nađoh dvoje starih. Pobili dve sohe i stavili kotao pun mleka da se vari. Oko njih u žbunju leže ovce i goveda i mirno preživaju. Preda mnom, na jednom hrastiću, obešena crnogorska zaprtača puna nečega. Mislim se: ako je hrana u torbi, onda je najbolje — ukrasti je i ne javljati se starima. Ili bolje je prići im pa tražiti malo mleka. Starac i baba razgovaraju kako je selo popaljeno; ko je sve poginuo; kako je jedan četnik odneo jagnje Nemcima na poklon, pa ga ubili i jagnje mu uzeli; kako je nekakva devojka Milisava sagorela u jednoj kući i dr. Odlučim da ne kradem torbu, jer je u njoj sigurno bakino ruho i priđem vatri. Uplašiše se od mene — baka skoči, dok je stari samo žmirkao preko vatre. Ja ih oslovih, ali mi ništa ne odgovoriše. Privučem jedan kamen, stavim šatorsko krilo, sednem kraj vatre i počnem gledati u mleko. Smiri se baka i poče džarkati vatru. Čutali smo neko vreme, a zatim stari poče da me ispituje ko sam, odakle sam, gde su partizani, šta je sa njima, jesu li nas Nemci sve pobili itd. Ja se raspričao ne bi li starog odobrovoljio i dobio mleka. Baba je nekoliko puta odlazila, donosila drva, nešto se muvala oko stoke, te nisam ni obraćao pažnju na nju. Sav sam se zaneo oko starog i mleka. Kad uzavre mleko pomogoh starom da ga skine sa vatre, jer bake nije bilo. I dalje sam mu pričao sve i svašta dok nisam iza sebe čuo govor. Brzo skočih i uzeh pušku na gotovs. Pošto su mi oči bile zaslepljene od vatre, nisam mogao odmah da vidim ništa sem ljudskih figura kako u streljačkom stroju prilaze vatri. Otskočih ustranu i viknuh da stanu. Stali su i gledali me. Bili su na oko dvadesetak metara od mene. Nisam imao kud — pozadi je bila stena, a vatra me sveg obasjava. Zbog vatre sam ih slabo video. Čutali smo neko vreme i pošto su mi se oči privikle na pomrčinu, opazih četnike sa velikim bradama. Bili su svi naoružani. Među njima jedan krupan sa zasukanim rukavima. Ovaj, pomislih, sigurno kolje.

Najzad jedan prekide čutanje: »A da jadan, baci te mantrake ili je daj nama, inače nećeš živ sa njom glave izneti. Lakše ćeš proći bez te puščetine, a i mi ćemo ti pomoći«. Osetio sam da se nešto kolebaju pa im odgovorih: »Puške živ ne dam nikome, jer bez nje ne mogu se probiti, a dalek mi je put. Vi možete da me ubijete, jer vas je više i onda je vaša, ali ću se boriti za nju dok mogu«. Počnem se izmicati natraške pored

stene zapretivši im da će, ako se jedan makne, pucati. Stajali su i gledali me. Čudio sam se što ne pucaju; to su mogli učiniti i da ih ne vidim. Kad sam prilično izmakao počnem bežati nizbrdo kao lud. Trčao sam kroz šumu i kamenjar oko sat vremena i kad sam dovoljno odmakao, sednem da se odmorim i smirim. Osetih da me noge bole kao da me nešto peče — sve sam ih izranjavio i raskrvavio.

Zavučem se u jedan ševar, dobro se zamaskiram i odmah zaspim kao zaklan. Bio sam bez šatorskog krila, ostalo je kod babe.

Probudio sam se kad je uveliko bio dan. Osećao sam užasnu glad i žeđ, a i noge su me bolele. Počnem da lutam šumom tražeći što za jelo. Brstio sam mlado bukovo lišće, zečju slačicu i sve što sam nekada kao dete iz radoznalosti u šumi probao. Oko toga sam se zabavio skoro dva sata. U međuvremenu čujem negde daleko da neko seče u šumi. Pošao sam prema udarcima sekire, ali sam sada bio oprezan kao mačka. Približim se drvosečama i vidim njih dvojicu kako sa oborenem jele ljušte koru, pred već napravljenom kolibicom od jelove kore. Jedna žena je nešto prala pred kolibom, dok je jedna devojčica uz planinu terala oko tridesetak ovaca. Približim se do jedne debele jele i iza nje ih viknem.

— Ej, seljani, imate li mi dati nešto za hranu?

Oni zabiše sekire u deblo i nasloniše se na njih. Videli su mi samo glavu i pušku. Na pitanje ko sam rekoh da sam partizan.

Malo počutaše, a onda jedan od njih progovori:

»E, bolan, da nam Piva teče varenikom ne bi ti ni kapi dali.«

Nisam mogao uraditi ništa, négo sam se oprezno udaljio osvrćući se svakičas. Oni su stajali i gledali za mnom dok ih nisam izgubio iz vida. Žurio sam da odmaknem što dalje. Išao sam ivicom stenja koje u polukrugu zatvara kanjon kod Martinja, žureći da izbijem na Pivu.

Usput sam se hranio onim što mi je došlo do ruku, uglavnom, bukovim lišćem, zečjom slačicom, srijemušom i slatkom paprati. Dan je bio vedar, bez oblačka, i kao prethodni, jako topao. Hladovina ove velike šume bila je vrlo priyatna.

Naiđoh na još jednu, skoro napravljenu kolibu od kore drveta i privukoh se. Ustanovio sam da tu živi jedan sakat čovek bez noge sa ženom i puno dece. Iako sam strahovao, sa-moča me terala da bar s nekim progovorim reč. Na moju sreću to je bio dobar čovek i odmah mi je ispričao da je bio partizan četrdesetprve i četrdeset druge i da je kao takav izgubio nogu kada su napadali Fazlagića Kulu. Pošto se izlečio, došao je kući i tu ostao. Imao je oko četrdeset godina, a i žena mu je

bila prijatna i živa kao čigra. Imali su petoro sitne dece, sve jedno drugom do uha, golišavi ili obučeni u dronjke. Pričao mi je da su mu Nemci sve zapalili, pa čak i tor i kokošarnik, a on je izbegao bez ičeg sa ženom i decom. Ja sam ispričao svoje susrete sa Mratinjcima u oba slučaja.

»Gadni su to četnici, dijete moje, pojeli bi te živa i da si top nosio. Samo nisu smeli da pucaju od Nemaca i svako veće su na straži da ne bi Nemci prodrli i u ovu pustinju, jer ovog puta nešto i njih hvataju i ubijaju.«

I oni su bili gladni kao i ja, bilo ih je sedmoro, a ništa za hranu sem pet ovaca u toru odmah uz kolibu. Žena je kuvala koprivu u jednom kotlu i kad je bila gotova, nasula je oko pola litra mleka u nju i svima nam podelila pomalo. Vajkali su se oboje što ne mogu da me nahrane i da mi bar nešto dadu za put. A ja sam shvatao da i sami ne znaju kako će ostati živi. Rekao sam im da sam vrlo zahvalan za to što su ljudi i što su me lepo primili. Videći moje noge, nagovarali su me da ostanem kod njih, da će me čuvati. Kad su videli da neću ostati, žena mi nađe neke stare vunene čarape, potši ih suknenim krpama i dade mi ih, žaleći što nemaju i opanke da mi dadu. (Deca su bila bosa, a njih dvoje imali su iskrpljene opanke.) On mi je (žao mi je što sam mu ime zaboravio) pokazao kako da pređem Pivu, kod neke izgorele vodenice — pored velike bukve gde se uliva potočić. Reče mi da pazim na Nemce, jer idu svakog dana putem niz Pivu, i to uglavnom danju, a noću logoruju.

Požurio sam da bih za vreme dana osmotrio put koji sa Previja silazi u Mratinje, a njime Nemci prolaze preko celog dana. Ovog puta sam jasno shvatio da nije obruč samo oko Sutjeske, nego se proteže i do Durmitora, pa čak i dalje. Pred mrak stigoh u blizinu puta. Osmatrao sam ga. Silazili su Nemci sa komorama i nešto po njemu minirali. Sto se više bližila noć, sve ih je bilo manje, dok nisu prekinuli pokret i put osta prazan. Čim se smračilo, pređoh ga i produžih prema Pivi. Strahovit je to kamenjar i krš, a noge su mi sve propale, ispucane i ranjave, pa sam išao polako. Donekle su me štitile čarape koje su tada bile prava blagodet. Spustio sam se na put pored Pive koji od Pivske Župe vodi za Mratinje. Iz opreznosti da ne naiđem na Nemce, išao sam između Pive i puta. Bio je to strašan kamenjar, a i Nemci su nabacali krš od kamena prilikom opravke puta, pa mi se čarape počeše cepati. Posle velike muke stigoh do one izgorele vodenice i nađoh potočić i bukvu na samoj obali.

Noć je vedra, a ipak je mračno, pogotovu u kanjonu Pive. Gledam u reku i ništa ne vidim, čujem samo njen šum koji govori da voda prosto juri. Ponegde nešto brčne u vodi i pore-

meti onaj ravnomerni šum. Uhvatio me strah: možda je reka preduboka, možda me onaj čovek prevario? Da je bar dan pa da vidim, lakše bi mi bilo. Svukao sam se i sve svoje stvari vezao uprtačem u balu, a potom privezao na remena. Pušku sam prebacio preko ramena i uzeo jednu dugu motku koju sam našao kod vodenice. Zagazih u vodu, bila je hladna kao led. Pomoću motke pođoh korak no korak u nepoznato. Ispočetka je sve išlo dobro, no kad sam stigao otprilike do sredine reke, voda mi je doprla do grudi i počela da mi podiže breme, a ispod nogu kao da mi ponestade dna. Nisam smeо da zaplivam, bojao sam se da me ne zanese na neko nezgodno mesto, a usto odakle ne bih mogao izići. Naprezaо sam krajnje snage i, iz straha da ne upadnem dublje, povlačio stopu po stopu. Najzad naiđoh na plićak i dočepah se suprotne obale. Izgledalo mi je kao da sam se ponovo rodio. Odelo mi je bilo upola mokro, a čarape ne-upotrebljive. Ipak sam ih obuo. Popeo sam se za oko dvestotinе metara uzbrdo i našao jednu zaravan, gde sam prespavaо ostatak noći.

PREKO DURMITORA

Probudio sam se rano; dan je bio vedar i sunčan, osećao sam se sav slomljen. Nije mi se dalje išlo. Tražio sam hrane i jedva nešto našao — na ovoj strani raste samo jasen, dren i šiblje. Čim se dobro razdanilo, počeo sam se dalje peti, dok su ispod mene, s one strane Pive, prolazile nemačke kolone. Ceо dan sam se polagano peо prema jednoj gredi. Po podne sam naišao na jednu pećinu punu žena i dece. Bilo ih je preko dvadeset. Nisu uopšte obraćali pažnju na mene. Žene su kuhavale koprivu, dok su deca plakala. Jedna od njih mi reče da su im ljudi otišli gore na brdo, ne bi li nešto oteli od Nemaca ili našli za hranu, i da je cela visoravan puna Nemaca.

Kada sam pred zalazak sunca izbio na visoravan, preda mnjom je pukao vidik sve do Durmitora. Na obližnjim brežuljcima bili su nemački logori i vatre na sve strane. Cela ova visoravan između Pive i Tare prekrivena je vrtačama, šumarcima i goletima. Tek što sam zakoračio u šumu, ispred mene projuriše dve krave, a za njima jedan čovek. Zaustavio sam ga i on mi reče da su svuda unaokolo Nemci; pretražuju svaku šumu sa psima i pucaju po ceo dan, a kad padne mrak skupljaju se u logore kojih ima na stotine unaokolo. Sve su popalili, pa i ograde od kuća, i svu stoku pokupili i nekud je teraju. On je pronašao ove dve krave i tera ih dole među stene. Producijih prema Durmitoru, koji se i u noći video kao neka gromada prema nebu. Ne znam kako sam izbio do iznad sela Nedajna, ne naišavši na Nemce.

Predzoru sam ušao u jednu šumicu da predanim. Sva je bila bukova te sam i ležeći mogao da jedem. No kasnije nađem jedan oštar kamen te oljuštim bukvu i nastružem soka ispod kore. Setih se da sam po ovakvom kršu, kad sam čuvaо jagnjad, vadio crnjak koji ima koren u obliku lešnika, a sladak je za jelo. Provrljam unaokolo i stvarno ga nađem u dovoljnoj količini. Nakopam ga punu kapu, zavučem se u jednu vrtaču i počnem se sladiti. Bio sam zadovoljan, jelovnik je bio bogat. Spavao sam do po podne i kad sam se probudio vidim da se oblači i da oblači jure sa severa. Žurio sam da u toku dana stignem do Sušice i ispitam mogućnosti prelaska preko ove reke i Durmitora. Kada sam izbio na jedan breg više Nedajna, video sam da se preko ovog sela, sela Crne Gore, i preko Štulca kreću velike kolone Nemaca, goneći stada ovaca i goveda. Sva sela dokle god se videlo bila su popaljena. U pravcu Pive čuli su se povremeni pucnji.

Zbog Nemaca nisam smeo ići putem ka Žabljaku, već sam na njega morao izbiti preko Durmitora. Naoblačilo se i počela je da pada kiša. Požurih da stignem do šume na obali Sušice i da tu zanoćim. Kada sam posle sat hoda pod pljuskom hteo da uđem u šumu, iz nje izbi oko desetak goveda, a za njima jedna devojka i starac. Ispričaše mi da žive u kanjonu Sušice, gde ima mnogo naroda koji gladuje, jer su im Nemci sve oteli, da samo noću isteraju goveda da ih nahrane i napoje, a danju i njih kriju po stenama.

Bio sam sasvim mokar te upitah starca da nema slučajno šibicu da naložim vatru. Imao je samo trud i kresivo te mi pomože da založim vatru. I ovde mi je pomoglo Bogdanovo iskustvo sa barutom iz puščanog metka. Našli smo jednu jelu pod kojom je, nasreću, sve bilo suvo te posle drugog metka planu vatra. Starac zadovoljan i malo začuđen, pozdravi se sa mnom i izgubi u mraku. Pošto sam vatru razgoreo, uzmem žara i radi sigurnosti povučem se duboko u šumu, pod jednu jelu, čije su grane dodirivale zemlju i tu raspalim dobru vatru.

Sušio sam se i grejao kraj vatre razmišljajući kako da pređem Durmitor i izbijem na Taru. Mislio sam i na stare roditelje i sestru, koji su ostali početkom četrdeset druge, kao i na braću sa kojom sam se rastao na Sutjesci. Da li su živi, da li će ja ostati u životu, šta bi sa onolikim drugovima na Sutjesci? Mislio sam i na ovaj narod po zbegovima i popaljenim selima koji isto tako teško pati. Nešto me bilo steglo u grudima i želeo sam samo da ostanem živ da se za sve ovo osvetim. Tako sam držeći pušku u rukama i zaspao pored vatre koja je tinjala.

Probudila me jaka hladnoća, sav sam se bio ukočio. Bila je još noć. Digao sam se i počeo raspirivati vatru. Kad se malo

razgorela, imao sam šta videti — padao je sitan sneg. Bilo ga je već oko trideset santimetara, a usto je i magla uvila celu šumu. Pa zar je mogućno da sneg padne osamnaestog juna i da mi i ovo još više pogorša nevolje? Šta da radim? Bos, gladan i umoran po snegu preko Durmitora, sa ranama na nogama koje su jako gnojile. Nisam video mogućnosti izlaska iz ove situacije. Ali volja za životom bila je jača od svega. Hteo sam da živim, da opet vidim drugove, da se svetim neprijatelju, da potražim i obradujem roditelje i braću, ako su živi, i to mi je dalo snage.

Pored ostale odeće, na sebi sam imao domobransku bluzu i pantalone, koje su bile prilično pohabane, jer ih nosim od Teslića pre početka Četvrte ofanzive. Rešio sam da nogavice iscepam do iznad kolena, da time uvijem noge, i što pre krenem, jer sam znao da bi me svako duže zadržavanje dovelo u još teže stanje. Pomoću ugarka iscepao sam pantalone tako da su mi ostale kratke, visoko iznad kolena, zatim sam izvadio poslednje ostatke papira iz komesarske torbice, u njih uvio noge do članka, a potom navukao nogavice. Pošto nisam imao kanapa, iskoristio sam kaiš sa torbice i uzeo nekoliko tankih jelovih grančica, upario ih na vatri, usukao i time vezao nogavice pantalona. Kad je sve bilo gotovo, počelo je i da sviće, a sitan sneg je padao kao usred zime. Izgledao sam sam sebi smešan, ali mi je na nogama bilo udobno, iako su bile gole oko kolena. Krenuo sam bacivši tužan pogled na vatru koju ostavljam. Išao sam kroz šumu prema kanjonu Sušice i osećao se, ipak, udobno u novoj uniformi. Nakon sat-dva hoda izbio sam na ivicu kanjona i počeo ići samom njegovom ivicom ne bih li našao mesto za silazak. Dugo sam išao i nailazio sam na provalije. Znao sam da će teško pronaći stazu. Nju bi po snegu mogli naći samo meštani koji tu žive godinama. Znao sam za jedini put koji preko Sušice ide od Nedajna za selo Crna Gora, ali ga je zbog Nemaca nemogućno koristiti. Lutao sam preko tri sata ivicom kanjona, idući čas gore čas dole, no bez rezultata. A sneg je i dalje padao i magla se prosto za oči hvatala. Počela mi se i »obuća« kvariti, pa sam je morao češće nameštati prozeblim rukama. Usput sam jeo lišće od bukve i mladica. Pošto sam izgubio svaku nadu da će sići u Sušicu, razgrnem sneg i sednem na jedan kamen. Čini mi se da se nikad u životu nisam našao u tako bezizlaznoj situaciji. Počele su mi se ređati crne misli u glavi: zašto da više živim? Bolje je ubiti se i prekratiti sve ili ići dole gde Nemci prelaze Sušicu, ubiti još nekog od njih pre nego što me oni ubiju. Iz ovog razmišljanja trže me nekakav glas, koji se čuo u magli podalje od mene. Oslušnuh i čuh da neko više na stoku.

Sav ozaren skočih i podoh u pravcu glasa, jer se od snega i magle ništa nije videlo. Po glasu, koji se povremeno čuo,

izbih pred jednu dolinicu i tu nađoh na jednog seljaka sa crvenim šalom oko glave kako tera nekoliko ovaca. Zaustavih ga. Gledao me je sa čuđenjem neko vreme. Pošto mu ukratko ispričah ko sam i šta radim ovde, on mi žalosna lica ispriča: »Cela mi familija od dvadeset čeljadi živi u pećini u kanjonu Sušice bez igde ičega. Ja sam noćas krenuo da otmem od Nemaca kojeg brava ili da poginem, i evo, uzeo sam im sedam ovaca. Cele buljuke stoke tjeraju otete od nas«. Krenusmo sa ovacam, pričajući usput o svemu. On je samo uzdšao i govorio da u Sušici cele familije umiru od gladi. Kad izbismo na ivicu kanjona, reče da tu treba da siđemo. Ja sam tek tada video da sam pored tog silaza dvaput prolazio. On se tu prosto skliznu niz silaz i dole dočeka na jednu stenu, a mene ostavi da hvatam jednu po jednu ovcu i da je guram dole, gde ih je hvatao. Imao sam prilično muke dok sam pohvatao i gurnuo sve ovce, a potom se i sam spustio dole.

Od te stene preko litice išla je staza koso. On je išao napred pred ovacam, a ja sam ih pozadi terao. Kad smo stigli pred jednu pećinu imao sam šta videti: bila je puna žena, dece i staraca. Sa svoda je stalno kapala voda, a od dima koji je štipao za oči, jedva se naziralo. Deca su plakala. Bilo ih je i u kolevcu, pokrivenih šarenim ponjavama. U jednoj velikoj kanti nešto se kuvalo. Seljak, kome su se jako obradovali, ispriča kako je došao do ovaca. Mene kao da nisu primećivali ili su me pogledali sa sumnjom i nekakvim prezrenjem, naročito žene i oni starci. Ipak su se sažalili na moj izgled i jedna žena mi pruži, onako preko ruke, činiju kuvanih kopriva. Pojeo sam je sa najvećom slašću.

Jedan od staraca odmah uhvati ovcu i zakla je. Žene su zavijale decu, podmetale nekakve sudove na mesta gde kaplje voda, donosile drva, ložile vatru i stalno nešto gundale, prebacujući partizanima da su za sve ovo oni krivi, da će svi propasti od gladi i studeni. Sve su to činile ne obraćajući pažnju na mene. Bilo mi je teško zbog svega ovoga. Da ne bi pomislile da će im se i ja natovariti na vrat, reših da odmah krenem, iako je vreme bilo strašno. Zatražih od jedne starice kakvih krpa i malo kanapa. Ona mi to i dade, samo mesto kanapa, izvadi mi iz jednog povesma kućine da sam napravim kanap. Za celo to vreme dva brkata starca, koji su sedeli kod vatre, gledahu me nekako popreko. Pošto popravih obuću, upitah onog što je doterao ovce, gde je put za Durmitor. Reče mi da po ovakovom vremenu neću moći proći, ali me nije ni ustavlja. Pokaza mi gde da siđem u Sušicu, a potom uz nju levom stranom da izbijem na Durmitor.

Bilo je pred podne. Iako sam znao da je rizično krenuti u ovo vreme, jer će me noć sigurno uhvatiti na Durmitoru, ipak

sam pošao. Nešto me je gonilo da idem, da ne gledam ove ljude, njihovu bedu, i da ne srećem njihove poglede koji govore: »Sve ste vi krivi«. Pozdravim se, zahvalim i krenem. Posle kraćeg puta siđem u kanjon. U njemu je bilo više blata nego snega. Brzo mi se skvasila »obuća«, ali je stati značilo propasti — zato sam išao. Izbio sam u izvorni deo Sušice i okrenuo levo, kako mi je rečeno. Posle izvesnog penjanja ponovo izbijem u sneg, koji je i dalje padao. Durmitor je bio obavijen gustom maglom. Kada sam odmakao prilično uz njega, naiđem na zgarište nekakvih koliba. Sve je bilo prekriveno snegom, i kopriva visoka oko metar polegla je pod njegovim teretom. Provrljao sam po zidinama ovog zgarišta, ne bih li našao što za hranu. U jednom udubljenju u zidu, pravljenom za ostavu, nađoh belu talijansku bluzu i jedne iscepane vunene ženske čarape. Od hrane ništa. Produžim da se penjem i izbijem u kleke, što je bio znak da sam visoko na Durmitoru. Sneg, nošen jakim vетrom, sipa mi u oči, a gusta magla ne da mi da vidim dalje od dvadesetak metara. Pojavio se strašan krš sa jarugama i klekama pokriven snegom. Moja obuća nije mogla da izdrži onako mokra. Noge su mi zeble, ali sam se peo i dalje, dok nisam izbio pred provaliju. Išao sam njenom ivicom i posle dužeg vremena ponovo sam naišao na svoj trag. Izgubio sam orijentaciju potpuno. Nisam znao gde sam ni kuda dalje da krenem. Magla je sve pokrivala. Postajala je sve gušća. Približavala se noć.

Tek sam sada potpuno shvatio da je bilo ludo što sam otišao od onih seljaka. Dočekati ovde noć značilo je sigurnu smrt. Zato se reših dok još ima dana da se vratim u Sušicu i pored vatre u pećini provedem noć. Žurio sam nazad sopstvenim tragom i kod izgorelih koliba nakidam celo breme kopriva i zavežem u talijansku bluzu. Lako sam ponovo sišao u Sušicu, jer je bilo nizbrdo, a kad sam se počeo peti prema pećini, uhvatila me noć i posle velikog napora uspem da izbijem pred pećinu. Kad su me ugledali svi su se začudili. Ispričao sam im šta sam radio. Ovoga puta, videći me onako jadnog, prozeblog, skoro opet potpuno bosog, svi se sažališe i odmah mi napraviše mesta kod vatre. Dirnulo ih je i to što sam doneo koprive i onu talijansku bluzu, koju dadoh ženama. Dadoše mi jednu činiju kuvane koprive i parče mesa u njoj. Učinilo mi se da nikada ništa slađe nisam u životu pojeo. Pošto se malo povratih, skidoh krpe sa nogu i počeh ih sušiti. Noge su mi strašno izgledale kad sam ih pružio prema vatri da ih ogrejem. Sve ranjave i crvene sa oteklinama. Zamolio sam ih da mi daju krpa, igle i konca kako bih pripremio novu obuću za sutra. Sve su mi dali i vajkali se što nemaju neke opanke, jer i njih je pola bosih. Žene su bile jako uslužne, pomagale su mi oko pravljenja

obuće. Ušivao sam krpe na pocepane nogavice i nađene ženske čarape, sušio se pored vatre i sa njima razgovarao o svemu i svačemu. Bili su mišljenja da nije trebalo da partizani ratuju i upropaste i sebe i ovaj narod. Nisu videli izlaza iz ovog. Ja sam im objašnjavao onako kako sam umeo. Rekao sam im da će ovo proći i da Nemci moraju odavde uskoro otići, samo treba izdržati. Slušali su me pažljivo, ali su sumnjivo odmahivali glavom i uzdisali, pogotovu žene koje su govorile: »Sve je ovo propalo, pa i mi«.

Počeli su se smeštati za spavanje. Mnogo ih je bilo, a u pećini tesno — nije se moglo naći dovoljno mesta gde ne kaplje. Zato je deo žena spavao na smenu održavajući vatru. I pored sve gostoprimaljivosti, bio sam oprezan, jer su mi rekli u razgovoru da bi bilo bolje da idem bez oružja, a da pušku njima dam. Nudili su mi čak i ovcu za pušku, bombe i pištolj. Zato sam prislonjen na stenu držao pušku između nogu i dremuckao kraj vatre. Nisam smeо nikako da zaspim. Ako sam to na momentu i učinio, instinkтивно sam se budio i razgovarao sa ženama koje nisu spavale. Dočekao sam tako zoru. Sneg više nije padaо, magla se digla, visoko oblaci u jatima jure, a ceo Durmitor potpuno beo kao jaje. Brzo sam se spremio. U međuvremenu su se digli svi, protezali se od zime, prilazili vatri, grejali se i pravili planove za dan. Deca su počela da plaču. Žene su ih ljaljale i umirivale. Nisu me ničim ponudili za hranu, a, izgleda, bili su malo i ozlojeđeni što im nisam dao oružje. Čim sam bio gotov, krenuo sam zahvaljujući im se iz svec srca. Sad mi je bilo lako, poznavao sam put od juče, a u kanjonu nije bilo blata — sve je bilo zamrzlo. Već u jutarnjim časovima izbio sam na jučerašnje mesto. Sada je bilo sasvim drugčije — sve se unaokolo videlo na desetine kilometara. Oblaci su bili sve redi, sunce je počelo jako da greje, i sneg se topio. Peo sam se pravo ka vrhu Durmitora i oko podne stigao na njega.

Preda mnom se širio vidik na sve strane. Sunce je bilo vrlo jako. Video sam Maglić i Volujak na zapadu, Ljubišnju i sve do Zlatibora u Srbiji. Na jugoistoku dizala se Sinjajevina. Gledao sam prema Zlataru i planirao: u toku dana sići ću blizu Žabljaka, u toku noći preći cestu koja vodi za Šavnik, a potom u pravoj liniji izbiti na reku Taru. Tamo ću videti kako će je preći. Počnem se polako spuštati ka Žabljaku obilazeći vrtače, klance i gustu šumu od samih kleka. Popodne ispod Međeda nađem na kolibe, koje su bile nastanjene. Pridem jednoj od njih i od jedne žene zatražim nešto za jelo. Ona poče da više i saziva žene i ljude iz ostalih koliba vičući: »Bjež odatle, crni vraže, sad će stići Nijemci, svaki čas dolaze. Hoćeš i ovo malo sirotinje da nam popališ. Malo ste popalili, pa hoćete još«. Isko-

čiše iz ostalih koliba ljudi i žene i poče hajka na mene. Nisam imao drugog izlaza nego da bježim nazad uz Durmitor. Brzo su me ostavili i ja se vratih pod Međed. Sunce je već oteralo sneg prema vrhu Durmitora i ovde je bilo kopno. Nađem jedno zgodno mesto prema suncu i smestim se da me peče. Nisam dalje hteo ići. Mogli su me videti Nemci od Žabljaka. Čekao sam noć. Ceo dan nisam ništa jeo — na Durmitoru nema ničega sem kleka i trave.

Gledam dole prema kolibama odakle sam pobegao i vidim puno ovaca, koje čobani gone sa okolnih kosa, jer se približava noć. Opet sam razmišljao o svemu i svačemu popravljujući obuću. Ona je ovog puta odlično izdržala. Bila je samo mokra. Sinu mi u glavi kako bi bilo da se po mraku privučem kolibama, ukradem jedno jagnje i da mu pojedem džigericu i bubrege. Mislio sam da neću izdržati celu noć bez ičega. Tako i uradih. Čim je pao mrak, privučem se kolibama, ali sada oprezno kao pravi lopov. Nađem puno ovaca kako leže van koliba po kršu svuda unaokolo. Ovce i jagnjad su ležali, mirno preživajući, dok je jedno pseto počelo da laje. Počnem tražiti kakvo malo jagnje. Sva su nekako bila velika ali, posle dužeg traganja i uzbune među ovcama, nađem jedno i dignem preko glave držeći ga za noge. Pušku sam obesio o ruku. Međutim, i pored strahovite gladi nisam ga mogao presna jesti. Posle nekoliko zaloga džigerice smuči mi se i umalo što ne povratih. Ostavih sve.

Noć je bila uveliko kad sam se spustio do Motičkog Gaja. Kada sam se primakao cesti sve je bilo mirno, samo su nemački šatori bili svuda unaokolo. Posle pažljivog osmatranja provučem se između dve grupe šatora. U tome su mi pomogle i vatre koje su gorele pred svakim šatorom. Više od kilometar sam išao puzeći i tek kod ceste se dignem, pretrčim je i krenem preko polja. Trava je bila puna rose, a polje ispresecano potočićima i barama. Tišinu je remetilo samo kreketanje žaba. Najedanput nađoh na rupe pune vode. Čas sam upadao u vodu do pojasa, čas izlazio na suvo, pa u blato. Počeh se plašiti da ne upadnem u kakvu veću baru li rupu. Ipak sam sav mokar izbio na cestu koja od Žabljaka vodi ka Levertari, izgubivši usput onu moju obuću. Ali, sada je bilo toplo i prava blagodet ići ivicom ceste po mekoj rosnoj travi. Prosto su mi se noge lečile. I pored rizika od susreta sa Nemcima, produžih ivicom ceste. Tako sam u cik zore izbio u selo Negobuđu. Usput nisam nikog video.

PONOVO MEĐU SVOJIMA

U samo svanuće stigao sam u selo. Kuće su bile otvorene i napuštene. Počeo sam da ih pretresam. Obiđoh oko desetak ne bih li bar šaku žita našao. Sve je bilo razbacano i ispreturnano.

Od hrane nisam ništa našao, ali sam naišao na jedne stare crnogorske čakšire i obukao ih. Moje kratke pantalone bile su skroz propale. Smejao sam se sam sebi kako izgledam u ovim »šalvarama«. Pošto se već razdanjivalo, povukoh se u šumu i bacih na traženje hrane. Imao sam sreće, bilo je bukvi, iako sa stariim lišćem, zečije sočice i divljeg luka.

Posle nekoliko sati hoda izbijem u selo. Krš. Iako sam bio kao avet od iscrpenosti i gladi, bio sam srećan — toplo je, nisam žedan, imam nešto hrane, a noge, sa oteklinama, zadebljale kao opanci, gazile su po travi kao po čilimu. Računao sam da je najteže prošlo. U selu takođe nije bilo žive duše. Sve je bilo ispreturano, bez ijedne vredne stvari. O hrani ni govora. Na sreću našao sam kod jedne štale dve leje luka i prosto ih »oplevio«.

Izbio sam na kanjon Tare i osmotrio ga: dole na Đurđevića Tari čula se neprijateljska motorizacija, a i cestom gore prema Kosanici kretale su se kolone. Izgledalo mi je da su se Nemci i Talijani svili na cestu i nekuda hitaju. Nije mi se više žurilo, bio sam siguran da po ovim šumama neću naići na Nemce. Odlučio sam da produžim uz Taru sve do Mojkovca, pa da je tamo negde predem. Vukući se kao prebijen, izbio sam na jednu zaravan punu livada. Na kraju jedne dimi se koliba. Obradovah se da će tu možda naći živa čoveka da sa njim progovorim. Kad se na prve pozive niko ne odazva, obiđoh kolibu i viknem još nekoliko puta. Opet tišina. Otvoram vrata, udjem i u jednom čošku primetim povećeg dečka. Izgledao je kao ludak, po žvalavim ustima mešao je neobično dugačkim prstima i mumlao nešto nerazgovetno. U štednjaku je gorela vatra, a na stolu kraj prozora bila je drvena činija puna kisela mleka, jedan poveći komad ovsena hleba i dve drvene kašike. Pošto sam zaključio da je dete ludo i samo, brzo sednem za sto, udrobim hleb u mleko i halapljivo pojedem sve. Čim sam bio gotov, brzo izletim iz kolibe da me ne bi ko zatekao i izgubim se u šumi.

Oko podne izbio sam na jedan proplanak sa livadama i njivama zelenog žita. Pri vrhu su se videle kolibe sa stokom i ljudima koji se kreću. Priđem obazrivo kolibi, koja je bila najbliža šumi, i primetim dvojicu kako stružu ručnom testerom jedan trupac, dok je jedna žena čas izlazila, a čas ulazila u kolibu. Prišao sam im. Gledali su me začuđeno, dok sam im pričao da sam gladan i da tražim samo nešto za jelo. Brzo se digoše, rekoše da imaju dva brata u Četvrtoj crnogorskoj brigadi i počeše me zapitkivati o partizanima. Videći da su i oni partizani, počnem im pričati nadugo i naširoko o svemu. Dodoše još i dve žene iz kolibe. Slušale su me, brišući suze krajevima od marama. Govorile su da im se deca neće vratiti i jedna od njih

reče da ima mleka i sira koliko god hoću, samo hleba nemaju nimalo. Doneše mi celu karlicu mleka sa kajmakom i jednu grudvu sira da udrobim. Sve sam to pojeo, dok su me oni posmatrali i povremeno ispitivali za detalje sa Sutjeske. Doneše mi još jednu činiju mleka. Posle dužeg razgovora saznao sam da pod selom Prenčani ima most na Tari, koji su napravili Bugari pri nadiranju za nama, da ga niko ne čuva, ali da se ipak pripazim, jer su četnici digli glave i po grupama unaokolo vršljaju, pričaju kako su partizani za svagda propali. Prete svima i svakome.

Iako su me ustavlјали da ostanem koji dan, krenuo sam prema mostu na Tari. Usput me strahovito zboleo stomak. Naduo se, mislio sam pući će. Bio sam se prejeo, a pregladneo stomak nije mogao da svari hranu. Legao sam i počeo se savijati od bolova, pokušavajući da povratim. Posle ovih muka išao sam kao prebijen. Predveče izbjem na jedan brežuljak ispred mosta, a čim se spustio mrak, pređem most i dodem u selo Prenčane. U jednoj kući dobih kačamaka i mleka, a potom produžih za selo Krupice. Usput sam otspavao u jednoj šumici.

Već je dvadesetprvi jun. Probudio sam se rano kako bih pre podne stigao u selo Krupice kod Momčila Peruničića. Dobro sam ga poznavao. Pre početka Pete ofanzive bio sam ovde sa topom nedelju dana i poklonio mu jednog iznemoglog konja. Kada sam stigao lepo me je primio, ali me morao kriti u kućerku kod tora. I ovuda su vršljali četnici. Ostao sam kod njega do sutradan. Za to vreme napravio mi je opanke, daš nove čarape i dobro me nahranio.

Do Kamene Gore putovao sam dan i noć; kad god mi se zadremalo otspavao sam. Usput sam svraćao u kuće i tražio hrane. Seljaci su me rado svuda dočekivali, pitali za partizane i davali što su imali. Oči su mi bile gladne, ali nisam mogao mnogo jesti. Toga dana kada sam prolazio kroz selo Borovo i selo Gorice svratio sam u nekoliko kuća i svuda jeo.

Posle deset dana putovanja (od Sutjeske) stigao sam u selo Kamenu Goru. Srvatio sam kod jednog seljaka, za koga sam znao da ima sina u partizanima. Tu sam ostao ceo dan krijući se u jednom potoku. Dok su mi žene parile »uniformu« i prale veš, ja sam se kupao u potočiću. Tako sam se rešio vašiju, kojih sam imao na stotine.

Seljak mi reče da su se četnici svuda ponovo aktivirali, da idu po selima, traže partizane koji se vraćaju sa Sutjeske i ubijaju ih. A dole na Limu, između Prijepolja i Brodareva, sve prelaze preko reke čuva muslimanska milicija. Zato sam pošao preko Jabuke i sela Babina do Crkvene Toce i tu potražio Draga Stikovića, koji je 1942 godine ostao тамо kao gerilac.

Mislio sam da me preko Lima, nizvodno od Prijepolja, prebaci za Zlatar i poveže sa gerilom.

U svanuće sam izbio u selo Crkvene Toce pred zgarište nekadašnje Dragove kuće. Tu je bila napravljena jedna kolibica u vidu plasta sena iz koje se pušio dim. Bilo ih je petoro braće Stikovića svi u partizanima. Zato su im Talijani sa četnicima sve popalili. Pozvao sam. Izide Dragova snaha i kad me ugleda, uplaši se. Pitao sam je za Draga i ona mi reče da ne zna ništa, da su svi njeni izginuli. Nije mi verovala, mislila je da se pretvaram. Pošto sam joj potvrđio da sam iz Zlatara i da znam da je Drago tu ostao diže se i ode u kolibu. Odmah se vrati i osmehujući se upita: kako se zovem, imam li braće, kako se zovu. Kad sam joj odgovorio, ona se glasno nasmeja pa mi reče: »Evo Draga u kolibi, a Simo i Jovo su ti stigli, eno ih gore u šumi sa drugovima«. Zamalo me kap nije udarila od zaprepašćenja i sreće. U kolibi me je Drago čekao. Pošto smo se izljubili, stade mi zagledati crnogorske čakšire i smejati se. Popismo po neku rakiju, doručkovasmo kajmaka, sira, mleka i kačamaka, ali sam jedva čeko da vidim Simu i Jovu. Nađosmo ih iznad kolibe u šumi. Bilo je grljenja, ljubljenja i udaranja pesnicama. Sa njima je bilo oko desetak drugova. Simo je stigao juče izjutra, Jovo u toku noći, a ja jutros. Ispalo je kao da smo se unapred dogovorili. Ležali smo ceo dan i pričali svoje doživljaje. Sutradan uveče pregazili smo Lim i otišli za Zlatar.

Na Zlataru smo se podelili po grupama i krenuli na teren. Ja sam otišao sa grupom na Kozomor i tu sam oko petnaest dana samo jeo i spavao. Imao sam oko četrdeset kila. Od 13 do 25 juna, za jedanaest dana i jedanaest noći prešao sam od Sutjeske do Kozomora oko 250 km, i to gladan, po bespuću, preko planinskih vrhova, klanaca i dubodolina.

Krajimir GRBOVIĆ

KROZ BOJIŠTE S KAZALIŠTEM NARODNOG OSLOBOĐENJA

d grupe glumaca koji su 22 aprila 1942 prešli iz Zagreba na oslobođenu teritoriju formiralo se 10 januara 1943 u Bihaću Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije. Službenim aktom AVNOJ-a (sa potpisom druga Veselina Masleše) potvrđen je status ovog pozorišta, i otada, pa sve do kraja rata, ono je funkcionalo kao samostalna ustanova na oslobođenoj teritoriji. Státut ovog pozorišta bio je ujedno i prvi

statut jedne kulturne institucije koji su potvrdile naše narodne vlasti, pa prema tome, ovo je pozorište dobilo počasno mesto da bude istoriski naša prva kulturno-umetnička ustanova u novoj Jugoslaviji.

Na početku svoga života pozorište je bilo pod starateljstvom svoga osnivača, no ubrzo je počelo da menja staratelje, jer su mu neprijateljske ofanzive uskraćivale mogućnost dužeg stacioniranja i regularnog rada. Glavnu brigu i starateljstvo imao je nad njim pretežno Vrhovni štab NOV i POJ, pa je u partizanskim redovima ovo pozorište bilo poznato kao »Pozorište Vrhovnog štaba«.

U toku borbe ono se nekoliko puta i rasformiralo, ali ipak glavni deo članstva ostao je celo vreme rata kao kompaktna jedinica u sklopu naše Narodnooslobodilačke vojske.

U Miljkovcu 2. maja 1943 grupa članova ovog pozorišta prebačena je iz sastava Treće u sastav Druge proleterske divizije. Ili, kako smo mi prostije formulisali: »od Save Kovačevića i Radomira Babića otišli smo Peku Dapčeviću i Mitru Bakiću na »stan i hranu«.

U grupi su u to vreme bili od zagrebačkih drugova: Ivka Rutić, Salko Repak, Milan Vujnović, Joža Rutić, Žorž Skrigin i Vjeko Afrić, a od novih, koji su se ovoj grupi priključili za vreme borbe (po redu dolaska u KNO): Mira Pejić-Afrić, Darinka Tatalović-Lončar, Nada Brnić-Borozan, Mira Đerić-Šobajić, Junus Međedović, Anika Radošević, Ljubo Božanović, Stevan Radovanović, Radovan Urošević-Bata, Nikola Hercigonja i Miron Vinski-Cesarec. Na početku ofanzive u Boanu priključio se grupi Milan Šupica. U toku ofanzive, kod Suhe, priključili su se Braslav Borozan i Silvije Bombardeli. Tri dana docnije, kod Lučkih Koliba, došla je Mira Banjanin, a prilikom samog prelaska Sutjeske priključio nam se i Jerko Gunjača, koji je sutradan poginuo od bombardovanja na Milinkladi.

U toku ofanzive ostao je ranjen u bolnici Radovan Urošević-Bata (u Mokrom Dolu 12. juna 1943) i nije se više vratio u grupu. Iste godine poginuo je nesrećnim slučajem u istočnoj Bosni.

Na završetku ofanzive otišao je od nas Miron Vinski-Cesarec (u Šahbegovićima 21. juna 1943) i nije se više vratio u grupu. Poginuo je u Hrvatskoj 1944.

U Goletiću iznad Kladnja 29. juna 1943 otišli su iz grupe: Stevan Radovanović, Milan Šupica, Silvije Bombardeli, Mira Đerić-Šobajić, Darinka Tatalović-Lončar i Mira Banjanin. Niko se od njih nije više vratio u grupu.

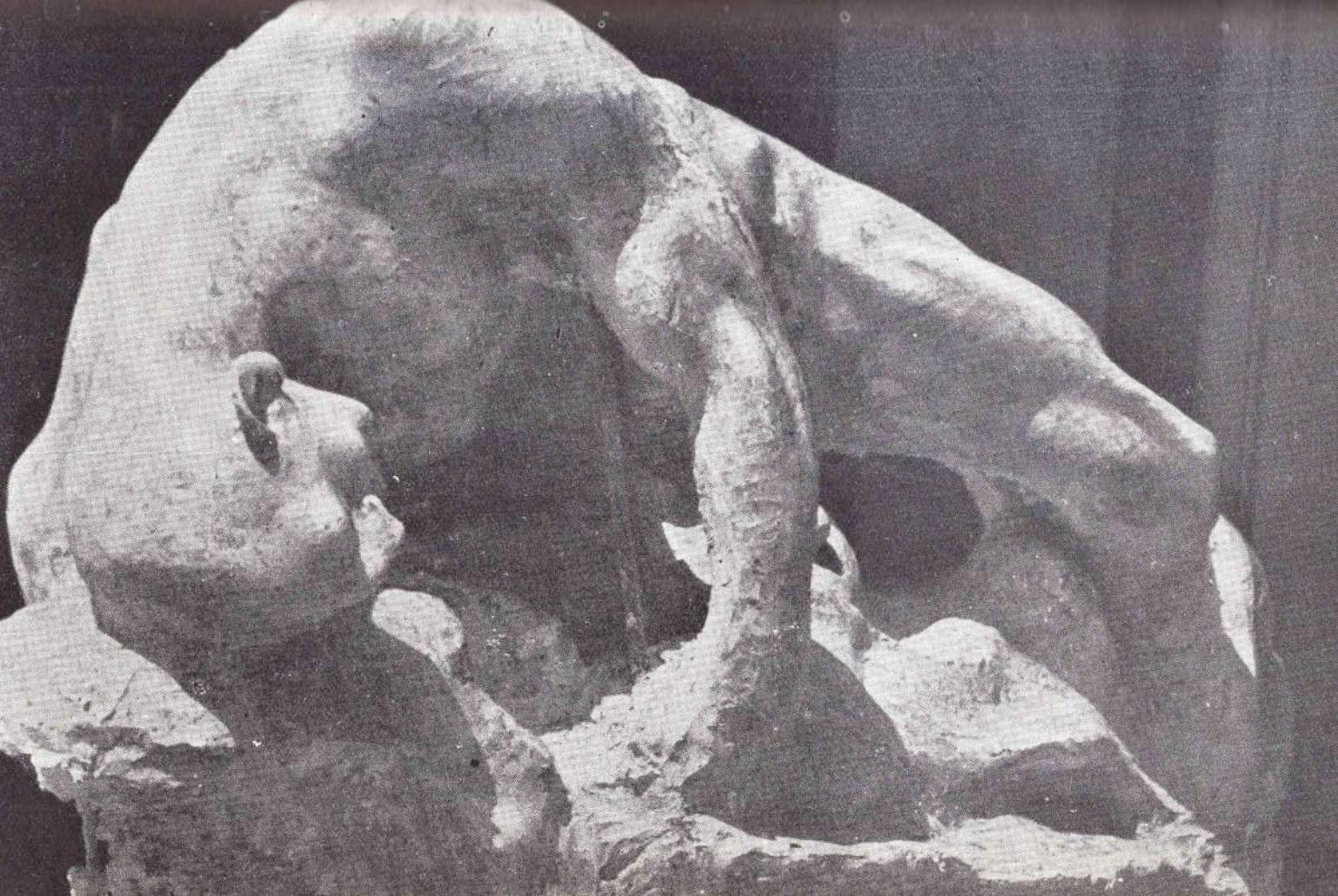
Nešto malo docnije (10. juna 1943) odlazi u bolnicu naš stari drug iz Zagreba Milan Vujnović, koji je zatim ostao na teritoriji istočne Bosne i ponovo se priključio grupi godinu dana docnije (na Visu, 24. jula 1944).

Ofanziva je zatekla grupu u malom mestu Boanu, u Crnoj Gori, gde je prilično iscrpena stigla nakon dugih pešačenja posle svršetka Četvrte neprijateljske ofanzive.

Odmor u Boanu trajao je svega devet dana (od 13. do 21. maja). Izgladneli i iznureni još od Četvrte ofanzive, nismo ovde imali ni vremena ni mogućnosti za bilo kakav oporavak. No, uprkos tome, Boan nam je ostao u prijatnoj uspomeni, možda zato što smo bar za kratko vreme osetili dašak mirovanja.

Iz Boana krenuli smo pod Durmitor u Gornju Bukovicu (u blizini Žabljaka). Tu smo nekoliko dana proveli na nekom pustom pašnjaku. Uz veoma slabu ishranu osećali smo se kao u pustinji.

U Boanu je bilo življe. Tamo smo dali i nekoliko priredaba. Osećali smo puls nekakvog života. Uvežbavali smo i neke nove tačke. Jedna od najuspelijih naših priredaba bila je ona koju smo na otvorenom polju igrali borcima jedne dalmatinske brigade koja je upravo išla na položaj. Posle toga imali smo još dve priredbe: jednu za učesnike neke šire kon-

Matija Vučović: RANJENIK (bronza)

ferencije i jednu za drugove koji su bili zamenjeni za neke nemačke zarobljenike.

Možda nam je Boan ostao u dubokoj uspomeni, i zato što je u njemu poslednji put progovorila naša muza i što smo se u njemu za duži period oprostili od pozornice.

Gornju Bukovicu smo upamtili naročito zato što nam je to bio poslednji »krov nad glavom«. Premda nismo spavali na nekim krevetima (to bi bio i preveliki luksuz), ipak smo bili srećni što ne kisnemo i što nas vetrovi ne produvavaju. Mogli smo tamo još nekoliko dana da u miru čitamo, da peremo svoje rublje i da se umivamo, a to je značilo mnogo. Od ovog mesta nije više bilo života »pod krovom«. Ukoliko je i bilo nekog dremuckanja (jer o spavanju nije bilo ni govora), bilo je to pod nekom bukvom ili u kakvoj pećini. Poslednju kolibu smo videli još kod Vučeva. Posle toga bili smo željni da ugledamo barem neki plot ili kakav plast. Svaka se civilizacija netragom izgubila. Prvu smo kuću videli tek kada smo izišli iz neprijateljskog obruča, a to znači na kraju ofanzive. (Prvi put smo legli u krevet tek u Prnjavoru 15. septembra i to svega jedne noći.)

Iz Gornje Bukovice u brzom pokretu otišli smo u Pošćenje. Tu smo se, nakon devet sati pešačenja, malo odmorili i odmah zatim krenuli na veliki marš, koji je trajao punih trideset i sedam sati. U toku tog usiljenog marša avioni su nas nekoliko puta bombardovali. Preko sela Unač stigli smo u Pišće, i tu smo izgubili deo grupe. Dugo smo u noći vrtludali po stenju i bespuću. Ujutru smo se našli. Za celo vreme nigde nismo naišli na vodu, pa nas je žeđ strašno izmorila.

Preko Donjeg Unča i Barnog Dola u dubini nekog kanjona prešli smo improvizovan most na Pivi, naravno uz pratinju mitraljeskih rafala iz aviona koji su se spuštali duboko u kanjon i pikirali na most.

Sutradan smo stigli u Mratinje. Upamtio sam neobičan položaj ovog malog sela. Okruženo visokim brdima, izgleda kao da se nalazi na dnu nekog lonca. Nismo se smeli zadržavati u selu zbog eventualnog bombardovanja.

Teško je bilo uspeti se na vrh lonca. Penjanje na Maglić bilo je vrlo naporno. Strašno je bilo gledati kako se konji sunovraćaju niz one strmoglave urvine i provalije.

Kada smo prešli prve vrhove Maglića morali smo da odustanemo od daljeg probijanja u ovom pravcu i požurili smo da se vratimo istim putem natrag u Mratinje. Nemci su ovde bili naročito uporni u držanju položaja pa, premda su imali velik broj ranjenih i poginulih, nisu ipak hteli da napuste svoja uporišta. Istovremeno su im dolazila neprestano

pojačanja iz Foče i Kalinovika. Gledali smo kako se nemačke alpiske čete penju pomoću nekih specijalnih naprava na vrhove Maglića.

Prošli smo pored Mratinja i odmah nastavili put za Vučevu. U noći, u totalnoj pomrčini, u nekoj izmaglici koja se zatim pretvorila u kišu penjali smo se uz neku urvinu, uz neko točilo, đavo bi ga znao šta je to bilo. Penjali smo se »četvornoške«. To putovanje prozvali smo prolazom kroz Danteov parkao misleći, naravno, da će nam to biti najteže i najnapornije putovanje. Prevarili smo se.

Na Suhoj Gori spavali smo u jednoj pećini, gde, je sve bilo svakakvo samo ne suho. Na mestu gde smo spavali voda nam je noću ulazila u nos. Ni jednog milimetra nije bilo na nama po kome nije milela voda. Formalno smo se kupali za vreme spavanja.

Devetog juna prešli smo Sutjesku. U grupi je već tada bilo sve bolesno i iznemoglo. Konja više nismo imali. Sve smo stvari pobacali i sopstveno telo ostalo nam je jedini teret, a taj nije bio nimalo lak.

Na Milinkladi i kod Lučkih Koliba doživeli smo dva uza-stopna snažna bombardovanja iz aviona. Jedan drug nam je poginuo, a Joža Rutić je od eksplozije jedne bombe potpuno ogluveo na jedno uho. Njegova čerčica Dina, koja je tada imala jedva nekoliko meseci, ostala je bez pelena, povoja i cele svoje dečje opreme koju je jedna bomba raznela u paramparčad.

Na Zelengori bili su ranjeni Radovan Urošević-Bata i Mira Đerić-Šobajić. Uroševića smo ostavili u partizanskoj bolnici u Mokrom Dolu, jer mu je rana bila teža i zahtevala je lekarsku intervenciju.

U noći 13 maja kod sela Rataj prešli smo drum Kalinovik-Foča i stigli u Miljevinu. U selu Jasenovo dobili smo prvu hranu. (Ja sam kao »prvu hranu« pojeo jedan stručak mladog luka. Prijao mi je tako da sam mislio da jedem banane.) No, ovim probijanjem najgušćeg obruča naša pešačenja nisu prestala. Baš obratno: sada su postala danonoćna. Nismo se nigde duže zaustavljeni. Napadi Nemaca bili su vrlo česti, dok su snažna bombardovanja iz vazduha bila ređa. Ali, zato su se »pikavci« naročito »nakotili«.

Od 14 do 20 juna prošli smo kroz ova sela: Jasenova, Osija, Kolakovići, Vujinovići, Pijevci, Soćevići i Modro Polje. Probili smo se onda preko pruge Sarajevo — Višegrad negde između Prače i Sjetline. To je bila noć puna uzbudljivih događaja. Posle napada Nemaca iz oklopног voza, u kišnoj noći punoj pomrčine, izgubili smo vezu među sobom i svaki se probijao kako je znao i mogao. Posle mnogih peripetija prošli

smo sela Hotičina, Podmjenik, Bogovići i Šahbegovići. Premda broj prevaljenih kilometara i nije bio tako velik, ipak su ova pešačenja bila veoma zamorna i vremenski duga, jer smo se usled fizičke iznemoglosti kretali vrlo sporo. Jedva smo vukli ranjave noge, često nam je nestajalo daha tako da smo morali da zastajemo, kako bismo na neki način prikupili snage.

Bez obzira na to što se datum oko dvadesetog juna smatra nekakvim svršetkom ove po redu pete neprijateljske ofanzive, naša pešačenja nisu prestala sve do 23. septembra, kada smo nakon kružnih putovanja po istočnoj Bosni, od Sprače i Krivaje do Drine, Save i Bosne, preko Konjuha, Ozrena i Majevice, zatim Čečave i Ranča stigli konačno u Jajce.

U Vračevcu je 11. jula bila, nakon skoro dva meseca čutanja, naša prva priredba za bolnicu. Toj priredbi prisustvovao je i Štab Druge proleterske divizije. Kao da smo se probudili iz nekog jezivog košmara, morali smo da utrošimo dosta vremena da se priberešemo i da iz one mešavine stvarnosti i uluzija, ili bolje reći iz one stvarnosti koja je imala oblik neverovatnih fantazmagorija, izvučemo neki realan duševni bilans. Trebalo je dugo dok smo stekli normalnu fizičku i psihičku ravnotežu, premda nam je svest bila uvek budna, čak i snažnija i intenzivnija nego ikada ranije.

*

Za vreme čitavog rata vodio sam neke vrste dnevnika. Ja sam doduše i pre rata, još kao dečak, zapisivao događaje koje sam smatrao važnijim i beležio sam neke svoje misli o stvarima i problemima koji su se pojavljivali u mojoj neposrednoj okolini, pa sam taj posao nastavio i u partizanima. Vodio sam ustvari tri vrste beležaka, ali nijedna zapravo nije imala uobičajeni oblik dnevnika. Sve tri su bile pisane kraticomama, imena ljudi zapisivana su nadimcima, a mesta sam označavao posebnim šiframa. To sam sve radio zato što nisam htio da neprijatelju pružim bilo kakav materijal koji bi mogao zloupotrebiti u slučaju da mu ovi moji dnevničici dopadnu šaka. Danas kada pišem ove redove moram da na neki način dešifrujem svoje sopstvene izveštaje.

Kada to radim, kada iz onih izbledelih slova, iz onih telegrafski zapisanih misli, iz onih kratica i šifara otkrivam događaje, kada odgonećujem svoje sopstvene misli i svoja minula osećanja, čini mi se kao da se prisećam nekog davnog, zamalo već i zaboravljenog sna. Nekiput moram dugo da kopjam po memoriji, da nekoliko puta revidiram svoja dešifrovanja, jer mi, naravno, iz ove perspektive, iz fotelje kraj pi-

saćeg stola, mnoge stvari izgledaju neverovatne. I treba dugo dok se uživim u dane Durmitora, Maglića, Volujaka, Sutjeske, Zelengore... kada je Nemogućnost uzela oblik Stvarnosti.

LISTAJUĆI PO SVOJIM ZAPISIMA...

Pisano u Boanu prvog dana velike neprijateljske ofanzive.

Ne mogu da zamislim neko brzo smirenje. Kao što mi je nekada izgledalo kao neostvarljiv san da pešačim »po šumama u gorama« i gazim »leglo orla i vučje staze« tako mi je sada nemogućno da zamislim sebe u lakom civilnom odelu, čistog, sitog i naspavanog... Zar je moguće da će ikada sedeti u restoranu za serviranim stolom i brisati usta čistom belom servijetom?

Čini mi se da se neće nikada osloboditi ovih bombi sa pojasa i ovog pištolja sa bedra. Čini mi se da neće nikada prestati da živim u pokretu. Tako sam se srođio sa ovim životom da u njemu nalazim posebnu draž i sreću. Osećam neke naročite lepote ovog skitničkog i razbarušenog života.

Ovaj čudan poluvojnički, polučergarski, poluorganizovani i polustihiski život, lišen ženske ljubavi, materijalnih briga i svih sitnih i krupnih udobnosti građanskog života, ovaj život pun događaja i nepredviđenih doživljaja ima neke vanredne čari i lepote. Sva čar ovog života upravo se i sastoji u njegovoj divljoj razbarušenosti, u njegovim oštrom, divergentnim i disparatnim kompenzacijama. Vest o kakvoj našoj pobedi, ili srećno prebrođena opasnost pružaju čoveku toliko duševnog zadovoljstva i sreće da sva fizička stradanja i pretrpljene patnje izblede pred takvim osećanjima.

Smeh i plać dobijaju u ovom životu posebnu funkciju i posebno mesto. Pesma ovde ima posebno značenje.

Eto, drugovi zakopavaju svog poginulog druga i pri tome pevaju!

»Naša borba zahteva, kad se gine da se peva.«

Gledao sam borce koji su plakali kada nisu bili određeni za »mrtvu stražu« ili za odbranu kakvog istaknutog položaja gde je smrt bila gotovo stoprocentno sigurna.

Da ne govorim o našoj glumačkoj reči koja je ovde specijalno primljena, na način koji ne bi mogao da bude lako shvaćen od »mirnog običnog građanina«.

Učinio bih nepravdu budućem čitaocu ovih redaka, koji će trezno i smireno da lista po ovim stranicama, kada ga ne bih upozorio da je ovaj život obilovao neverovatnim paradoksim i nerazumljivim kontradikcijama, da su u njemu strasti,

zanos, oduševljenja i sva mogućna pozitivna i negativna osećanja i dispozicije dolazili do takvih paroksizama, da bi se u tom labyrintru uskipelih duša i karaktera vrlo lako mogao izgubiti i zatutati onaj kome ti paradoksi, kontradikcije i absurdni ne bi postali logični i realni.

Upravo ono Njegošovo »neka bude što biti ne može« ostvarilo se ne samo kroz događaje, već je i u pojedinačnim ljudskim sudbinama očigledno pokazalo svoju neverovatnu logiku i svoj nepobitni realitet. Sećam se Prenja!

Ne znam šta nam još pretstoji i kakvi će nam se sve putevi otvoriti. Izgleda da neprijatelj opet nešto spremi.

Iznad nas lete bombarderi, a oko nas Nemci vrše koncentracije.

Žao mi je što sam se morao rastati od Gorana. Za vreme ovog zatišja, u ovom romantičnom seocetu, mogli smo još da izmenjamo mnoge interesantne misli.

Nekidan smo jeli puževe. Kada se dobro pripreme to je nekakav specijalitet, ali naše su ih drugarice jednostavno samo zamastile i pužići su nam kao kakve gumice otskakivali od zuba do zuba, čak i rošćići su im bili napeti, i kad smo ih uzeli među prste, oni su nas nekako začuđeno gledali svojim sitnim očicama i otvorenim ustima kao da hoće da nas pitaju: »Zar ćete nas zaista pojesti?« — Premda smo bili gladni, ipak ih nismo pojeli.

*

Pisano u šumi, dok iznad samih vrhova visokih stabala kruže »pikavci«. Svojim krilima gotovo da dotaknu zelenilom proleća okičene vrhove.

DVE DRUGARICE U VELIKOM POKRETU

Silazili smo nekom strminom. Red kolone se bio potpuno poremetio. Naći ćemo se valjda negde u nekoj dolini ili na obali reke. Glavno je da siđemo. To je stvarno bio najveći problem. Svakako veći od onog da održiš vezu u koloni. Trebalо je tu puzati, klizati, skakati, preskakivati, vući se na ledima i potrbuške, prebacivati se s grebena na greben... Pod nama se u tom kvrgavom i grbavom točilu odronjavao šljunak, valjalo kamenje, teklo blato i pljuštala voda. Trebalо je da paziš da ne makneš kamen i da ne odgurneš šljunak, jer ako se teren pod tobom počne valjati odjednom će se survati lavina koja može da pobije sve pred sobom.

Nebo se natmурило i samo što se pljusak ne okomi na nas. Pod nama huči voda koja se uz užasnu buku sliva sa vi-

sine. Grmljavina je pritisla ovaj kanjon i pomešala se sa vatom artiljerije i minobacača. Kao iz nekog ponora dopire do nas mukla duboka jeka mitraljeskih rafala. Osećaš se kao da si u nekakvom divovskom mlinu koji hoće i bregove da samelje. Ljudski glas ti izgleda kao zujanje komaraca. Neprestano moraš da se obazireš da vidiš ima li još nekog pored tebe, imaš li vezu sa kolonom.

Iznad mene, klizeći na leđima, vuče se jedna drugarica. Već i ne pamtim koliko je puta pala. Njeno malo telo, sitnih i nežnih udova (rođeno na svilenim jastucima, nenaviklo na teškoće i negovanu pomadama i kolonjskim vodama, sa noktima na kojima su se još do nekidan sjajili raznobojni lakovi), njena porcelanska figurica koja je do nedavno bleštala u sjajnim kostimima na raskošno osvetljenoj baroknoj pozornici, sada je pala u zagrljaj divljeg stenja i nakostrešene prirode koja ima mnogo sličnosti sa Paleolitom.

Preda mnom je blatinjava, klizava nizbrdica. Biće najbolje sesti u blato i otisnuti se, pa kud svršiš — svršiš. Zastanem da bih pričekao drugaricu. Možda će joj biti potrebna moja pomoć.

Silazi ona polako poštapajući se dugim kvrgavim drvetom. Uvila se sva u krpe, a iz pocepanih pantalona viri joj golo, mršavo i osušeno telo. Ne mogu da shvatim odakle više crpe snagu. Nema više od trideset kilograma. Žutilo na licu pokriveno je tamnom naslagom dima i blata. Kapci na očima su joj tako otekli da se zenice više i ne primećuju. Ne znam kako uopšte može i da gleda. Nozdrve su joj pomodrele i na njima se uhvatila krasta. Od nosa do ustiju sve je izjedeno, izranjavljeno, a iz nozdrva kaplje sluzava tečnost. Da nisam svakog dana pratio njen preobražaj, ne bih je sada mogao poznati. Otelo mi se pitanje:

- Kako ti je?
- Dobro! — rekla je mirno i gotovo uvređeno.
- Pa ti si bolesna.
- Nisam. Meni je vrlo dobro.
- Hoćeš li da ti pomognem?

— Hvala. Mogu ja vrlo dobro i sama da siđem. Rekla je ovo otsečno i odlučno. Gestom uvređena čoveka prošla je pored mene. Sela je u blato i skliznula kao na tobóganu.

Izgledala mi je kao kakvo neposlušno dete kome se protelio malo »opasne igre«.

Kada je sišla uhvatila se rukama za neko povalone deblu i, hvatajući se za njegove osušene grane, polako se podigla. Kada je stala na noge, ponosno se uspravila, isprsila se i zabacila glavu, kao da hoće i gestom da potvrdi svoje ranije izjave. Kao da je ovim pokretom htela da mi kaže:

— Gledaj koliko još snage ima u meni.

Nije učinila ni dva koraka, tresnula je u blato svom svoljom škrtom dužinom. Jedan čas je ostala zbumjena, a onda se naglo otisnula i počela da kliže. Htela je valjda da mi pokaže kako je ona namerno tresnula.

Dok sam tako posmatrao ovu samouverenu prkosnicu stigla je do mene Ivka (Rutić) sa detetom.

Ivka je u septembru 1942 u malom ličkom selu, u jednoj partizanskoj bolnici, rodila žensko dete. Sa detetom u naručju prošla je Četvrtu ofanzivu od Like do Crne Gore. Pored partizanske ishrane, naravno, ona nije mogla da doji svoje dete. Bila je to velika briga u danima pokreta pronaći mleka, čaja, kamilice, šećera, zatim povoje i pelene. Trebalo je i sapuna da se ta dečja oprema opere, a u tim danima si pre mogao da nađeš zlato nego sapun. Ipak — mala Dina je imala uvek čiste bele pelene i marljivo isprane povoje.

Još na početku ofanzive dogovorile su se drugarice u grupi da pomognu Ivki i da se smenjuju kod nošenja deteta. Tako je dete prelazilo iz ruke u ruku tokom dugih pešačenja preko Oštrelja, Mliništa, Prenja, Ljubine, preko Boračkog Jezera i Nevesinjskog Polja, kada smo se verali po hercegovačkom i crnogorskom stenu. Ivka je uvek nerado davala drugom svoje dete i više je volela da sama snosi tu brigu. Nekiput je trebalo pribeci i oštrijim merama i direktno je prisiliti da predala dete.

Do nedavna smo imali nekog konjića za malu Dinu. Mnoge je tegobe izdržao taj konjić. Gladovao je zajedno sa nama i teglio je dok ga nisu ostavile i poslednje snage. Još je Maglić izdržao. Crknuo je od umora. Pogled mu se zamaglio, glava klonula i nije se više maknuo s mesta. Bez pozdrava smo se oprostili od ovog četvoronožnog člana naše grupe. A on je, ipak herojski, izvršavao svoje zadatke.

Ivka je bila načinila specijalnu napravu za nošenje deteta. Zahvaljujući nekim vešto ukrštenim povojima, dete je kao u kakvom ruksaku ležalo na prsima dok su se povoji vezivali preko leđa nosača, tako da su ovome bile potpuno slobodne ruke. Mogao je komotno da se hvata rukama, da se penje na konja i da drži uzde.

U belom, debelom kaputiću od grube seljačke čoje Ivka se nije mnogo izmenila. Bila je mršava kad je došla u partizane, pa nije imala mnogo da izgubi. Tek su joj oči dublje upale u začaćene duplje, a lice joj je dobilo neko mrtvačko bledilo. Usne su joj pobelele i sva je bila gotovo prozirna.

Gledao sam je kako se sada na leđima spušta s kamena na kamen. Hvatala se rukama levo i desno dok joj je na prsima ležala mala Dina.

— Kako ti je, Ivka?

— Dobro. Trebalo bi već da negde stanemo, da skuvam mleko za Dinu.

— Čini mi se da nemamo više mnogo da silazimo.

— Ja bih skuvala mleko. Dugo će trajati dok svi siđu. Ko zna šta nas dole čeka. Dina ne može da ostane gladna. Već dugo nismo imali pauze.

— Pogledaj. Sada će i pljusak. Moraćeš pod neko šator-sko krilo. Ja mislim da nemamo više od pedeset metara do podnožja. Hoćeš li da ti nešto pomognem?

— A šta možeš da mi pomogneš? Ništa se tu ne može. Valja mi požuriti da što pre stignem do nekog ravnijeg terena.

— Teško ćeš ti, Ivka, da izneseš to dete kroz ovaj pakao.

— Ubila bih se kada bi se nešto dogodilo mojoj Dini.

Sišla je niz strminu. Hvatala se za grane, za povaljena stabla i osušene panjeve. Grabila se za stene i skakala s kamena na kamen, klizala i puzila, prebacivala se napred i natrag, dok je visoko na prsima držala svoje dete, rođeno u ognju rata.

*

Pisano u nekoj pećini pored
obale reke.

NAPUŠTENI HELIKON

Niko više ništa ne može da nosi. Ove nekolike kosti presvučene kožom postale su tako teške da je i košulja teret. Ne vidim više ni jednog konja. Svi su redom uginuli, što od umora, što od avionskih bombi i mitraljeskih rafala. Ne može više da se nosi nikakva iole teža stvar. Putem nailazimo na pobacane lonce, kazane, nogare, pa čak i pisaće mašine. Malo-čas sam pored obale ove reke naišao na ostavljene i pobacane muzičke instrumente.

Mi smo isto tako već davno bacili kazan, a harmoniku smo ostavili u nekoj pećini. Učinilo mi se tada potpuno logičnim da se moramo oslobođiti svih tereta kako bi naša grupa bila što lakša i pokretljivija.

Sada kada gledam ove napuštene instrumente obuzima me neka naročita seta i neka neobična potištenost. Postajem melanholičan. Mi već dugo ne dajemo nikakve priredbe i malo zaboravljam da sam ikada bio glumac.

Sada smo živi akteri jedne doživljene epopejé, prema kojoj će pisana reč ostati sigurno samo nedorečeno slovo.

Koga može u ovim danima da uzbudi reč glumca, kada je svaka staza, svaki grm, svaki kamen preliven duševnim potresima, kada tragom svake partizanske kolone teče nabujala

i virovita reka preživelih osećanja, drhtavih uzbuđenja, intenzivnih misli koje napinju snagu, izazivaju samopregor i stvaraju odlučnost.

Ovde je život emotivniji i jači od umetnosti. Po ovom krvavom bespuću život svojom strašnom rukom piše Istine, piše na hiljade drama, piše istinske Ilijade i Enejide. U senci ovih nepreglednih stabala stupaju Ahili i Hamleti, idu jedan za drugim bezbrojni likovi kojima je život odredio sudbine.

Pred veličinom života čini mi se da je ovde umetnost izgubila svoj smisao.

Preda mnom na nekoliko koraka leži divovski helikon. Možda je izrešetan mitraljeskim zrnima, a možda još u njemu živi sva sila neispevanih melodija. Smotao se oko nekog kamena, tih i miran. Njegov se urlik utopio u haosu ratnih šumova.

U ovom boju suvišan je zov trube. On je zanemeo pred veličanstvenim povikom koji se hiljadugrlato ori u dušama umornih boraca.

Smotao se divovski helikon, kao uspavani udav. Kao da od srama umire, što je postao suvišan. Gasi se njegov zlatan sjaj, a sutra će se već za nj hvatati sivozeleni lišajevi, potećiće njegova tamnozelena krv. Oblivaju ga potoci kiše... hoće da ga rastoče. Odbačen je kao smrdljiva krpa na đubrište stida i sramote.

— Ej, druže, helikone, sloboda ne bira žrtve! Umri hrabro, sa ponosom i dostojanstvom, ležiš pored onih kojima će umrlicu da pišu pokolenja.

Ovo pišem pored vatre u noći punoj mraka i umora. Vetrovi su se stišali i sada čekamo nove oluje.

Cele smo noći pešačili. Verali smo se uz neko brdo. Išli smo korak po korak. Svakog časa smo zastajali. Probijali smo se kroz redove neprijatelja. Najveću smo borbu imali sa snom. Da smo bar hodali ili trčali, lakše bismo izdržali nespavanje. Stajali smo po čitavih pola sata na istom mestu i nismo smeli da sklopimo oči. Nismo smeli ni da pričamo. Svuda je morala da vlada mrtva tišina. Ni koraci nisu smeli da se čuju.

Jedva smo na nekom proplanku dočekali jutro. Kolona je već posle prvih tračaka svetla krenula nešto brže, a hladan jutarnji povetarac osvežavao nam je upaljena lica i usijane očne kapke. Proželo nas je neko vedrije i veselije raspoloženje. Išli smo sve brže i brže. Ta postepena žurba ulivala nam je neku veru i nadu da ćemo sada da stignemo negde. Negde — svejedno gde. Negde gde ćemo se malo odmoriti. Negde, u

neko zatišje, gde će ratna buka da bude nešto dalja, gde ćemo moći da se malo raspričamo, gde ćemo saznati nešto o pravcu svog kretanja i mestu gde se nalazimo.

Kraj je bio prekrasan. Modre jutarnje maglice okruživale su vrhove brda, a sve se oko nas kupalo u bistroj jutarnjoj svežini. Prava idila. Stopostotna romantika. Sentimentalna erotik. Snovi pokojnog Rusoa u branko-radičevićevskoj ekstazi. Čujemo pevanje ptica i žuborenje potoka. Formalno Stražilovo.

Kada je »pala« komanda za odmor, puni neke tihe sreće seli smo na vlažnu travu. Neki su se čak ispružili za spavanje. I ja sam se malo protegnuo po onoj rosi da bih bar za časak osetio slasti dokonog leškarenja. Sve je bilo mirno oko nas. Imao sam utisak da su ljudi na stotine kilometara daleko odavde. Činilo mi se da se nalazimo na nekom izletu o kome sam toliko puta u životu maštao a koji nikada nisam ostvario. Toliko sam puta u životu sanjao da odem negde u prirodu gde će biti daleko od gradske gužve i pozorišne vreve. Osećao sam tada kao da se moj san ostario, i uživao sam u osećanju da me je život nečim davno žuđenim iznenada podario.

Nije dugo trajao taj užitak. Nisam povukao ni nekoliko dimova iz svoje lulice kada najednom: tres! Kao da se zemlja raspukla pod nama. Mina iz bacača eksplodirala je na nekoliko metara od nas. Osetio sam kako zemlja pada na mene. Nikakvog šuma nisam čuo pre eksplozije. U prvi mah nisam se mogao snaći. Nisam znao šta se-to događa. Mozak mi je naprsto prestao da funkcioniše. U sekundi sam pomislio da sam već mrtav. Iz te momentane katalepsije trgnuo me vrisak: »Beži! Minobacači!« Odmah zatim sledila je druga eksplozija, pa treća, četvrta, peta... Nisam ih više brojao.

Video sam nekoga ispred sebe kako beži, pa sam i ja počeo da bežim. Kuda? ne znam. Trčao sam koliko me noge nose.

Kako se u ratne veštine savršeno ne razumem, to nikada nisam mogao da pogodim odakle se puca, gde je neprijatelj i kuda treba da se sklonim. Bežao sam upravo kao muva bez glave. Čuo sam glasove:

— U šumu! U šumu!

Trčao sam u šumu.

Učinilo mi se odjednom da sam već izmakao eksplozijama i da se već nalazim u »mrtvom uglu«. Video sam ispred sebe neke partizane kako se mirno penju uz breg. Stao sam i počeo da razmišljam: »Ne smem da trčim, treba da čuvam snage. Treba polako da krenem za onim partizanima, koji su bili sigurno više od stotinu metara ispred mene.«

Uzdahnuo sam duboko nekoliko puta, ustao i krenuo. Nisam učinio ni nekoliko koraka kad me stiže neki partizan. Bio sam srećan što sam imao nekoga pored sebe. Odmah sam pomislio: »Ovaj valjda zna šta treba da se radi u ovakvim slučajevima«. Kako mi je prišao, umesto da me oslovi, on je odvalio jednu krupnu psovku na račun fašista i pošao sa mnom.

Išli smo tako nekih pedesetak metara. Najednom — rafal. Treći neki švapski mitraljez i gromovito odjekuje u gustoj šumi.

— Lezi!

Legao sam. Moj saputnik počeo je da ređa psovke, dodajući svakoj nov epiteton ornansi. Skidao im je redom sve bogove, svece, majke, sestre, krv, kosti, glave...

— Šta čemo sada?

— Čekaj!

Čekao sam. Oko nas su zviždala tanad.

Kada je nekoliko dugih rafala prošlo kroz šumu, moj drug je ustao i, kao da komanduje četom, naredio mi: »Za mnom!«

Bez pogovora poslušao sam naređenje. Ulio mi je tako poverenje da sam pomislio za njega da mu ni Napoleon ne bi bio ravan.

Bežali smo od bukve do bukve, od hrasta do hrasta. Još je nekoliko rafala odjeknulo šumom a onda se sve utišalo.

Najzad smo se priključili koloni.

Na jednom šumovitom proplanku sreo sam se sa glumcima. Upravo smo hteli da jedan drugom ispričamo svoje doživljaje i da se izbrojimo — da vidimo jesmo li svi na okupu — kada neko uzviknu: »Avion!« Bio je samo jedan. Leteo je dosta visoko. Kružio je iznad nas nekih pola sata, a onda je krenuo istim putem odakle je došao.

— Ne sluti na dobro — pomislih.

— Uskoro bi ovde moglo da bude gadne gužve.

Šta čemo sada?

— Ništa! Leći i spavati.

Legao sam i začas zaspao. Ne znam koliko sam dugo spavao kada me je naglo probudio čudan san. Sanjao sam, naime, da spavam u svom stanu i da sam čuo kako je neko zakucao na vrata. Čuo sam svoj sopstveni glas: »Slobodno!« Međutim, kad sam se osvestio video sam da je to bilo neko daleko pucketanje mitraljeza, koji se meni u snu pričinilo kao kucanje na vrata. Podigao sam glavu, seo i razmišljaо: eto, sada razgovaram sa mitraljezima.

Najednom nešto mi je zašumilo u glavi. Nisam mogao da razaberem da li imam neku vrtoglavicu ili zaista slušam daleke potmule šumove. Huka je postojala sve jača. Kao da

se nebo trese. Nije više bilo nikakve sumnje: dolaze bombarde. Sa svih strana orili su se glasovi: »Avioni! Sklanjaj se!«

Gde ču da se sklonim? Nigde rupe, nigde pećine, nigde jaruge, nigde poveće bukve. Nastade opšte komešanje.

Eskadrile bombardera, kao leteće sablasti, jure jedna za drugom.

Svi su oko mene negde bežali. Neko se penjaо, neko je silazio, neko se opet vrteo u krugu. (Među ove sam, mislim, spadao i ja.) Ne možeš da poveruješ da nema nikakvog zaklona. Uostalom, nije bilo vremena ni da se traži. Svakog časa počeće da se ruše bombe na nas.

— Četrdeset i pet aviona... ja sam ih izbrojao.

— Nazdravljie!

— Da je svaki poneo samo deset bombi, ima sada da se četiri stotine i pedeset bombi svali na nas.

U trčanju su me zaustavile prve eksplozije. Našao sam se u jednoj maloj uvalici sa Ivkom, Žoržom i Milanom. Ivki sa detetom dali smo mesto između dva kamena. Ona se skupila u tom uzanom kanaliću, a sa druge strane kamena seo je Žorž. Na dva metra ispod njih legli smo Milan i ja pored neke povaljene bukve. Nije to bio nikakav zaklon — više bi se reklo neka uteha. Oni su se tešili kamenom, a mi bukvom. Ispred nas bio je dosta velik prazan prostor, tako da je Žorž mogao da prati pikiranje aviona.

Iznad nas besneo je orkan avionskih motora i Štukinih sirena. Na sve strane zviždale su bombe i tutnjale eksplozije. Pod nama se tresla zemlja. Ja sam se napinjao i skupljao, ne bi li čvrsticom svog tela odolio naletu bombi. Žorž je mogao da posmatra obrušavanje aviona i padanje bombi.

— Ne... ova neće na nas... Ova ide desno...

Mi smo tiho uzdahnuli. Barem nas prva neće pogoditi.

— Ni ova... ova ide levo.

U nama su već počele da se bude neke nade.

— Ova desno...

— Ova levo...

— Ova će prebaciti...

— Ova će podbaciti...

Dok sam tako slušao Žoržove prognoze setio sam se neke karikature koju sam davno video u nekom humorističkom časopisu. Crtež je prikazivao brodolomnika na nekoj dasci, a iza njegovih leđ zinula je ogromna ajkula. Ispod slike stajao je tekst:

— Eto, kada budem pričao svojim prijateljima šta sam sve doživeo, niko neće hteti da mi poveruje.

Nakon pola sata bombardovanja, već smo se navikli na urlanje sirena, zvižduk bombi i pakao eksplozija. Polako se

u nama javljalo neko uverenje da smo imuni od takvog umiranja. Pokatkad smo osećali kako po nama pada sitno kamenje i kako nas posipa prašina. Žorž je celo vreme posmatrao ovu navalu iz vazduha i samo nam je kratko javljaо:

— Ništa... ništa... ništa...

Budući da je opazio kako neprestano gledamo u njega, sada je samo cmoktao ustima i micao glavom:

— C!.... C!....

Izgovarajući ovo slovo, on bi kratko udahnuo vazduh i mljecnuo jezikom. Lice mu je bilo spokojno, premda je sa napregnutom pažnjom posmatrao puteve aviona, kao da je na nekoj fudbalskoj utakmici.

Odjednom njegov se izraz lica promeni. Raskolači oči, otvori usta i čitavo mu se lice nekako izduži.

Gotovo je — pomislih. Stisnuo sam se i skupio kao da hoću da se pretvorim u ništa. Čuo sam Žoržov glas:

— Ova ide ravno... na nas!

Žorž se nakon toga naglo šćućurio, a ja sam zatvorio oči.

Nešto je užasno zazviždalo, kao da je orkanski vetar prozujaо nad našim glavama. Čuo sam lom, neko gromko klepetanje, a onda uz gromovitu detonaciju osetili smo strašan pritisak, kao neki vazdušni udar koji nas je odbacio sa zemlje. Istog časa obavio nas je gust i crn dim. Kao da smo obnevideli. Odmah zatim počelo je po nama da pada kamenje i začas nas je prekrila zemlja. Kada je vetar odagnao maglu oko nas brzo smo se pogledali. Živi smo. Čini mi se da smo se i nasmejali jedan durgom. Žorž je odmah počeo da nam stručno objašnjava:

— Udarila je u stablo. Grana se savila i odbacila je bombu nekoliko metara dalje od nas. Grana nas je spasla.

Nisam mogao da odmerim koliko je još trajalo bombardovanje.

Kada se zvuk motora polako već gubio u daljini, uhvatio sam se za bukvu da bih lakše ustao. Kako sam pritisnuo drvo tako mi je ruka prodrila pod koru. Drvo je bilo trulo i šuplje. Imao sam stvarno »dobar zaklon«.

Dok u ovoj noći, koja je već pri kraju, pišem ove retke, sve mislim hoće li se i sutra negde naći neka spasonosna grana.

*

Đon na cipeli mi je potpuno propao. Odvalio se u parčićima od gornjeg dela cipele pa se podvukao ispod pete. Stopalo mi se sada provuklo kroz rupu, dok se cipela vrti oko noge kao prsten. Nisam se mučio da bih skinuo cipele. Samo sam tresnuo nogom. Osetio sam divno oslobođenje i neku naročitu lakoću. Računao sam ovako: civilizacija je

stvorila cipelu (divljaci hodaju bosi), otvrđnuće koža i priroda će sama sebi da napravi đon. Premda je to bila više uteha nego računica, ubrzo sam se uverio da je uteha bila slaba, a računica pogrešna. Već sam nakon nekoliko sati pešačenja osetio kako se tabani žare, a celo stopalo napada neka vrućina.

Bilo mi je divno kada sam prelazeći preko jednog planinskog vrha gazio debelu, elastičnu i vlažnu mahovinu. Nisam znao da na vrhovima gora ima ravnica koje su zastrte tako krasnom mekom i glatkom mahovinom. Kao da su prekrivene nekim finim, debelim, gumenim sunđerom.

Neko naročito veselje me je spopalo kada sam bez bolova na tabanima mogao da skačem po toj mahovini kao da igram po vanredno mekanom čilimu. Lédena vлага godila je mojim usijanim tabanima. Počeo sam da se klizam, vrtim, da skakućem kao dete na zamrznutom asfaltu. Do maločas osećao sam svaki kamičak, svaku neravninu pod stopalima, a sada mi je sve meko kao da hodam po vodi.

Nikada nisam tako omrznuo mitraljeske rafale kao toga jutra. Uskratili su mi tako retku radost. I kada sam počeo da bežim, smejavao sam se onom blesavom Nemcu koji je mislio da neću moći da pobegnem od njegovih zrna. Po ovoj mahovini mogao bih da budem brži — od zvuka.

*

Pisano u šumi.

Noć nas je spopala kao slepilo. Ovde jedva osećaš iznad sebe konture stabala. Idemo jedan za drugim, sa veoma malim razmakom. Skoro da jedan drugog dotičemo. Šapat se širi kolonom:

Drugovi, ako vidite negde neku lepu kuću, ili ako opazite kazan sa hranom (mogli biste čak da primetite i nekoga kako deli hranu), ili ako ugledate lep prostor krevet... znajte da vam se sve to samo pričinjava. U partizanima se dešavaju takve halucinacije. Ćutite i ne govorite drugom šta vidite. Ludilo može da postane zarazno. Masovno ludilo je najstrašnije. Budite svesni toga.

Najpre sam čuo neke viceve: »Pazi da ne vidiš svetog Petra sa bradom.«

»Bolje svetog Petra nego kralja Petra.«. »Bolje bi bilo da vidiš nekog kelnera sa čevapčićima«. Smejanje je bilo vrlo kiselos, i vicevi su prestali. Nastalo je dugo čutanje. Kao da smo sve dublje zalazili u tamu.

Polako, neopaženo, počinju da me napadaju neodređeni svetlaci. Učini mi se da odnekuda dopiru neki sivkasto-plavi tragovi svetla. Načas sam pomislio da je već zora. Kao da neke maglene mase čudnih oblika prolaze mimo nas.

Ispočetka neodređeno, a onda sve jasnije počeo sam da razabirem kuću. Gledam osvetljene prozore. Na njima su prekrasne zavese. Kao kroz dim primećujem nameštaj. Sjajan, lakovani nameštaj. Sve blešti. Eno i kreveta... Znam: to su halucinacije. Svestan sam da prolazimo šumom, da na stotine kilometara uokolo nema nikakve raskošne kuće. Ali, ipak hoću da gledam. Neka je halucinacija, svejedno. Divno je ovo prividjenje.

Kuća izgleda kao kakav mali, raskošni letnjikovac na obali mora. Šum čempresa prati tiho udaranje talasa na morski šljunak. Oko kuće je šaren cvetnjak. Sve sami bokori ruža oko rasčvetalih kamelija. Nasred parka vidim i malen okrugao ribnjak.

Voleo bih da se sada zaustavimo, da bih što duže uživao u lepoti ovog fantastičnog prizora. Sve me nešto kopka da prišapnem svome drugu do mene šta ja sve vidim. Jedva suzdržavam reč da ne poleti.

Dok ovo pišem slušam pored sebe ovakav razgovor:

— Kuća je bila divna. Pred njom su bili neki prekrasni stubovi... kao oni na Akropolu. Video sam ispred nje i statuu gole žene od crnog mermera. Držala je na ramenu krčag iz koga je tekla voda.

— A ja sam opet video planinsku kućicu. Hteo sam da zavičem, jer mi je izgledalo logično i normalno da bi ovde mogla da bude i neka planinska kuća. U poslednjem času setio sam se da to može da bude prividjenje pa sam čutke gledao. Bojao sam se masovnog ludila.

*

Vrlo često čujem izraz »nagrđili su« umesto »bombardovali su«. I, stvarno su one »gadne, bučne tičurine« umele da bezdušno nagrde onu idiličnu lepotu kraja, onu harmoničnu sliku koju priroda stvara u svom bujnom i slobodnom životnom poletu. Tamo, gde miriše vlažna zemlja, sveže prolećno lišće, poljsko cveće i propupelo grmlje, odjednom sve hoće da se uguši u dimu izgorelog eksploziva. Zemlju odjednom prekrije pocrnelo lišće. Osakaćena, polomljena, osmuđena i iščupana stabla kao da žele da prikriju rupčage i jame izranjavljene Zemlje. Jedan se stoletni hrast, ogoljen i pocrneo, obesnažen nadviro nad crnom bušotinom i kao da čujem njegov nemi samrtni izdisaj. Stotine godina prkosio je nebeskim munjama, besnim olujinama, orkanima i vejavicama, a sada, eto, jedna čelična kesa eksploziva pokidala mu je udove, spržila kožu i počupala korenje. Oduzela mu sve životne sokove, ubila dušu i iscedila snagu. Nakrivio se mrtav div bespomoćno čekajući da ga crvi rastoče.

Na njegovoj grani izgorelo je jedno toplo gnezdo, a zemlja je zatrpana pticu — majku.

Na osušenom grmu leži raščetvorena veverica.

Od krtice ostalo je na gomili kamenja samo sprženo krzno.

Veselo treperenje lišća zamenilo je bolno lomljene grane i muklo padanje debla.

Posle svega dolazi tišina.

U toj tišini lebdi nema kletva i očajan vapaj za osvetom.

Kada sino u noći uz drhtave zrake dalekih požara prolazili kroz ovakva groblja otvorenih raka, u nama je buktalo ne-savladivo osećanje: i ovo treba osvetiti.

I onaj poginuli hrast, i onu zatrpanu pticu i ono izgorelo gnezdo i sve one žrtve koje su pale u onoj nagrđi prirode, sve njih treba osvetiti.

Kao da smo iz onog mrtvila crpli nove snage, kao da nam je krv silnije tekla u žilama, kao da su nam se mišići sami od sebe napinjali. Čujem još čvršći bat koraka i osećam još žustriji pokret nedogledne kolone.

Oko nas odjekuju poslednji krici poginulih drugova. Čujemo lelek ranjenika. Do nas dopiru vapaji i kletve onih koji umiru u dalekim logorima. Kao glas bezbrojnih zvona čujemo pozive onih kojima su još tople omče bačene oko vrata.

Pred očima mi je slika dečaka koji su me mrtvim očima gledali kada su kraj mene ležali potpuno crni, ugljenisani od bombi. Oko njih na izgorelim granama bile su pribijene nečije ruke, na drugim su visile nečije noge, glave, raskomadana tela ...

Koraci u koloni su sve jači i snažniji.

Samo krv neprijatelja može da smiri i skupi ove razbacane kosti, ove istrulele mišice. Samo ona može da umiri uzne-mirene duše. Samo ona kad natopi svoju zemlju učiniće da poraste nov hrast, da se svije novo gnezdo, da polete novi orlići ...

Žedni smo te krvi. Ej, vi, varvari dvadesetog veka, gladni smo vaše smrti.

I nije nam teško da vodimo sa vama ovu neravnu borbu »stotinu na jednog«, jer koliko god ima vas više na broju, toliko i još hiljadu puta više ima u nama svesti i duševne moći. Veći smo od vas, neizmerno veći, i pogazićemo vas. Bićete đubre na našim njivama.

Treba žuriti, treba se probiti, treba što pre stići do mesta gde nas preporođena čeka Osveta.

Kolona ide postojano i čvrsto.

Preda mnom na nekoliko metara izdvoji se jedan drug iz kolone i zaustavi na dva koraka od nje. Njegove raskolačene oči sjajale su u mraku poput kresnica. Gledao je ukočenim po-

gledom u drugove koji su prolazili pored njega. Otvorio je napola usta kao da mu je grč u grlu prekinuo reč. Stajao je tako nekoliko sekundi ukopan i krut. Čuo sam njegov samrtni šapat: »Zdravo, drugovi!«

Kao da su mu se usta u grču i nasmejala. Oči su mu se izvrnule pogledom u nebo i ukočeno telo odjednom se sklokalio. Činilo se kao da je izgubio poslednju kap krvi.

U njegovim poslednjim rečima čuli smo jedan strašan poziv. Odmaknuo se da svojim telom ne bi poremetio red kolone, da nam ne bi prečio put u Osvetu.

— Vidiš, tumačio mi je jedan drug iz dalmatinske brigade, nama se događalo da su neki drugovi padali mrtvi noseći ranjenike. Nosi on svog ranjenog druga sve dok poslednji dah života ne umre u njemu. Ja mislim da mu srce pukne od iscrpenosti.

— Đavo će ga znati, umeša se drugi partizan, — ovde se živi van svakog reda i običaja, pa se i umire van pravila i medicine.

*

Sa jednog planinskog vrha gledali smo kako se sunce stidljivo pomalja iza zamagljenog horizonta. Kao da radoznao izvirkuje iza onih krivudavih modrina, kao da uhodi našu zmioliku kolonu. Kao da želi da sazna dokle smo stigli i koliko nas danas ima na broju.

Učinilo mi se kao da se smeška stari prepredni pokvarenjak. Kao da sumnja hoćemo li mi da stignemo do cilja.

Poželeo sam da se neki težak, crn i gust oblak svali na tog starog zloguka. Mrzeo sam ga kao uhodu. Pekao me je i pržio pogledom starog skeptika i nevernika.

— Ej, matori lukavče, neka si tako iskusan, ipak si glup. I tebi u sivim smrznutim danima Zime ponestaje plama. I kada se tvoje žućkasto, zamagljeno svetlo probija kroz snežni oblak mislio bi čovek da ćeš se onog časa raspasti, raspršiti i nestati kao sapunski mehur. I ti jadan u zimskom hodu vučeš kradom svoje izranjavljeno telo i misliš, bednik, od oblaka do oblaka, skrivaš se i puziš kao nesrećnik.

Naše Proleće je blizu. Zablistaće naše snage, jer je naša Duša velika i puna.

Gledaj sada što nikada video nisi. Gledaj što tvoje milenisko iskustvo nikada nije ni slutilo ni predvidelo.

Ovaj intiman razgovor sa suncem prekinuo je jedan drug koji je naglo zastao ispred mene.

— Šta je? Što si stao?

— Ne mogu više.

— Jesi li poludeo?

Drhtavom rukom pokazao mi je breg koji se nalazio pred nama.

— Samo do onog brega... možda će izdržati... predosećam smrt.

— Ne budali.

— Istina je. Nemam više snage. Gledaj šta je ostalo od mene.

Razgrnuo je kaput i pokazao mi osušena prsa. Bio je to stvarno kostur presvučen kožom. Na mestu gde se nalazi stomak bila je samo rupa koja se podvukla pod rebra.

Nisam znao kako da ga utešim.

— Veruj mi. Čovek predoseća smrt. Osećam kako nestajem, kao sveća koja je dogorela. Zaludu se napinjem. Sve su zalihe iscrpene.

Pade mi na pamet da i ja razgrnem kaput, da mu pokazem svoja isušena rebra. Premda nisam znao kako izgledam, bio sam siguran da ni ja ne izgledam ništa bolje.

— Pogledaj mene, rekao sam mu intonacijom dečaka-hvališe. Zar sam ja deblji? Zar mi se nisu već i kosti osušile?

Ovde je bilo potrebno i malo glumačke patetike.

Zbunio sam ga. Opazio sam da je ovaj pomalo teatralni gest imao odgovarajući efekat. Pogledao me je u prsa, uzdahnuo i začutao. Nakon par sekundi spopale su ga nove sumnje.

— Ne znam kako ti, ali ja stvarno ne mogu više.

U ovoj njegovoј rečenici bilo je neizmerne tuge, bilo je i nekog straha da će za sobom ostaviti lošu uspomenu. Kao da mi je pogledom punim tuge i očaja hteo da kaže:

— Veruj mi. Hteo bih — ali ne mogu. Hteo bih sa svima vama da iskusim slasti pobeđe — ali ne mogu.

Uhvatio sam ga za pojas i pritisnuo ga sebi. Onda sam i ja njemu započeo svoju ispovest:

— Vidiš, ja opet nikako i ne pomišljjam da bih mogao da umrem od iscrpenosti. Ta mi je smrt upravo neverovatna. No nemoj da misliš da sam ja siguran u to da će sve ovo da preživim. Baš obratno. I ja isto tako mislim da će negde u nekoj jaruzi da ostavim ovo nekoliko kostiju. I mene muči strah. Najviše se bojim ovih aviona. Imam neki strašan predosećaj da će me neka bomba raskomadati. Strepim da bi me neki geler mogao osakatiti, da mi raznese noge, naprimjer. I, već sebe vidim kako bez nogu ležim, krvarim i polako umirem. Gledam kako kolona izmiče preda mnom, nestaje u daljini, a ja ostajem sam...

Pada mrak, a ja sam, ostavljen u nekom grmu ili jarku, sa polovinom tela borim se sa smrću...

Odjednom čujem kako čopor vukova juri šumom. Vrisnem od pomisli da će završiti u čeljustima zveri.

Znam, ovo su misli koje napadaju kukavice. Stid me je tih sramnih misli, ali ne mogu da ih se otresem.

I još nešto. Imam naročito osećanje ništavila prema avionu. Strašno me deprimira moja savršena nemoć prema takvom neprijatelju. On može sve, a ja protiv njega ništa. Ležim kao živa meta i moja sudbina zavisi od njegove veštine.

Strašno je kad čovek dolazi u takvu situaciju da oseti do kraja svoju bespomoćnost i ništavnost. To me osećanje diskvalificuje u svojim sopstvenim očima i ja padam u melanoliju.

Eto, svi smo mi namerno i svesno došli u situaciju u kojoj ni jednu svoju slabost ne možemo da sakrijemo. Jedino se kajem i žderem što se za ovo nisam dovoljno pripremio. Čovek ili mora da ima ovde dvadeset godina (a meni je blizu četrdeset), ili nekakvu prethodnu spremu. Mislim na nekakav sportski ili vojnički trening. Trebalo bi najzad i biti zdrav.

Ja nisam nikada služio nikakvu vojsku, a oružje sam poznavao samo iz pozorišnih rekvizita. Nisam se nikada bavio ni bilo kakvim sportom. A šumu sam prvi put prošao u partizanima. Do svoje dvadeset i četvrte godine bio sam težak bolesnik. Ne, to nisu kvalifikacije koje čoveka mogu osposobiti za ovakav život. No, glupo je pravdati se.

Ne govorimo više o tom. To bi bile i previše dugačke priče. Želeo sam samo da ti kažem da svi mi, kolikogod nas ima, imamo neke svoje slabosti, neko veće neko manje, neko vidne, neko skrivene. Veruj da je svima nama smrt u torbaku, a mi taj torbak treba da mirno i odvažno iznesemo dok može da nam visi o bedru.

U razgovoru smo stigli polako do fatalnog brega. »Pala« je komanda za odmor. Kada smo se spustili na zemlju rekao sam svome drugu:

— Treba ovde pronaći srijemuš! Ima ovde raznih trava koje mogu da se jedu.

Legli smo potruške i birali travčice.

Onog časa sam vrlo intimno požalio što nisam krava ili koza.

Oko sebe slušao sam ovaj razgovor i doslovce ga zapisao.

— Srijemuša miriše na beo lukac.

— Ima u njoj vitamina.

— Šta će mi kog đavola vitamini? Daj ti meni masti.

— E, kada bismo bar naišli na nekog zeca ili poljskog miša.

— Vala bih ja i zmiju pojeo.

— E, ja to ne bih mogao.

— A što? Oguliš joj kožu, ispečeš je na žaru, pa da vidiš: pravi delikates.

— Jesi li je već jeo?

— Nisam, ali zamišljam. Kinezi to jedu kao mi janjetinu.

— Sva sreća što nisam Kinez.

— Pa šta? I oni imaju stomak kao i svi mi.

— Ja sam jeo poljske miševe. Odlični su. Imaju ukus prasentine. Tako nešto, između prasentine i zečevine.

— Božju mu majku, hoće li buduća pokolenja umeti da cene ove naše muke?

— Žderi tu travurinu i ne misli šta će neko posle tebe misliti o nama i tvom herojstvu. Misliš li ti da si sada neki vajni heroj zato što ti je stomak prazan a noge izranjavljene? Daleko si ti, druže moj, od herojstva.

— Pa zar ovo nije herojstvo što mi sada podnosimo za buduća pokolenja.

— Ded, ne sviraj, nećemo valjda da budemo »solunci«.

— O, božju mu majku, kakvo »solunstvo«? Pa ne bijem se ja ovde za Vladu Mitića, za Bajlonija i Milana Stojadinovića. Šta ti meni »solunci«? Ne mastim ja ovde dupe kralju Aleksandru.

— A šta ti hoćeš? Da ti valjda neko podigne spomenik pa da te ljudi obilaze kao »na čabu«? Pravi heroj nije nikada bio svestan toga da čini herojska dela. Oni koji će ostati za nama sudiće o našem delu.

— E, moj druže, šta ti, naprimer, misliš o prvim hrišćanima? O onima koji su za Hrista umirali u katakombama, lavljim kavezima, arenama, razapeti na krstovima ili u požarima lomača?

— Pravo da ti kažem ja o njima ništa ne mislim.

— Ja opet mislim: ako su umirali za popove da su bili budale.

Ko zna... za hiljadu godina, možda će neko i za nas kazati da smo bili budale.

— Da mu ja... mater pokvarenu svakome ko bi se usudio da nam to kaže.

— Čovek umire za ideju i ne misli šta će pokolenja koja će doći za hiljadu godina misliti o njegovoj žrtvi. Čovečanstvo se s vremenom na vreme uvek obnavlja. Doživljava svoje povremene preporode. Ono se ponovo rađa, a svako rađanje vrši se u krvi. Mi smo sada na raskrsnici vekova i sve je ovo istoriska nužda. Tako treba da bude i ne može da bude drugačije. Treba uništiti fašizam. To je prvo. Treba iz korena iščupati to zlo. Šta bi od nas, od našeg naroda bilo da ono pobedi?

— A hoćemo li onda stvoriti novog čoveka?

— Hoćemo. Zametnućemo klicu i on će sam od sebe da se razvija i raste.

— Zar vi, drugovi, držite sada politički čas?

— Jok! Upustili smo se u neka filozofiranja. Razmišljamo o stvarima koje će da dođu posle nas.

— Mislite vi o onom što ćete sada da radite. Život je naš!

— Verovatno da je sada najpametnije da jedemo srijemušu.

Slušao sam ove razgovore i zamislio se.

Možda baš zbog ove fizičke iscrpenosti misli se intenzivnije vrzmaraju po glavi. Nekiput navale na čoveka kao jata skakavaca i samo što te ne požderu. Vodiš neke besmislene razgovore sa samim sobom. Raspredaš u mislima neke dijaloge kao stari Faust sa Mefistom. I svaki taj dijalog završava se nekim hamletovskim tiradama. Sve sam mislio koliko sam gluostu počinio u životu, koliko pametnih stvari nisam učinio, šta sam sve propustio . . .

Pada mi na pamet Čehov:

— »Trebalo bi da ovaj život bude kao neki koncept za neki drugi život koji bi posle ovoga »učisto« napisali.«

Da bih oterao sve misli, pokušao sam da trebim vaške, koje su mi već izgrizle krvav pojusko struka. Već su mi svu kožu izele i sada su se kao lišajevi prilepile za kraste. Počeo sam od rukava. Nisam stigao ni do lakta a već sam ih preko tri stotine nabrojao. Do nogavica cifra bi se popela do astronomske veličine. Prestao sam sa tim jalovim poslom i pokušao da spavam. Povlačio sam poslednje dimove iz svoje lulice i nastojao da se uprkos nesnosnog svraba na neki način uspavam.

Dok sam tako u hladovini nekog grmčića polako dremujem, prišao mi je neopaženo Nikola.

— Oprosti, ako sam te probudio.

— Nisam spavao. Pokušavam, ali ne uspeva mi . . .

— Hteo sam da ti nešto kažem.

— Izvoli.

— Meni se čini da sam ja poludeo.

— Šta kažeš?

— Imam halucinacije sluha. Nemoj to drugima da kažeš, da ne bude panike. Neću da ispadnem budala.

— Kakve halucinacije?

— Eto, ja s vremena na vreme čujem neki orkestar. Maločas sam slušao jednu Betovenovu simfoniju.

Pošto je Nikola muzičar, to sam odmah pomislio da su mu usled opšte fizičke klonulosti popustili živci, i da se ta nervna poremećenost može manifestovati upravo ovakvim pojavama. Rekao sam mu prosto:

— Šta ćeš? Sigurno su ti popustili živei. Šta možeš? Proći će.

Nikola se nešto zamislio.

— Vidiš, ovde pored tebe, dok tu sedim, ništa ne čujem. Čim počnem da hodam, odmah čujem zvuke nekog dalekog orkestra. Kao da sa ulice slušam koncert koji je u nekoj zatvorenoj sali. Zvuci se probijaju tiho, ali ipak sasvim jasno. Kao, naprimer, kada se nalaziš negde u pozorišnoj kancelariji, a orkestar svira na pozornici. Kaj misliš? Kaj nisam ponorel?

— E moj Nikola, šta se tu može? Je li bar dobar taj orkestar?

— Izvrstan!

— A ti ga onda slušaj. Bar ćeš sebi da prekratiš vreme. Naslušaćeš se lepo izvrsnih koncerata, pa šta ćeš lepše?

— Prošetaj malo sa mnom. Da vidim hoću li da čujem kada sa nekim razgovaram. Hoće li se to kod mene pojaviti kada sam u društvu?

Ustao sam i pošao sa njim. Na licu sam mu opazio kako intenzivno čeka hoće li se ponoviti te halucinacije. Išao je kao u nekom transu.

— Pa nemoj tako, Nikola. Ti se nekako sav napinješ da bi čuo. Ti silom sebi sugeriraš te halucinacije.

— Ne, ne. Varaš se. Kada sam sedeо pored tebe isto sam se tako naprezaо ali ništa nisam čuo.

— Čuješ li sada?

— Stani! Eto, opet...

— Zar čuješ nešto?

To je... čekaj... da se setim... To je Gluk... »Ifigenija u Aulidi«. Savršeno jasno čujem. Hajdemo još malo dalje. Kao da zvuci odande dolaze.

Pošli smo zajedno nekih desetak metara.

Ove njegove halucinacije nisu me baš mnogo zabrinule. Rekao sam sebi: »muzičarska posla«! Oni uvek fantaziraju o nekim simfonijama. Ali, uplašila me misao da bi to kod njega mogao da bude početak opštег nervnog sloma. Na tu misao nadovezala se druga: a šta onda, ako sve nas redom počnu da hватaju ovakvi nervni potresi? Šta će da bude od nas, ako se svima nama pomuti svest? I već sam video sebe kako u nekom histričnom smehu izigravam Cezara ili Napoleona. Već vidim jednu drugaricu balerinu kako, igrajući valcer, obilazi oko partizanske kolone. Video sam redom sve nas u nekom grotesnom ludilu sa tipičnim fiksnim idejama.

Iz tih bizarnih misli trgli su me zvuci nekog orkeстра.

— Stani! — kriknuo sam.

— Šta je?

— I ja sam poludeo! — rekao sam sa rezignacijom.

— Gotovo je! — pomislih. Ludilo je zarazno pa je sada prešlo na mene.

— Pa to je divno! — veselo je uskliknuo Nikola.

— Šta je divno? To... da nas ima više?

— Znači da negde zaista svira neki orkestar.

Sada sam bio potpuno uveren da smo i jedan i drugi šenuli.

— Orkestar? Ovde? U šumi?

Učinilo mi se da posle halucinacije sluha on sada dobija i halucinacije vida. Sada će još da mi kaže da vidi i dirigenta u fraku.

— Negde svira radio!

Rekao je ovu rečenicu tako trezno i promišljeno, da je mene onog časa obuzela takva radost, da sam htio da zaplačem od sreće.

— Pa naravno: radio svira!

— Radio? Kakav radio? Otkud radio? Gde je radio? Ima već više od mesec dana kako nismo čuli radio.

I opet me je zgrabilo ranije očajanje. Ipak smo izgubili neku dasku!

On je naglo požurio nekoliko koraka.

— Evo! Dođi ovamo! Odavde se bolje čuje.

Kada sam stigao do njega stvarno sam bolje čuo. Hodači tako ususret zvuku uverili smo se konačno da je to zbilja radio svirao.

Pavle se u štabu divizije, koji se nalazio u blizini, zabavljao slušajući muziku, dok je popravljao nešto u instalaciji naše radiostanice.

RATNA SIESTA

Danas smo imali težak dan. Možda najteži dosada.

Borbe su se vodile na sve strane.

Prolazili smo kroz same redove neprijatelja.

Sada kada se ratna buka pomalo stišala i dok sedim po red vatre koja tinja, ne mogu da odredim šta je bilo najteže i najuzbudljivije. Sumirajući sve današnje događaje, ne znam koji bi od njih bio najvredniji da se zapiše. No, bez obzira šta će od svega doživljenog opširnije opisati, mislim da mi od onih nezapisanih događaja neće nikada isčeznuti iz pamćenja ni jedan detalj. Ovo se ne zaboravlja.

Nikada zapravo nisam imao neku detaljniju pretstavu o ratu. Po onome što sam čitao o prošlom ratu i što sam čuo u pričama i doživljajima onih koji su ga preživeli stekao sam sliku koja se bitno razlikuje od svega ovog što danas doživljavam. Neću da potcenjujem tuđa iskustva, tuđe patnje i stradanja, ali ipak mislim da ovako šta retko da je neka vojska doživelia ili bar ne u ovakvoj formi.

Koliko ja mogu da shvatim ovaj naš položaj, čini mi se da nismo u nekakvom formalnom obruču, već se prosto nala-

zimo među samim redovima neprijateljske vojske. Ja doduše ne znam smeštaj neprijateljskih jedinica, ali imam utisak da neprijatelj sigurno nije tako razmešten da jednim probijanjem obruča možemo biti izvan njegovog zahvata i dejstva. Mi se zapravo svakog dana probijamo kroz neki obruč i za vreme svakog pokreta dotičemo neprijateljske položaje i uporišta i prolazimo kroz njihove redove. Čini mi se da smo svi zajedno u nekakvom kazanu, da se i motamo, i mešamo, i bijemo i ujedamo gde i kada ko koga stigne. Ne znam kako o svemu ovome sude vojni stručnjaci, ali to je moj laički zaključak koji mi se svakog dana nameće.

Ovde su skoro svi dani jednaki, i opet su svi užasno različiti. Svakog su dana pokreti, bombardovanja, okršaji, glodavanja i umiranja svih vrsta, ali se sve to skupa ponavlja svakog dana u sasvim drugoj formi, tako da svakog dana imamo zapravo nove doživljaje.

Među ovim doživljajima ima mnogo takvih koji su na neki način već bili opisani u literaturi, pa su čak u naročitim formama postali i sadržaji nekih pozorišnih pretstava.

Sećam se jedne pretstave Aide. To je bilo davno. Egipatski ambijent bio je ostvaren pomoću nekih raskošno stilizovanih kulisa. Kostimi su bili efektni u svom bleštavilu i žaru boja. Tenor je pevao »kao bog«, a Aida je sem svoje vanredna lepote imala glas »kao slavuj«. Sve je bilo »tip-top«! Publika je frenetičnim aplauzima pozdravljala pevače, orkestar, dirigenta ...

U poslednjem prizoru glavni junaci, tenor i primadona, umiru, pošto su ih žive zakopali. Grli Radames svoju obožavanu Aidu i u slavnom duetu u zatvorenom grobu umiru jedno za drugim.

Publika urla od oduševljenja. Ovaj poslednji duet bio je kruna pretstave. Zadovoljna i vesela publika juri u garderobu po svoje kapute.

Juče smo prolazili jednim stenovitim klancem koji je bio usećen duboko između dve ogromne litice. Dužina i nije bila tako velika, svega nekih petnaestak do dvadeset metara, ali je sablasno delovala strmoglavost i visina gotovo okomitih litica. Naročito je jedna strana štrčala uvis svojim šiljatim kamenim masivom. Par stotina metara daleko od klanca nalazila se šuma. Teren je spadao među ona teško prohodna mesta koja smo na našem putu prošli.

Kada smo prešli klanac i već bili na dohvatu šume, opazio sam kako pored kolone stoji jedna devojka, nekih osamnaest ili dvadeset godina. Niz leđa su joj padale dve guste crne pletenice. Na glavi je imala titovku sa petokrakom. Bila je obučena poluvojnički, poluseljački. Na nogama je imala široke pocepane cokule i vunene poderane čarape. Lice joj je bilo gotovo

kvadratno sa istaknutim jabučnim kostima. Nije bila lepa. U očima je imala grub i surov izraz. Oko širokih usnica osule joj se gnojave male bubuljice. Telo joj je bilo snažno, gotovo muške građe, sa debelim i krupnim kostima koje su se sada u njenoj mršavosti naročito isticale.

Nekim ukočenim pogledom, kao da uopšte nije gledala u mene, zaustavila me pokretom ruke.

— Druže, ima li među vama koji inženjer?

Zapitala je nekako mehanički, automatski, kao da je tu rečenicu već hiljade puta ponovila svojim hrapavim i promuklim glasom.

— Nema, drugarice, među nama nikakvog inženjera. Kao da je očekivala ovaj odgovor, nije pokazala nikakvu promenu u izrazu svoga lica.

Možda zato što se tako bez nekog određenog duševnog raspoloženja obratila meni pitanjem, ili zato što su joj oči bile tako ukočene, ili naprsto zato što se upravo meni obratila a ne nekom drugom u koloni, ova je devojka učinila na mene naročit utisak.

I kada sam se odmakao od nje počeo sam da razmišljam o njoj. Premda iz svakog njenog molekula izbija srova primativnost koja ne zna da iskaže svoja duševna raspoloženja, ipak sam, ne znam po čemu, slutio da se u njenoj duši nešto dogodilo, da se ona nalazi u naročitom psihičkom stanju.

Koraci kolone bili su spori. Izgleda da se čelo već zaustavilo u šumi. Na nekih desetak metara opazio sam grupicu partizana kako nešto pričaju među sobom. Požurio sam za njima da čujem taj razgovor.

— Ne bi ga bog makao.

— Možda nekim motkama?

— Kakve motke, kakvi bakrači? Ima u njemu pedeset tona ako ne i cela stotina.

— Koliko se ljudi danas već izmenilo, pa ni da mrdne.

— Treba tu traktor!

— Možda i dva. Sumnjam da bi jedan mogao.

— A da se proba dinamitom?

— Onda ćeš pogotovo sve živo unutra da pobiješ.

— Znači živi su.

— Ona tako kaže. Mi nismo ništa čuli. Ona veli da je čula neki glas.

— Da si je samo čuo kako se drala.

Progurao sam se bliže do govornika, jer iz ovih razbacanih rečenica nisam mogao ništa da saznam. Neki novajlja, radoznaliji od mene, progurao se do partizana koji je sedeо na kamenu i o svemu izgleda bio najbolje obavešten. Kako je verovatno više puta ponavljaо istu priču, sedeо je bezvoljno i

tupo gledao preda se. Nije pokazivao ni najmanje spremnosti da dâ bilo kakva obaveštenja. Kada je onaj radoznali pridošlica nekim naročitim autoritativnim tonom zapitao šta se dogodilo, samo je odmahnuo rukom.

— Ništa se tu ne može. Nema smisla ni govoriti. Gotovo je.

— O čemu se radi?

— A eto: bomba je udarila u stenu. Neki se ogroman kamen odvalio i pao upravo na ulaz male pećine gde su se neki naši drugovi sklonili od bombardovanja. Kamen je potpuno poklopio i zatvorio rupu.

— Onoj devojci je sestra unutra.

— Zabio se u rupu kao zapušać u flašu.

— Za sobom je povukao čitavu gomilu kamenja.

— Mi smo to nekako raskrčili. Ono što se moglo.

— A gde je to?

— Tamo u klancu.

— Je li daleko?

— Nije. Tu odmah.

— Hoćeš li da mi pokažeš?

Partizan je teško ustao i krenuo.

Kolona je stala. Već se pomalo hvatao sumrak. Pomislio sam da će odmor biti možda malo duži. Pošao sam i ja za partizanom, za nama je krenula gotovo cela grupa. Partizan nam je usput pričao.

— Kada su partizani već po stoti put na sve moguće načine probali da maknu kamen, neki je pametnjaković rekao onoj devojci, čija je sestra zatrpana, da bi to jedino neki inženjer mogao da pronađe način kako da se izvuče kamen. Sada ona, jadnica, luta okolo i vrluda, i sve zapitkuje ne nalazi. Li se negde neki inženjer. Šta ćeš! Pobudalila. Nije ni čudo. Sestra joj je. Velim ti, ne bi ga gospod bog izvukao.

Kada smo stigli do mesta ove neobične katastrofe, nisam mogao da opazim nikakve razlike na terenu. Naprosto nisam mogao sebi da predočim kako je to mesto izgledalo ranije, kada je tamo stajao ulaz u pećinu. Meni je sve to izgledalo normalno. I taj kamen koji je on označio izgledao mi je kao da izvire iz zemlje i kao da već hiljade godina stoji na tom mestu.

— On se svojim šiljatim vrhom zabio u rupu.

Pogledao sam iznad sebe i video više takvih stena koje poput šiljatih čunova strše uvis.

— A koliko ih je bilo u pećini?

— Ne znam. Možda četiri, pet. Jama je bila mala, plitka i neravna. I ulaz je bio malen i uzan, a rupa se bila nekako podvukla pod brdo. Ne možeš sada više da se snadeš. Đavo će ga znati, kao da se sve ovo kamenje pomerilo.

— Ako se kamenje pomerilo pa onda su unutra svi pobijeni.

— Ja sam siguran da više niko nije živ.

— A šta ga znaš? Možda ipak... Kada bi mogli da izvucemo ovaj kamen ili možda da se potkopa... ne znam... možda bi našli i nekog živog...

Svi smo se zamislili. Neka jeza me spopala pri pomisli da stojim iznad groba živih zakopanih. I sama pomisao na takvu smrt ispunjava dušu grozotom. Eto: poda mnom leže ljudi koji u mraku užasa beznadežno čekaju smrt. Osetio sam kako mi se nešto muti u glavi i kako mi krv bije u slepoočnicama.

— Zar je među vama neki inženjer?

Trgnuo me dubok, grub i promukao glas sulude devojke. Onaj partizan je vrlo kategorički i oštro uzviknuo.

— Svi su mrtvi. Nemoguće je da je iko ostao živ. Je li tako, druže inženjeru?

I nekako službeno, vojnički zapita onog pridošlicu. Ovaj se zbuni začas. Hteo je valjda da kaže da nije inženjer, a onda se brzo trže i prihvati ulogu koju mu je ovaj nametnuo, bacivši brz pogled na devojku koja se zaustavila pored njega.

— Isključeno, rekao je nesigurnim glasom, niko nije mogao da ostane živ. Nema smisla otkopavati mrtve.

— Mrtve? — šapnula je bezizrazno devojka. Uperila je svoj ukočeni pogled prema njemu i jedan čas ga fiksirala. Onda, kao da je u njoj neka unutrašnja napetost popustila, kao da se u njoj nešto prelomilo, ponovo je progovorila onim strašnim, hrapavim i bezizraznim glasom.

— Nisi ti inženjer. Svi vi mene varate. Moja je sestra još živa.

Partizan se oštro okomi na nju.

— Jesam li ti zabranio da se motaš ovuda? Čovek je inženjer i zna šta govori. Beži odavde.

Onda se obrati celoj grupi.

— Hajdemo i mi. Nema smisla više raspravljati o ovome.

Bez reči svi smo ga poslušali. Poslušala ga je i devojka. Krenula je sa nama tiha i ošamućena, kao da se nalazi u nekom hipnotičkom snu.

Sada smo već nekoliko kilometara od onog mesta.

Danas smo imali strašan dan. Borbe su se vodile na sve strane. Danas je ovo prolećno sunce videlo sigurno još mnoge nove smrti i ovo planinsko plavo nebo primilo je mnoge izdisaje.

Vatra još uvek tinja pokraj mene.

Pored nje prošla je jedna senka. Polako ide od vatre do vatre, od grupe do grupe, i pita:

— Drugovi, ima li među vama neki inženjer?

- Noćas je poslednje odlučno probijanje.
- Noćas prelazimo glavni drum.
- Noćas moramo izaći iz obruča.
- Noćas se prebacujemo na drugu teritoriju....
- Noćas... noćas... noćas...

Niko i ne sumnja u to da li ćemo se probiti. O tome nema diskusije.

Partizani mogu sve.

Vera u pobedu stopila se sa voljom za победу. Sutra će nam neprijatelj biti iza leđa.

Sutra će neprijateljski komandanti u besu i očaju sami sebi da grizu prste i ludački pitaju jedan drugog: Gde su partizani?

— Bili su sa svih strana čvrsto opkoljeni... zemlja je tvrda, a nebo visoko... gde su nam izmakli?

Stisnuće svoju grabljivu šaku i opet... prazno.

Već smo nekoliko sati u nekoj vododerini čekali na pokret. Avioni su celog dana bombardovali. Na brdu su zapaljivim bombama zapalili i jedan deo šume. Dole u dolini porušili su i zapalili neko seoce. Sada sve okolo vri kao u kotlu. U odblescima eksplozija gledamo kako zemlja ključa, kako u vatrenim klokotima riga blato i kamenje, kao da hoće svoju utrobu da izbaci. Vele da se nalazimo pod unakrsnom artiljeriskom paljbom. Do maločas tukli su i tenkovi sa druma. Neki partizan koji je kroz celu ofanzivu izneo protivkolski top razbio je napad tenkova.

Sa okolnih čuka neprijatelj je rasteran napadima proletara. Sada celu dolinu drže Nemci pod stalnom artiljeriskom paljbom, kako bi onemogućili naš prelaz preko ovog terena.

Kolona se zaustavila usred polja.

Ne možemo još da pređemo drum.

U dugom redu »jedan po jedan« polegli su partizani, jedva dočekavši da se malo ispruže.

Okruženi eksplozijama, zatvorili su umorne oči i opustili napregnute mišice. Pod njima je blatnjava i hladna zemlja, pa i ta hladnoća godi njihovo od groznice uzavreloj krvi. Ova ledena vлага blago deluje na zapaljene rane. Kao da se po čitavoj koži gasi vatra i neka smirena blagost kao da se širi čitavim telom.

Ležim i ja u tom redu i neka me omaglica počela da spopada. Osećam čudnu lakoću, kao da gubim svoje sopstveno telo, kao da se od njega odvajam. Počinje da me obuzima veselo raspoloženje, kao da sam nečim opijen, nekim naročitim

narkotikom, koji mi uzbuduje svest, a uspavljuje telo. Napadaju me neke doduše nejasne i neodređene misli, ali prijatne i vesele. Svega sam svestan ali ništa određeno ne mogu da mislim. Osećam neko veselje i radost što uopšte ne osećam više svoje sopstveno telo. Ne znam više ni gde su mi noge, ruke... a ne osećam ustvari ni gde mi je glava. Sve što postoji i čega sam svestan to je osećanje prijatnosti i lažoće. Odjednom mi kroz mozak prostruji misao: »Možda je ovo smrt?« Možda se ovako umire od iscrpenosti. Padaju mi na pamet razna umiranja, koja sam u poslednje vreme video. Upravo su se ovako u veselom deliričnom raspoloženju ljudi rušili ili uspravljeni da se više nikada ne probude. Setio sam se onih strašnih prizora sa tifusarima. Setio sam se onih koji su umirali spavajući pored vatre.

Ako je ovo smrt onda je umiranje pravo olakšanje. Smrt onda nije nikakvo strašilo, nije to nikakav užas, nikakav grč i nikakav bol. Smrt je divno smirenje, vesela opijenost i ugodna zamagljenost u kojoj se rasplinjuje svest.

I ove eksplozije, ovaj klepet i zvižduk đuladi čini ti se kao svečana bakljada, kao pozdravni plotuni, kao odraz masovnog veselja uoči praznika, kao radosna priprema za svečanu proslavu.

Eto: »Odlepila se duša od tela!« — pomislio sam. Sve je utrnulo, i nestalo u neosetnost. Samo još svest igra u kolu bizarnosti i umorne raspojasanosti. Razigrala se u vrtlogu zamišljenih obrtaja, neispevanih poskočica i nemog ciktanja. Već je klonula od radosti i hoće da se sruši. Ako sada i nje nestane, ako se do kraja raspline, od mene neće ništa ostati. Nestaću!

— Ne! Treba živeti.

— Napni snagu! Makni se!

— Ako se maknem, zboleće me.

— Neka zaboli. Treba bola. Bez bola nema života.

— Život osećaš onda kada osećaš bol. Sve drugo je čmanjanje i san.

— Ako budeš dugo tako ležao bez bola, život će otići od tebe, napustiće te.

— Treba živeti. Naša Pobeda biće veća što u njoj bude više života. Svi smo mi samo deliči naše Pobede. Zar hoćeš da je okrnjiš?

Kao da je neko priviđenje vaskrslo pred mnom. Video sam sebe u koloni koja uz kliktanje naroda ulazi u grad.

Strašan bol stegnuo je čitavo telo. Pomakao sam se. Razbudio sam se. I opet sam bio srećan što ponovo osećam bol.

Drago mi je bilo što ponovo osećam kako me peku rane na tabanima, što me nešto trga u kukovima, što me nešto dere u stomaku i što me kolosalno žderu vaške po krastavom pojasu. Osećao sam tu prokletu gamad kako mi već ulazi u meso, u kičmu. Najradije bih sada zapalio svoju lulicu, ali ne sme da se kreše vatra. Podigao sam se na laktove i ostao sedeći. Gledao sam oko sebe. Sve je umorno zaspalo.

Čuo sam neko daleko jecanje i stenjanje: sigurno je neko ranjen u koloni.

Oko mene niko da se pomakne.

Eto: svi se lepo, mirno odmaraju, a mene gone neke furije, neke blesave hamletovštine, te umalo što nisam počo sa »biti ili ne biti« ... To je zaista glupo. Zašto se ljudski ne odmaram?

I opet sam počo da vodim nove dijaloge sa samim sobom. Dok sam tako lutao u mislima, kroz kolonu prostruji neki šapat. Sve se nešto uskomešalo.

— Šta je sada?

— Tito! Tito dolazi!

Već dugo nisam video druga Tita. Premda se krećemo u njegovoj neposrednoj blizini, ipak nismo imali prilike da ga vidimo. I kada je bio ranjen, mi smo se nalazili jedva stotinak metara daleko od njega, a ipak ga nismo videli.

Šapat u koloni postao je sve življi i intenzivniji. Neka nervosa, užurbanost, svečano uzbuđenje zahvatilo je sve u koloni.

Ljudi su počeli da se dižu kao u kakvoj hipnozi. Odmah zatim stavljali su puške na rame, popravljali kape, zakopčavali bluze i skidali sa sebe blato, kao da su na kakvoj smotri. Sve su to radili žurno i žustro kao da nisu do maločas lebdeli između života i smrti i kao da sve to sada ne rade poslednjim ostacima svojih snaga.

Držeći ruku u belom zavoju koji se u onoj tami naročito belasao, ranjeni je komandant žurio da stigne na čelo kolone.

U koloni su svi nemo prinosili šake na slepoočnicu u znak pozdrava. I svima se pribio pogled na ranjenu ruku u belom zavoju.

Kao da je nov talas života zapljušnuo sve u koloni.

Kada je drug Tito u užurbanom hodu već odmaknuo, svi su počeli da poskakuju na mestu, svima se sada negde žurilo, svi su hteli da nešto urade, da se nečega late.

— Hoćemo li preko druma?

— Šta sada čekamo?

— Što ne komanduju pokret?

»Ima nešto između neba i zemlje....« šapnuo mi je neki nemi glas kroz fijuk đuladi i zvižduk tanadi.

Gde si, nežni »labude sa Avona«, da vidiš i zapišeš?

Gde si, filozofe sa Jasne Poljane, da opišeš i objasniš čudne puteve još čudnije vojske?

Gde ste, lepi prosjaci, koji najjasnije videste dela heroja?
Gde ste, da nam nov spev spevate, da ovu istinu okujete u stihove?

Gde si, Zmaju, da vidiš kako je »vera uvek jača od zlotvora«.

Gde si, pesniče fiorentinskih tercina, da ti sada ne kao nekada pesnik »al tempo degli Dei falsi e bugiardi« (u doba bogova pogrešnih i lažnih), već kao profan svedok neispevane epopeje kliknem: »A Te convien tenere altro viaggio« (treba da kreneš drugim putem).*

Mi očevici nećemo umeti da to ostavimo pokolenjima.

Šta da ja sada zapišem u svoj dnevnik?

Prolazio je čovek sa umotanom rukom, a za njim su vaskrsavali Lazari?

Zar to neće biti samo već davno ispričana bajka?

A zar nije ta bajka ovde postala stvarnost?

Zar ne živimo sada u živoj legendi? Zar se ovde kravlju ne pišu njeni stihovi?

Još mi je pred očima slika čoveka sa ranjenom rukom. To je bio naš drug, partizan. Išao je stopalama po istom kamenu, gazio sa nama isto blato, jeo sa nama istu srijemušu, probijao se kroz istu vatru, grizle ga iste vaške i krvario istom kravlju. U njegovoј rani videli smo našu zajedničku ranu. Išao je postojanim, žurnim i čvrstim korakom. Gazio je korakom naše kolone. Njegova vera bila je i naša vera.

Ljudi su za njim ustajali probuđeni novim snagama. Gledali su ga pogledom u kome je buktala nova vatra.

Sa blatnjavog tla, uspavane samrtnim vizijama, uz tutnjavu artiljeriskog uragana, uz lelek umirućih i fijuk čeličnih vetrova, ustaju tamne senke, a sa njima vaskrsavaju sile i poleti.

Svi su u koloni odjednom čili i razigrani, kao da su ovog časa tek došli u partizane, kao da su još sve bitke, sva pešačenja i svi naporci tek pred njima.

Ovo nije život, ovo je Pesma. Sećanje na ovo biće uvek nemo recitovanje životom ispevane pesme.

---

* Iz »Božanstvene komedije« od Dantea — Virgilije govori Danteu.

Biće to pevanje čarobno komponovane svečane himne.

Nisam istoričar i ne pišem analе. Pišem doživljaje onako kako ih je oko videlo, uho čulo i duša razumela.

Ovo je doživljeno u noći, na jednom polju, čiji izgled ne mogu da opišem. Gazio sam mrak i blato. Jedino osvetljenje bila je vatra koju nam je neprijatelj dalekometno slao.

Zapisano je poslednjeg dana Velikog pokreta.

*

Izašli smo iz obruča. Neprijatelj sada juri za nama. Ošamućen je i dezorientisan je. Izgubio je svoju udarnu snagu. Rasula mu se tamo gde se skupljala naša svest, gubila se tamo gde se dizala naša vera, bila je poražena tamo gde je trijumfovala naša misao.

Vjeko AFRIĆ

PUTOVANJE PO BESPUĆU

(*Skica za opis jednog putovanja za vrijeme Pete ofanzive*)

onovo na rad u pozadini.

Vode li ovi ljudi računa o tome da li mi to volimo? Čemu smo se provlačili između straža triju vojski, načičkanih oko svojih teritorija? Svojih — a uplašili su se od jedne jedine, od one koju uopšte ne smatraju vojskom. Da, nazivaju nas svakakvim imenima, sem onim pravim. Mi smo za njih petmetkovici i golači, avanturisti, a ne armija. Oni su se, ipak, rasporedili po čukama i klancima.

Jendecima i zidovima su opasali naselja da bi životarili u njima. Nikada prije na ovoj zemlji našoj nije bilo toliko utvrđenja. Kako se u svoje tvrđave uvlače čim nagne sunce. Noć smo im oteli mi, nju ne mogu ni avionima osigurati. Mnoge još trese groznica što im se sa strahom uvalila među kosti još od Prozora i Vilića Guvna i Neretve i Javorka. Strah od nas, od naše »nevojske«.

Pričamo tako Mraković i ja.

Ustvari razmišljamo, nije nam više ni do priče. Zaduvali smo se uz neka bukova osoja a od kiše nam zebu ruke, kao da nije proljeće. I nije, sem po kalendaru. Progovorimo, a bije nam para na usta kao na poledici. Staklo bi se zamaglilo da ga ima na prozorima od kojih su samo rupe ostale u ovom selu na putu za Šavnik. Prolazimo, bolje nego da svratimo, makar nam i noge počele da zebu. Toplije je dok se krećemo. A i selo je, sigurno, prepuno žalbi na četnike. U svakoj kući u koju smo dosada svratili rekli su nam da im od četnika ništa nije moglo ostati.

Ne razmišljam više, snažan topot presječe mi misli. Ne sklanjam se sa puta. Sigurni smo da su naši. Ko bi drugi bio,

mi smo na slobodnoj teritoriji? Zafrkta snažan alat pod jačem ogrnutim zelenom pelerinom. Ustuknusmo i mi. Konj zastade. Jahač drmnu dizgine. Po brazgotini na nosu što je kukast virio ispod kapuljače poznadoh komandanta jedne od naših jedinica. Za njim je buket jahača. Sjurili su se niz stazu uz koju smo maločas duvali u prozeble prste.

Sjedoh nasred puta. Nije me savladao umor nego bijes. Niko ni da se zaustavi! Mi nijesmo bili ilegalci od svoga čefa, niti tjerali kapom vjetar dok su oni po Bosni ratovali. Ne govorim to nego sikećem Mrakoviću koji ne zna da li da mi se smije ili da me grdi tako jogunasta. »Ti hoćeš da štab divizije stane i da se celiva s nama! Ljudi ne idu na piće, već za svojim poslom! Ustaj, i mi smo po zadatku krenuli!... On me smiruje, a ja se dižem i pridikujem.

— I mi smo nekakvi rukovodioci, kažem. Zar ih ne interesuje ništa kako je tamo odakle smo došli?

»Hajde, diži se i ne brini se za njih!... Znaju oni to, sigurno su dobili izvještaj.

— Izvještaj? Kao da ono što su crnogorski ilegalci preživljeli za ovu godinu dana može da se opiše u jednom izvještaju. Ostavi, Mrakoviću, molim te!

— Ustaj mladiću da ne dangubimo!...

— Niko, ni glavom da klimne, gundam dok ustajem.

— Rekli su nam zdravo, što pretjeruješ! — oštro me prekorio Mraković.

Očutao sam.

Idemo na rad u pozadinu. Istina, idemo na slobodnu teritoriju. Svi nam kažu da je to drugačije nego u ilegalstvu. Neću sa Mrakovićem više da razgovaram. Ne tiče mi se šta misli saputnik, meni se to ne dopada. Ja sam htio da idem u jedinicu. Tamo da dokažem da smo i mi borci. I što me ne pošalju? Nijesam tražio da komandujem. Hoću da budem vojnik. Da razbijem to što neki smatraju da sam mislio samo o tome kako da se sakrijem, spasem. Drugovi iz štaba nas nijesu ni primijetili. Ni onaj što sam mu bio u komisiji prije povlačenja za Bosnu! Jest, ali on sada ima bluzu od bijelog sukna i crvenu prečku na lijevom rukavu. A ja sam u onom istom koporanu u kome sam i onda bio!

Idemo na rad u pozadinu.

Šavnik je pred nama. Stigli smo do prvih kuća. Pjesma se čuje. Slušam, hoću da je upamtim. Trudim se da izbrišem razlike između nas i onih što sretam.

Već smo u komandi mesta. Tu nas pretstaviše kao drugove sa terena. Mladić u kratkim čizmama i bluzi od bijelog sukna. Crna njemačka torba bije ga po bedrima. Priča momče, ne patiše. Ja mu znam brata sa studija. Poginuo je, kaže mi, na

Kozari. Žao mi je što sam ga pitao o tome. On nastavlja da priča — o slobodnoj Bosni i Prvom kongresu USAOJ-a. Slušam legendu o Krajini i — kompletne rečenice koje sam već čitao u materijalima sa tog kongresa ...

Smiju se što stežem opasač prije spavanja i liježem u punoj opremi.

Moram se što prije odvići od navika ilegalca.

Pucnjeve čujem u rafalima. Ustajem. Smije mi se onaj mlađić dok skida čizmice sa kratkih nogu. Da, ovo je slobodna teritorija. Zašto da se uzbudujem kad su brigade na položajima? Mlađić je blizu mene. Zamjera komandi mesta što nije dobro organizovala snabdijevanje. Slabo se hrane, nemaju nikakve rezerve. Da znam samo kako je to funkcionalo dok su bili u Bosni, ne može se ni uporediti, kaže. Priča o vozovima, konjima, o pijačnim danima, omladinskim brigadama koje su otimale ljetinu. Slušam ga, milo mi je da slušam o toj Bosni. A on priča slikovito i nostalgija izbija iz njegovih riječi. Čezne već za Krajinom kao i ja za brigadom.

Kaže da je spreman da pomogne svojim iskustvom, savjetima, zato je i došao ovamo.

Sprijateljili smo se. Izgleda da voli što ga ja samo ponešto pitam i što čutim dok on brzo i vrskavo niže riječi. Sve više mi se povjerava. Član je Centralnog odbora USAOJ-a. Rekao mi je o namjerama da se prodire ka Kosmetu i Srbiji ...

Cutao sam kada me upita da li spavam. Okrenu se na stranu i ubrzo poče ravnomjerno da diše. A meni nije htio san na oči. Daleko bljeskanje munje vragolasto zaigra po našoj sobi. Ljudi poređani po podu, od njih se prosto ne vide ni daske ni ono malo slame na kojoj leže. Izašao bih da vidim kako se cijepaju guste tkanine oblaka. Bojim se da će stati na neku od nogu što su mirno opružene, kao palice. Kolebam se i mislim o svačemu. Najviše o sebi i susretima s ovim ljudima koje ranije nijesam viđao. Oni su neposredni i napadni u isti mah. Razgovaraju sa mnom kao da me agituju za zvijezdu koja je na njihovim kapama, za organizacije u kojima su i institucije koje pretstavljaju. Šta li o meni misle, zar im djelujem kao čovjek koga treba toliko ubjedivati, vide li oni na meni oružje i petokraku — pitam se.

*

Ispod nas je kotlina rasječena planinskom rijekom koja bistra brza pored bokora kuća šćućurenih među okukama ceste izuvijane bokovima strmih padina. Povili smo se na uzbrdici okrenutoj suncu što svijetli, ali još ne grije. Hitamo, na Žabljak se što prije treba ispeti. Tamo je komitet kod kojeg su nas rasporedili.

Žabljak je nekoliko kuća i oblik brežuljaka na zaravni. Cesta prolazi kao da je zbog Crnog Jezera pravljena a ne zbog naselja. Uz nju je i kuća u kojoj je Sreski komitet. U toj kući i radimo i spavamo. U komitetu je dosta starih znanaca. Sekretara i neke članove znamo još iz Beograda: svi su iz brigade. Ilegalce su na Žabljaku skoro potamanili, malo njih je dočekalo naše jedinice. Primili su nas odlično, kao da smo i mi bili u Bosni. Sa njima je lijepo raditi. Otvoreni su to ljudi.

U gradu je Komanda područja i mnogo ljudi u uniformama što prolaze ili se tu bave. Mnogo je tragova vojski što su se smjenjivale, prisiljene da to čine a možda i da bivaju ovdje. Čini mi se da su zastupljene sve ustanove — od mjesnog odbora do AVNOJ-a. S kim god razgovaram iz nekog je rukovodstva, organizacije, foruma.

Tu se mora biti pažljiv u ponašanju.

I pošta u Žabljaku radi. Telefonista je takođe bio u Bosni. Mještanin je. Vratio se sa brigadama. Na jednoj nozi je prešao Neretvu, drugu je ostavio u Krajini.

Svi su nas primili lijepo, kao drugove. U Komitetu su nam rekli da što prije promijenimo haljine. Treba da se povojničimo da izgledamo pristojno — to su nam rekli i smjesta razbili naše nećkanje. Plijen je u skladištima, pod stražom, ne može uzimati ko šta hoće, vojska je to! Nama nijesu smetali da biramo. Čitavo jutro smo prevrtali, ništa za sebe da nađem. Najzad, vidim u hrpi pantalone pješadiiskog oficira, još je svježa pegla na nogavicama — fini, predratni gabarden. A na turu — zakrpa od nekakvog kariranog štora! Bacio sam ostatak uniforme kapitulantske vojske. Pitao sam za bijelo sukno, nudili su mi talijansko čebe. Izašao sam iz magacina. Baš su mi ti četnici neka vojska! Vrlo važno što nijesu uspjeli da uredno evakuišu svoje vašljive magacine ...

Idemo na ručak u kuću uz cestu prema Jezeru. Prizemlje joj je od kamena sazidano, a sprat od drveta. Vidi se to po gredama sa kojih je opao malter. Pored nje dimi sirova čamovina ispod bureta punog uniformama. Blag dim miješa se sa parom koja se lijeno izvlači iz baćve. Borcu što vadi i ubacuje haljine dim štipa oči. Kapci su mu crveni od trljanja. Zapucketa jelovina i plamen liznu garave bokove benzinske baćve.

Vedrinu neba presiječe reski zvuk motora. Roda je već na horizontu. Na prozoru je sijeda glava. Kad je vidjela avion — izgubi se u šupljinu sobe. Trčanje drvenim stepenicama za momenat zagluši zvuk aviona. A zatim, čebad suknuše uz padinu prema gustoj jelovoj šumi. Padala su po ledini. Roda je okružila grad, vidjela i otišla. Možda je izviđač osmotrio kako su tijela, bijela kao sirevi, uskakala u jelov čestar. Samo, ne vje-

rujem da je zapazila kako su rebrasta leđa izbockana ujedima gamadi od koje su se jedino buretom mogli da brane...

Za vrijeme ručka stigla je stroga naredba da se od sjutra, čim svane, niko u kućama ne smije zateći. Onaj prosijedi, što je virio iza prozora, rekao mi je da je tako drug Milutin lično naredio i upozorio me da se ne junačim na avione. Ako ima junaštva u meni imam ga gdje pokazati!...

Studeno je bilo čekati zoru u tim osojima obraslim jelovom šumom. Među jelikama zemlja je vlažna i mrak je. Pospani smo, a ne može san da se utvrdi. Čime čovjek da se zagrije? Čebadi nema, ni doručka još. Njega neće ni biti. Drug iz Komiteta se još nije vratio iz obilaska. A rekli smo mu da svrati i u svoje selo i doneše nešto da se prezalogajimo. Mogli smo uzeti ono što mu je neki dan donosila seljanka. To je ona donijela kao mito. Baš zato joj je i trebalo uzeti! Bila je pogača okrugla kao uštap. I mirisala pusta pšenična. A nama zazubice udarile glođući mješavinu zobi i ječma, još je najviše slame u tom »hljebu«. Uz pogaču je bila i čabrica kajmaka, pregodišnjeg. Dobro, ne treba uzimati mito. Sigurno bi joj pustio sina i da si srubio cijelu pogaču. Dobro, dobro, sve mi je jasno, i linija da se ne uzima, i sve! U redu...

U razgovoru prođe jeza zore. Sunce je već ogrijalo jelike. Guštera je mnogo prema njemu. I ja sam među onima što se griju na suncu. Sve je toplije, osjećam, dok me hvata san.

Sanjam ognjište i badnjake na njemu. Na jednom od njih sio je sekretar Komiteta. Donijeli su mu torbicu, odriješio je i izvadio pogaču. Miriše pogača kao duša. Sekretar se poispravi, krajevi pšeničnice su mu na koljenima. Pred njim je pogača ispupčena kao štit, zaklanja mu cio trup. Izdužio je tanak vrat, okreće točak pšeničnice i mjerka gdje da zarije svoje zube. On nazdravlja badnjaku veseljaku. A meni smeta što sekretar Komiteta još drži do tih običaja. To mu i kažem, on se čudi — pa to je direktiva da slavimo badnje veče, kaže mi. Dodaje mi pogaču, ja se nećam. U tom navaljivanju, okliznu se sa badnjaka.

Nešto je i mene lupilo. Razbuđen sam. Onaj prosijedi, što je virio kroz prozor prije neki dan, udario me stolicom kabinijerske puške. Lupkao me u bedro i prekorijevao što sam na cesti stajao dok je »Roda« letjela i što sam mlatarao rukama. Avionima se treba sklanjati, nije junaštvo stajati im na biljezi. Još sa puškom, u punoj ratnoj opremi. Nijesi ti bio u Bosni da naučiš kako se ratuje. Gledam mu žute čizmice, čakshire skinute sa italijanskog oficira, i prosjede vlasti. Ja znam tog rodoljuba. I on zna da mi je poznato zbog čega je smijenjen sa dužnosti prije godinu dana. Svejedno, on mi kaže da ne umijem ratovati. Nabija mi na nos što nijesam bio u Bosni, kao da sam ja tome kriv! Gledam ga onako malog kako zadrhtalo čita lekciju i po-

zelenjelo od bijesa, straha, zime, čega li, priča i ne prestaje. Onako razbuđen gledam ga, htio bih da ga pitam da li on to meni u ime AVNOJ-a, ali uzdržavam se. Ustajem i nepristojno se protežem uz njegovu priču, a on se još više nervira. Opasujem se u punoj ratnoj opremi i nudim ga da idemo u varoš na po jedan kapucin. Ciknu kao da ga zmija ujede, kako se ja žutokljunac, nadobudni skojevac to usuđujem da mu pogrdna imena govorim, da će on mene Milutinu kazati i da će ja, neučtivi mladić, vidjeti već svoga boga zbog takvog odnosa prema jednom članu AVNOJ-a. Trčim niz osoja dok on mlatara rukom na kojoj je ispružen kažiprst manji od mog malog prsta. Šta sve može taj kažiprst da pokrene? Htio sam to da ga upitam. Uzdržao sam se, bilo bi previše surovo. Uostalom, ni ovi moji prsti, dugi kao u kockara, nisu se nažuljali okidajući obraču kroz čitavu godinu življenja u ilegalstvu. Žulja na kažiprstu nema, ali već ima na ramenu. Jer gotovo će dvije godine kako ne skidam mauzerku sa sebe...

Komanda područja je u najljepšoj kući grada. Sve su joj odaje pretvorene u kancelarije i pune su. Nekoliko rukovodilica iz Područja, i onih što su na prolazu za Vrhovni štab. Duševanski dim se izdužio na pravougaonim sunca koje je već otkočilo i izmicalo iz komandantove sobe. Ljudi, priča, dim. Za ove ovdje kao da ne važi stroga naredba o napuštanju grada u dnevnim časovima. A i kako bi — tu su telefoni koji svaki čas zvrckaju. Baš sad se jedan drug dovikuje sa nekom telefonistkinjom, doziva Maoče. Više kao da bez posredstva žice hoće da dozove sagovornika. Svrši već jednom, ljuti se na nekoga što se miješa i opet više. Čuje se kako neko nabada slova dok sroči naređenje. Drugarica koja taj čas sijeda za mašinu vještije barata sa »adlericom«. Drug joj počinje da diktira radio vijesti. Pretvorio sam se u uho. Drugarica tipka hitro. »Pazi, pazi, indigo je otrovan« — napisala je velikim slovima i podvukla. Misli da će tako sačuvati hartiju od pušača. Spremna je da primi diktat. Zujanje motora. Stresla se kuća od eksplozije. Neko je rekao da se prozori otvore. Kome je to sada do stakla stalo. Kako pobjeći iz kuće. Neki su već nestali iz odaja. I ja bih utekao. Trudim se da se ne žurim. Hoću da ostavim utisak da me nije strah. Ne znam koliko uspijevam. Sumnjam da neko zapaža moju namještenu ležernost. Ispred kuće sam, brojim, trinaest malih i velikih aviona. U podrum bježi, šta se tu rebriš, prekorio me neko i dohvatio me za ruku i sveo u podrum kuće u kojoj sam do malo prije bio. Zviždūk bombi se resko izdvaja iz uzbučale zvrke motora. Ne puši, zapalićeš sijeno. Opominju mene, a što će onome koji gruva bombama ovaj gradić, nad kojim zunzara više aviona nego što je kuća u njemu. Čutim između bale sijena i zida. Neprijatno je kad čo-

vjek ne vidi šta je nad njim. Ponovo mi ne daju da pušim. Zviždim od muke. Zašto zviždim, zašto ne čutim, to mi dobačuju. Sakrivam strah, kažu. Kažu mi da sam se uplašio od pogibije pa hoću da pričaju kako sam pjevao pred smrt. Jedan od onih iz podruma mi je to tako rekao kao da je sigurno znao da on neće poginuti. Možda je ta uvjerenost, ta sigurnost u to da će ostati živ — možda je to hrabrost? Ili želja? Ko zna šta je hrabrost u tim trenucima — savladati strah ili vjerovati u svoje želje? A u tom podrumu, sjenkama i sijenom nabijenom, strah nije kričao; možda je bockao prigovorima ali nije cvokotao. Što su se ono dvoje ispod prozora stiskali za ruke i zatiskali uši na zvižduk bombe? — Pomažu jedno drugom, oni su muž i žena. Drže li to oni strah ili je strah njih uhvatio svojim grčevima? Svejedno, možda im je tako lakše?!

Iz podruma sam izletio brže nego što sam ušao. Sobe su gotovo čitave, samo iz jednog tavana viri njuška neeksplođane bombe. Izlazim na prstima iz kuće. Aviona više nema nad gradom. Sunce se skriva za testerastu ivicu horizonta. Jedna kuća je počela da gori od krova, ugasili smo je. Menze više nema. Ostalo je grotlo prepuno dasaka i maltera. Kažu da je četvoro naših u toj hrpi ruševina. Partizansko bure još je na nogarima; sada je ono više nego kuća koja je tu do nedavno bila. Ispod ceste — izvalio se čovjek, kao da je noge podavio. Nogu on nema, trup leži sa dlanovima na očima, i u posljednjim grčevima života. Grčevi su prestali, samo su ruke ostale kao da se plašio suza. Ili nije htio da gleda nemoć grada pod nasrtajem tih aviona koji ne mogu tako spokojno da leti na drugim frontovima. I u kući gdje je bio Komitet — tragovi. Onom mladiću sa kratkim čizmama odneto je rame. Šaka desne ruke mu je u džepu. Lijevom je pokrio ranu, čuti. A ja bih plakao. Treba se previti, nema vremena za sažaljenja. Krv mu je stala, ili je sva istekla! Ko će to znati? Eto, ni doktora nema ...

Nije mi bilo priyatno kada je noć ušla u grad. Ušla je ona od jezera, iz onih smrča u kojima sam jutros bio. To je prvi put u ovih desetak dana da vidim kako se uvukla noć tamna i memljiva. Noć puna slutnjama i samoćom, ratna noć bez mjeseca nad zgarištima. A partizani, ne oni kao ja, nego oni pravi, ne iz ilegale već iz Bosne, oni su mi govorili da vole noć. Kada je noć njima je pristizala moć. Maršuju onda slobodno. Ne kite garave kazane skršenim granama, niti nosila pokrívaju širokim perima ljeske. Noć, koja je prestala da bude svačija, koja je saveznik njihov i izenađenja njihovih. Noć puna prepadâ i pobjeda njihovih, partizanskih, i prekinutih veza čela sa komorom.

Možda se ovoj noći raduje i Druškan — tako smo jedan drugog nazivali ja i onaj drug iz USAOJ-a — Druškan, kome je dan razbio desno rame. O čemu će sada pušku nositi? Lijevi

kažiprst moraće da privikne na makalj. To on bunca i u vrućici iskazuje svoju ljubav noći u kojoj nema aviona. Bunca pri dnu sobe u kojoj se Komitet dogovara o stanju stvorenom današnjim bombardovanjem. Govorimo o evakuaciji grada, to je odlučeno. I da se podje u obilazak, i to smo riješili.

Druškan se prenu na riječ o evakuaciji. Nemiran je i više da smo opkoljeni, daje nekakve komande, spominje i nekog od svojih zemljaka, brata što mu je poginuo spominje. To on sanja Kozaru i njenu blokadu. Jer niko od nas ništa ne govori o opkoljavanju, ni ofanzivu niko ne spominje, ni Nijemce. O mobilizaciji novih boraca smo govorili i zato smo se odlučili za obilazak, to je najvažniji zadatak nas, drugova sa terena, sve za front, za pobjedu!

Doduše, potajno se nadam da će ipak dospjeti do neke jedinice. Nešto sam o tome govorio sa drugovima koji su otišli u Vrhovni štab. Kada se dokopam brigade sve će drugačije biti. Prestaću da budem pozadinac. Skinuću sa sebe ovaj koporan kojega nijesam skidao od kako je otpočeo Ustanak. Gumenjake neću, gotovo su novi, ali prsle čakšire moram već izmijeniti. Već mi zakrpa na ovim pantalonama više i ne smeta nego egalizir, iako je crven.

San i sastanak se, bar kod mene, jednovremeno prekinuše. Zbog zore u kojoj je trebalo da se kreće, zbog riječi koje su izgleda već svima ponestale, radi novih zadataka koji su iz zgarišta izbjiali, ne znam zbog čega sve ne — tek svi smo poustajali.

Mraković se opršta od nas, on je već pozvan u Vrhovni štab. Namještamo se da ga poslednji pozdravim. Propratio sam ga i nagovarao — da svratimo u magacin. Naveo sam ga da uzme kožnu kapu sa kapcima za uši koja nije mogla stati na moju glavu. Za njega je taman. Pomogoh mu da premjesti zvijezdu sa šajkače. Dok je šajkaču smještao u svoj ranac ja sam oblačio one pantalone. Uzeo sam i jedno šatorsko krilo, sad mi čakšire nije žao ostaviti. Ukrzo smo se rastali.

Putevi su puni partizanâ, najviše je otpuštenih iz bolnica. Zaustavio sam se kod jedne grune. Većinom su to drugovi iz mog okruga. Prije godinu dana bili su drugačiji. Vraćaju se iz bolnice, idu na oporavak, kuda — neznaju niti oni niti ja. Kako grabe duvan iz moje kutije! Uživaju u zagasitom žutilu vlačana, miluju kutiju sasušenim prstima zavijajući cigarete. Gledaju u svoje drhtave prste i ne prestaju da me zasipaju pitanjima o Cetinju i svemu oko njega. Čuli su da se neće tamo već prema Kosmetu, Srbiji ili Kosmetu — zamalo se dvojica oko toga ne posvadâše. A kada su zapušili, nijesu mnogo pitali o svom kraju. Kao da im se u modrim koprenama, što su se mazno rastezale u tom ranom jutru, poigravala prošlost njihova

i igre i navike sa kojima su se svjesno i surovo obračunavali već skoro dvije godine. Maločas iz njih nije govorila strast pušača ni sposobnost duvandžije da po boji ili mirisu ocijeni vrijednost duvana. Znali su da je ta gorka trava koju koze ludački vole rasla na njivama njihovog djetinjstva u selima u koja se nikada više neće vratiti njihova mladost. Oni se ne vajkaju zbog toga, pitaju kada ćemo za Srbiju. O dolasku aviona pitaju, misle da se zbog toga vojska zadržava oko ovih opasnih visoravnih i kanjona.

Tajne njihovih snova sa proplanka na kome smo razgovarali otkrio mi je najmršaviji od sviju njih, moj drug još sa studija. Nijesam ga pitao koji, tek jedan od tifusa mu je izdužio trougao nosa i bolesno oko još više zamutio. Ostala je od njega još samo kosa i suze koje kao da nije imao pred kim isplakati nad krajnostima sodbina što su zadesile njegove najbliže. On nije tugovao samo zbog izdaje koju je brat njegov počinio, već zbog vjerovanja koje je u njemu njegov nebrat slomio. Ne plače, rida duboko i iskreno. U meni je nekakvo klupko misli, ali ne mogu nijednu da razmrsim i da je čitko kažem. Pušim i njemu pružam da puši, on miluje kutiju. Neka puši, ne umijem druge utjehe da mu dam u ovom času. Taj mučni susret prekida hitro pričanje drugarice koja nije tako mletačka koliko je mala. Na licu su joj oči još živahne. Ona se buni. Meni, koga ona smatra jednim od rukovodilaca s ovog terena, hoće da u ime svojih drugova kaže kako su ovi seljaci užasni. Veli da ih ni u kuću ne puštaju (kao da smo mi, tifusari, sramotnu bolest bolovali), a kamoli da daju štogod za jelo. Ona bi htjela da jede, svi bi htjeli. Pričala bi još. Prekida je neko iz gomile. Čime da jedeš kad su ti zubi poispadali? Taj što je grubo prekide ne ostade na tome: skide joj šajkaču. Na jutarnjem vjetriću povi se omlaćena kosa kao tek niklo žito. A onaj nastavi da priča o tome kako joj je tifus, ustvari, samo izbio vještačke zube ali joj darovao novu kosu, vidiš kako se proljepšala jedinica naša! Ona, sirota, briznu u plač. Zagalamiše na njega. Rekoše mu da je to magareća šala, da mu je tifus pamet popio. Što ona da cmizdri i uvijek o jelu da govorи, ko je nju ovlastio da u ime sviju priča — ona koja je puževe htjela da jede, dok je u bolnici ležala! — branio se onaj. Ti si opanak pojeo, kulačka dušo, ciknula je ona iz svog plača.

Uzalud sam pokušavao da ih smirim. Iz tih kostura što su se jedva držali izlazile su riječi teške i masne. Nijesam ih mogao smiriti ni slušati. Djevojku sam uzeo u zaštitu, na obranu seljaka od njenog napada sam sasvim zaboravio. Nastade prepirka i sa bolničarem što je donio rijetku čorbu umjesto doručka. Meni nudi svoju porciju onaj što mi je otkrio tajnu njihovih snova i svoju tugu pregolemu. Nećam se ja a on mi

dokazuje da tifus samo vaši prenose. Zajedno smo pojeli tu porciju, a osjećao sam kako me nešto iznutra grize, pa pritsika i steže za grlo. Kad poče da štipa za oči, odvojih se nekako i gotovo utekoh.

Niko na nas neće glavu da okrene, čujem kako se miješa sopran one drugarice sa škripom kašika koje su grebale dna porcija.

Ne idem, nego bježim da ne čujem sve to. Drugovi iz sela su me dočekali sa telefonskom depešom upućenom svim komandama mjesta i mjesnim odborima. Pokrete neprijateljskih snaga ne treba shvatiti kao pripreme za novu ofanzivu. To je strah od savezničkog iskrcavanja prisilio Nijemce da preduzimaju mjere radi obezbjedenja obalnog pojasa. Telefonista je javio i ime onoga ko je potpisao cirkularnu depešu i rekao im da je stiglo iz Vrhovnog štaba. Uzimam depešu. O situaciji im mnogo ne govorim. A oni pitaju da li će saveznici doći avionima. Kad bi makar teške ranjenike uzeli. Ništa drugo sem njih. Da li bi i one što sam jutros bio sa njima trebalo poslati tim avionima? Zar nijesu i oni teški, koga partizani računaju sve u teške ranjenike — pitaču ih da mi odgovore.

*

Ne mislim na ofanzivu već na to kako da se javim u Vrhovni štab. Zbog toga je jutros sve lijepo. I priroda, i ljudi što ih susrećemo na putu, i vrijeme. Vazduh je pun proljeća. Nad nama pećine i stijene Durmitora. Nekako su kao umivene prijatnom vedrinom proljećnjeg dana. Ne prijete svojom surovošću. Kao da su raznježene šapatom borja i jelika razdražanih pod plaventilom što ga je rasteglo ovo jutro i opijene mirisom trava rascvjetanih pri ovom suncu prijatnom kao melem.

Idem radostan što moram da se javim Vrhovnom štabu. Čile me priprema za taj susret. Mislio bih i pričao još o tom susretu ali Čile ne da. Evo, našao je da gađa gnjurce na nekom jezeru. Sad on hoće prvi da gađa. Ne smetam mu, jer sam ja malo prije promašio. Učinilo nam se da je pogodio, pošto gnjurac nije ostao na vodi. Malo kasnije smo ga vidjeli kako je izmolio glavu iz modrila vode. Ne radujem se promašaju, a ipak mi je lakše. Doduše, on se prema meni ponaša kao da nije bio u Bosni. Okusio je gorčinu ilegalstva, od nje je i otišao na slobodnu teritoriju. Imponuje mi kada se, s vremenom na vrijeme iskreno iščudava kako smo izdržali cijelu godinu u gerili.

Livadama smo išli a rose na njima nije bilo, ni traga od kiše koja je zalivala gromove neku noć. Računamo da ćemo

do noći stići na Crno Jezero. Zato i ne hitamo i ako bih htio što prije tamo da se stvorim.

Lijepo je sve osim naselja. Ona su grdno osiromašila. Niko u ovom proljeću ne kreći kuću, niti razvaljene ograde popravlja. Stada skoro i nema na pasištima. Pogdjekoja krava slijepljenih bokova pase uz ogradu. Ovee kao da su bez zimnice izašle iz snjegova. Jagnjad nijesu razigrana u travi. Ni u jednoj dolini nijesmo vidjeli ralo. Čutala su naselja pridavljenia nečim, a sjeta neka izbjajala je iz očiju njihovih žitelja.

Vojska je pričala i propitkivala se šta je to sinoć bilo nad našim, partizanskim aerodromom. Spominjali su vatre partizanske i reflektore koji su osvjetljavali visoravan. Neko je tvrdio da su ti avioni bacali nešto; drugi, opet, da su se spustili ljudi, municija, oružje. Nadali su se da će iduće noći sletjeti da uzmu ranjenike. I tu se čula želja: samo kad bi teške ranjenike htjeli da uzmu! Pauk njihove nade ispredao je mrežu iako niko nije tačno znao šta je to bilo prošle noći.

Čile me nagovara da svratimo u selo gdje su smješteni drugovi iz AVNOJ-a. Bojim se da će tamo biti onaj prosijedi u žutim čizmama. Ipak smo svratili i doznali smo da se spustila engleska misija. Jedan nas je nagovarao da ne idemo na Jezero, kud ćemo tamo ovako neuredni. Kao da nemaju Englezi koga gledati sem nas dvojice. Obrijali smo se, zapravo ogulili nekakvom kusturom i produžili.

Mrak se spuštao nad Jezerom.

Stali smo pored puta. Između jelikâ, kao iz kapije, izlazi kolona. Snažno na njenom čelu gaze konji. Ne prepoznajem jahače. Lica su im mršava. Sumrak mi spriječava da odredim boju konja, svi mi izgledaju vrani. Ne da mi ni jahače da prepoznam, zagledam ih, ne vjerujem mu da su baš svi strogi onako kako mi ih on pretstavlja. Bih da se primaknem, ali mi smeta partizan koga smo zatekli na putu. Tek tada sam osjetio da je to stražar koji je tu da nam ne da naprijed. Ne smeta mi to što nas zaustavlja. Jer ta naša obezbjeđenja su tako malena i te mjere predostrožnosti su tako neznatne prema ucjenama i naporima neprijatelja da nam napakosti i da nas obezglavi. Gledam i čutim, mislim o ljudima koji su prošli i koji još jednako prolaze. Svi na konjima nijesu, niti su u bluzama od bijelog sukna.

Onaj što nas je zadržavao ubrzo postade drugačiji. Čila je već propustio, pa i mene. A kolona prolazi i prolazi. Krivo mi je što Vrhovni štab gledam u mraku. Zamišljao sam drugačije taj susret. Međutim, to je partizanska kolona kao i mnoge koje sam dotada gledao. Duža ili kraća, nijesam brojao ni nju ni one ranije, ali skoro sasvim ista. Konji pod jahačima ili tovarima, pješaci, ljudi i žene u koloni po jedan. Kolona ko-

jom se prenose glasovi da se požuri, čujem kako sa čela poručuju da se pošalje fenjer. I mi smo se uključili u kolonu, gázimo nešto sporije, mrak je gušći. Fenjer se ponovo traži, i da se požuri — poručuju. Niko ne kaže da stane čelo. Mene sada u toj koloni ne kopka kud to idemo, uzbrdicom koja već zamara. Iščekujem da li će neko tražiti da stane čelo kolone na kome je Tito.

Te noći priješli smo Durmitor, ali ja za čitavo vrijeme ne čuh da traži neko da se zastane. Možda Vrhovni štab nema komore i onda nema ko da prekida vezu? Možda komora Vrhovnog štaba to ne čini i inače?

Ona druga strana Durmitora još je u sjenkama njegovih vrhova; i nije sumorna kao ova kojom smo se noćas uspeli. Pada u blagim zaravnima sjenokosa. Da li je još koja vojska prešla preko Durmitora? Staze kojim idemo utabane su kolonom, to nije drevni put. Vide se svježe staze. Vedrina je mirna. Drveće ne trepće, ni jarike uz njivu koja više to nije. I trava čuti, pijana od rose koja se dohvati obuće.

Šta je bolje — ovo plaventilo vedrine ili ona sinoćna nevidjelica, smola sinoćnjeg mraka? O tome govorimo Čile i ja. Ljepotu prirode ne spominjemo nego maštamo o ljepoti doručka. Čini mi se da više vrijedi košulja koju smo dali nego varenika kojom smo zalili ječmeni hljeb. Još je mlijeko podgrijano sa karlice! I od kolone smo se zbog toga odvojili, ogladnjećemo dok je stignemo.

U Sušici su već razapeti šatori. Uvučeni su ispod bukava i uz olistale strane. Kretanje ljudi se vidi i po tome se primjećuje da je tu logor.

Pod šatorima se radilo kad smo došli. Već je i meni jasno da je ofanziva. Pokazujem onu telefonsku depešu. Diraju zbog toga i mene i onoga ko je potpisao tu depešu. To je taj cijenio na svoju ruku, kažu. Na Jezeru su se zadržali da sačekaju englesku misiju. O misiji ne govore mnogo. Računam da su rezervisani, ne vjerujem da se u »kuloarima« ništa o tome ne zna.

Ručali smo. Porciye su siromašnije od onih u menzi na Žabljaku. Jedinice se bolje hrane, svi mi to tvrde.

*

Staza iz Sušice izlazi serpentinama. Uža je i krivudavija od one kojom smo sišli na ledine pokraj vode. Za nama ostaje jezero i krajičci kopna skriveni bukvama i šatori razapeti ispod drveća. Ko li samo nalazi ovako sakrita mjesta? Izašli smo iz kanjona. Grupa kojoj sam se priključio ide ka Šćepan-Polju. Brigada u koju sam određen je na drugom kraju. Pokazuju mi to na karti, svejedno, ja odlazim sa grupom. Tu je i jedna dru-

garica iz Beograda. Preslišavam je. Gotovo sve zna o drugovima koje smo tamo ostavili. Mnogo ih je već izginulo. Neki su ostali u Srbiji, u brigadama ih nema mnogo.

U tome nam prođe skoro čitav put. Ne dam joj ni da se odmori na zastancima. Pitam li pitam. I slušam. Nijesam u ofanzivi, ni u partizanima — u Beogradu sam, u onim skojevskim grupama srednjoškolaca, u demonstracijama, u menzama studentskim i podrumu Filozofskog fakulteta na ilegalnim stancima među polomljenim klupama i otrovanim miševima.

U življenu sa prošlošću protekao mi je čitav taj dan. I bio je kraći od svih dotadašnjih.

Veče, i puna soba ljudi i pečene ovčetine. U štabu krajiske brigade zadržali su grupu na večeru. I mene sa njima. Komadi pečenja su ogromni i nedopečeni. Ali prolazi i bez salate. Ko bi još tražio hljeba kod toliko mesa u ofanzivi! I tu sam našao poznanika. Ne među Krajišnicima, već među Beograđanima koji su tu. Jednom od njih je razbijeno okno naočara. Flasterom ga je zalijepio, čime bi? Mora da je ljudima sa naočarima strašno! Šta će ako ostanu bez njih? Šarac recimo zarže, a onaj rukama drži naočare! . . .

Dali su mi vranca da se prebacim do brigade u koju treba da se javim. Popov je to konj. Popa partizana, proletera. Krst je na popu i petokraka sa srpom i čekićem, jer on je u proleterskoj diviziji. Vjerski je referent u štabu Prve proleterske divizije. U diviziji u kojoj svaki vojnik vjeruje u nešto drugo, a ne u boga. Ni on sam ne vjeruje u ono što je učio i čitao. Ali — to je kvalifikovani sveštenik sa završenom bogoslovijom. U bisagama su epitrahilj, jevandelje i drugi rekviziti. Krštavao je taj po Bosni i opijela čitao. U mnogim selima su bolje primali njega nego komandante i komesare. Kadio je i pjevao i za partizane agitovao. Pozajmio mi je konja. Nećao sam se i zahvaljivao, ali druge mi nije moglo biti. Uzmi, dan je, pop ga ionako danju ne jaše. Čim osvane vedro jutro pop čašćava okolo. Zadirkivali su ga dok mi je nudio konja. Uzmi ga, važno je da se u brigadi pojaviš na konju, odmah će reći da si »činjenica! — ubedivao me pop praveći se da ne čuje dosjetke što su pljuštale na njegov račun.

Pojahao sam vranca. Nekoliko puta sam sjahivao i skakao ili ulijetao sa njim pod bukve. »Rode« su opaki gadovi, uvjero sam se toga dana. Zuji kao osa i nije lijena da na jagnje osperafal. Kamo sreća da nijesam uzimao tog vranca. Zaboravljao sam to kad bih pustio konja da se razigra niz pivske pašnjake.

Stigao sam u kanjon Pive. Konja nijesam silio da me nosi niz strmu stazu. A ne bi on to ni htio, čak ni sedlo nije htio da nosi. Svaki čas ga je nekako skidao preko glave. Muka me uhvatila koliko sam mu namiještao sedlo. Čebe ispod sedla mi

je nestalo. Vidio sam kako se jedan borac zamotao u njega i smjestio se ispod bukve. Pitao sam ga da li je njegovo čebe, a onaj ispod bukve se pravio da me ne čuje. Možda se i nije pravio, zaspao je, još neizlječen od tifusa. Ko zna i ko će to znati da li je i ustajao ispod drveta? Kod mosta — gužva. Mnogo je vojske, i konja, i stoke. Ranjenika ponajviše. Jedva sam ispred zore uspio da prijedem Pivu. Vatri je bilo mnogo uz rijeku, i ljudi uz vatre. Vodu nijesam video. Samo sam slušao njen šum, dugo i dugo, i vatre gledao kako se presijavaju u nečem modrom, tamnom. Popa se sjetih tek kad izđoh iz kanjona i uputih se prema Javorku. Vranac je iznio i mene i jednog ranjenog druga.

Šuma bukova je nepregledna i ledena. Busola mi ne bi bila potrebna, svježi su tragovi vojske. Izgleda, nesmetano su ovuda prošli partizani. U osoju aluge sretam patrolu. Vojnici su iz Desete hercegovačke brigade u koju idem na dužnost. Štab nije daleko, kažu. I dobro su rekli.

Konja sam ostavio onom ranjeniku. Obećao mi je da će ga vratiti čim dođe u svoj štab.

*

Ko zna kada su ljudi bili u ovim katunima. Krovovi na kolibama nijesu juče mogli da zadrže kišu. Plotovi obora su razvaljeni.

Prohладno je pod ovim uznemirenim oblacima. Magle se šunjavaju između bukava. Da nije guste pucnjave ne bi se znalo gdje su položaji. Brzoreki »Šarci« često upozoravaju na blizinu Nijemaca. Pucnjava je gušća od magle. Granata prošiće maglom i riknu među bukve i nas. Ljudi se ne lome bježeći: ni sa svojih mjeseta se ne miču.

Metež je u katunu. Nose nekoga. Ranjen je u stomak. Ustaklio je očima i ne ječi. Pribrano priča sa nosila. Odlučili su da ljekar dođe ovamo. Ljudi su se uzbudili. Već pričaju o tome kako je bio vješt vojnik i hrabar borac. Žaljenje za drugom počelo je da ispreda legendu o njemu. A on se već počeo boriti sa životom. Od borbe za bolji život ostalo mu je, eto, još koji časak borbe sa životom. Okolina je osjetila njegov kraj. Ljekar nije još stigao, ali iskusnim ratnicima nije bilo teško uspostaviti dijagnozu: rana u stomak je smrtonosna, svi su to znali.

Ljekar se odlučio za operaciju. Stola nije bilo. Sklepali su ga od bukovih dasaka izvaljenih iz plotova. Svi su bili brižniji od njega. Izgledalo je kao da je ranjenik prebrinuo sve brige. Doktor je radio brzo. Krv na makazama i rukama. Krv

je kapala između dasaka. Ranjenik je pružio ruku jednom svom drugu. Pitao je za vijesti sa položaja.

Na položajima je vladala tišina. Kao da su i tamo očekivali ishod hirurgovog posla.

Naši su se povlačili. Ni doktor ni ranjenik to nijesu znali. Ranjenik nije priznavao da ga boli rana, predlagao je da se na položaj pošalju pojačanja. Na licu mu se jedva ocrtavao grč bola. Vjeđe bi mu se s vremena na vrijeme sastavljalje. Nije teška rana, govorio je. Sve će se dobro svršiti, samo treba da miruješ, tješio ga je drug što mu je za čitavo vrijeme operacije držao ruku. A on je rekao da je žedan. Stiskao je usne. Sve manje je govorio.

Doktor je prao ruke. Nije gledao operisanog. Ni govorio nije ništa. Čulo se kako kap udara u lokvicu krvi ispod stola.

— Što si dao da ovo čine od mene? — šapatom je upitao operisani onoga što mu je držao ruku.

— Samo da miruješ i sve će dobro biti, ponavljaо je njegov drug. Dobro bi bilo kada bi mogao zaspati.

Ranjenik se okrenuo doktoru: misli li i on tako? Doktor je čutao zabavljen oko instrumenata. Tišina je bila gušća od bukovog lišća izmiješanog sa maglom. Koliki li su ranjenome bili ti trenuci čutanja? Dugi, odviše dugi, htio je da ih prekine. Neću da spavam, neću da zaspim! Nije vikao, govorio je to kao dijete kome se ne ide u krevet. Ne spava mi se uopšte, dodao je mirnije.

Oči su mu nešto drugo kazivale. Kazivale su njegovu želju da ostane tu, sa drugovima što sada stoje okolo njega. S njima da bude.

— Nemoj da spavaš, odmaraj se, miruj, rekao mu je onaj drug koji je već prestao da mu drži ruku.

— Znaš da nijesam umoran, odgovara ranjenik, jedino mi je u ustima neki neugodan ukus. Limuna kad bi bilo ...

Oko ranjenika se kupila legenda i magla. Pod pritiskom Nijemaca jedan bataljon je počeo da se povlači. Položaj je bio važan. Nije se smjelo dopustiti neprijatelju da se uvuče u kanjon Pive, da uđe u Mratinje — ko zna šta je htio i šta bi mogao da postigne na tim položajima. Ali naš bataljon nije bio u stanju da izdrži. Da li je štab njegov umio da procijeni sve posljedice svoga postupka, ko će to znati. Tek, uglavnom, bataljon je počeo da se povlači pred Nijencima. Tada operisani još nije bio ranjen. Kao zamjenik komandanta brigade upravljaо je borbom na čitavom tom sektoru, gdje nije bio samo taj bataljon nego polovina brigade. Poleteo je sa osmatračnice da zaustavi bataljon. Bio je siguran da će u tome uspijeti, i ranije mu je to polazilo za rukom. O vatri nije vodio računa, mislio je samo na položaje. Nijemci su ga pogodili. Eto, to je bila sva

istina na kojoj su počivala mnoga prepričavanja o njemu, šaputana ispod tih bukava još prije no su ga donijeli. Bacačeva mina uletjela mu je u stomak, nije ni jauknuo. Hrabrio je borce, sve dok drugi nijesu vidjeli da je ranjen, pa su ga na ruke i na nosila poslje ponijeli.

Ranjenik nije čuo šapat legende o sebi, niti je osjetio tugu toga šapata. Maglu je samo video, ona mu je bila sve gušća, nje mu je bilo sve više pred očima. A vjetar je raznosio maglu i širio paučinu legende po šumi. Ranjeniku je bilo studeno od toga što vjetar čini, tražio je da ga pokriju, čebetom od magle da ga zaštite. Šarci su zaštektali. Zar se bataljon povukao? — upitao je on. Rekli su mu da se to njemu samo čini. Ljutio se što pojačanja nijesu poslali bataljonu, jer Nijemaca je bilo mnogo, odviše mnogo. Opet rafali, nas su to gađali. Poznao je on muziku tih šupljovratih beštija, osjetio je blizinu njihovih ciljeva. Zvižduk zrna je rasjekao tugu u tišini. Šuštanje mina ispunilo je šumu. Ranjenik se podigao na laktove. Oči su mu bljesnule kao da magle pred njima više nije bilo. Rekao je što smo se smrzli i čutimo kad se pucjava tolika primakla. Neko je odgovorio da mu se to pričinja. Meci su eksplodirali po trošnim daskama koliba, po granama bukava. Otkinula se grančica providnog bukovog lišća. Pala je ranjeniku na lice. Njemu se više nijesu vidjele oči, naglo je ispružio ruke i prestao da bude ranjenik.

*

Ima li igdje više ovakvih planina? Kažu da smo na dva kilometra iznad nivoa mora. More magle je oko nas. Vuče se tu magla, sablažnjava i planinu i sve u njoj. Njene duguljaste ruke su se otegle iznad ničije zemlje, između naših i njihovih položaja. Borci je grde, smeta im da nišane u Nijemce. Nasumice pucati ne može se kod partizana, nema municije za šenlučenje. Nijemcima to ne smeta. Ne prestaju njihovi »šarci«, ni bacači. Magla ne zadržava đulad mina. Zaklona tu nema. Ne-kakav zimzelen se rastegao, izmiješao se sa pašnjacima. Ko se pod njegove grane uvuče, ne vidi se. Ali samo to i ništa drugo. Niti je što toplije u tom zimzelenu. Neće ni da gore njegove žilave grane. Samo su zelene iglice njegove prekrile ove kose, kao i magla.

Čini mi se da nikome nije žao što se i odavde moramo povući. Nije trebalo tu ni dolaziti! Štab brigade, zaista, nije ni htio, ali tako su mu naredili.

*

Odakle ovoliko sipa i dokle će da izdrži ova studena kiša? Šta li je tek u drugim mjesecima kada je jun ovako mokar i

hladan! Ni bukve više ne pomažu, ni bluze. I koža već propušta pod ovim lijevanjem. Rastopi se sve pod ovom kišetinom i list i trava, sve se u kaljugu pretvorilo. Zmočka kolona žitkom kašom planinske staze.

Što smo bliže rijeci, toplije je. Vlažno je i maglovito u kanjonu Pive, ali nije onako studeno. Povukli smo se sa područja i sređujemo jedinice. Sunce se pomalja pred noć, vraća nam volju za životom. Nijesmo daleko od Mratinja. Vrhovni štab je tu u nekoj pećini. I oni su od kiše nastradali.

Ne raspitujem se mnogo o situaciji. Ni o stanju kod drugih jedinica. Na licima drugova oko mene vidim što i na nebu i tragove onoga što je bilo prethodnih dana. Umor preobrazi ljudi. Ne mijenja im izgled nego i odnose i postupke.

Idem da razgovaram s omladincima iz čete koja je tu uz štab brigade. Nije mi trebalo da molim brigadnog bricu da me obrije. Kud će tako mator i namrgoden medu omladinu, pitao me je simpatični Mostarac dok je mlatio britvom o kajš. Brije, svaka mu čast, ruka mu laka a brijač oštar. Dobro obrijan dobro raspoložen — tako su reklamirali žilete u mirno vrijeme. Priznao sam da to nije izmišljotina.

Omladinci su zapitkivali o svemu. Znali su dosta, gotovo sve, iz radio vijesti. O engleskoj misiji su čuli i interesovali se da li će ranjenike da nam prihvate. Jedan je mislio da su Treća i Sedma divizija ostavljene s one strane Pive da bi dočekali savezničke avione i predali im najteže ranjenike. Poneki od mladića iznosi prigovore na ekonomu. Svi su ogorčeni kada komentarišu nestanak nekih koji su sa njima do juče bili u četi. Nazivaju ih deserterima i kukavicama. Grde ih.

To su djeca. Bombaši i puškonoše, kuriri. Veterani su to već. Komesar im je borac od 1941. Izgubilo se djetinjstvo sa tih lica. I želja za dječjim igram. Njih liju iste kiše i lome bespuća i vatre ofanzive. Podnose to bolje od nekih matorih! Djeca vojnici. I djecu u rancu sam video juče. Majku sa djetetom u naručju na jednoj ragi sam video i dijete u čebetu na leđima majke koja ni rage nije imala. Pade konj u provaliju, konj koji je išao ispred one rage. Raga se uplašila i stala, a majka nije, ljuti se što je kljuse stalo i udara ga da produži.

Neko mi dodade ceduljicu. Komandant Prve divizije traži da štab brigade obezbjedi da onaj konj koji je bio meni pozajmljen što prije bude vraćen njihovom štabu. Jer to je konj vjerskog referenta druga Markovića. Vratio sam konja, ubjeđujem onoga što mi je donio pismo. Dokaži ti to Koči! — reče on i ode. Ne znam šta će. Pojeden je zekan, reče neko od onih što je čuo moje objašnjenje. Rekao je to tako sigurno kao da je sam gledao ili jeo njegove džigerice. Ovo je vranac bio, ka-

žem ja i naprežem se da se sjetim imena druga koji je uzeo da vрати konja.

Moram im reći kako je bilo, neka pismeno opravdanje prime ako konja nema!

*

Pokret.

Proljeće smo ostavili na obalama Pive i u rascvjetanoj trešnji kod prve kuće koju sam u Mratinju video. Uskom vijugom staze izlazimo iz proljeća. Penjemo se u magle i oblake. Koliko se evo penjemo već bi na nebo stigli.

Na Vučevu smo. Vojska je u dimu sirovih grana koje se sporo razgorijevaju. Pale komade konjetine na kratkim plamčicima, miriše osmuđena dlaka. Neće se vatra nikada razgorjeti ako vi budete tako, lјuti se borac donoseći naramak granja. Jedan nešto ispljunu, zgađen gorčinom mesa osmuđenog na plamenu. Ne može konjetine drug, dobacuje mu neko. Na žar nju treba pa da vidiš ljepote, cmokće jedan sladeći se svojim, dobro pečenim komadom. Sklonite se, traži jedan što nosi košulju u ruci. Nećeš, čovječe, istresati vaške na vatru u kojoj se meso peče!? Poslušao ih je najzad. Vratio je košulju u ranac, pošto im je pokazao da je čista.

Obilazimo jedinice. Čitamo vijesti i komentarišemo ih. Dokazujemo im zbog čega su sada četiri a ne šest bataljona u brigadi. Preostalim rukovodiocima iz rasformiranih bataljona ukazujemo potrebnu pažnju jer bataljoni su rasformirani zbog situacije. Govorimo o pojavi dezterstva.

Ljudi se raspituju o mnogo čemu, o engleskoj misiji, frontu, o Rusima, o Turskoj čak. U neuspjeh ofanzive vjeruju. Ipak ne mogu da se otrgnem utiska da ih kopka pitanje da li će probaj uspjeti.

Vučevu ostavljamo kao i druga mjesta što smo ostavili. Doduše, nemirnije se krećemo sa njega nego kad smo mu pri-lazili. Nijemci nam ne daju da kolone razvijemo po svome planu. Krećemo se u talasima, moramo izbjegavati brisane pro-store. U dometu smo njihove artiljerije pa čak i puščane vatre. Otkuda li sada ta njihova jedinica koja udara u naš bok? Moramo je otjerati. To nam usporava pokret, ali uspjeli smo da je otjeramo.

*

Na proplanku je žagor. Ne treba ti durbin, golim okom se vidi vojska. Na vrhu Maglića vojska. Čija je, golim okom se ne vidi. Tjeme Maglića opasano je čalmom magle. Durbin prepoznaje tuđu vojsku, Nijemci su iznijeli top na vrh Maglića.

Da se povećaju otstojanja u koloni, zaključeno je odmah. Čistina se mora prijeći.

Noć, i mi u dugo istegnutoj koloni primičemo se kanjonu Sutjeske. Između nas i aviona — bukovo granje. Poigrava lišće, podrhtava od urlanja motora stravičnih ptica koje su se zainatile da sruše most na rijeci, da spriječe prijelaz. Povijaju se vrhovi bukava pod pritiskom vazduha uzvrtloženog elisama. Štuke jauču jače nego ljudi pogodjeni u tom bombardovanju.

Ipak smo brži od noći. Još ima mnogo vidjelice u kanjonu i na rijeci. Piloti su se izgleda zarekli da i noću tuku prijelaz. Ne pojavljujemo se iz šume, zbog onih što su ispred nas a ne zbog aviona: oni ionako ne bombarduju samo most već i šumu. Čekamo noć a ona sporo dolazi. Naređeno je da prijeđemo Sutjesku ove noći koja je označena kao posljednja noć za prijelaz.

Odjednom — novo naređenje. Brigada u kojoj sam treba da prihvati jedinice koje idu za nama i da potisne Nijemce sa Maglića. Šta sada? Ranije su naredivali da će nam most srušiti ako ga noćas ne prijeđemo. A neprijatelj je skolio sa svih strana. Uvalio se u bokove našeg rasporeda, svaki čas može nas presjeći. I gdje su nam veze kad se i ako se od Maglića vratimo? Čiji će biti prijelazi na rijeci? Vratiti se, znači ostati u obruču, a to je teže od smrti. Reagiraju ljudi na razne načine. Grde. Sumnjaju u celishodnost odluke. Ipak, izvršenje zadatka nije u pitanju. Po naređenju se postupa. Dio snaga se vraća da sačeka BanjSKU diviziju. Nekoliko drugova iz štaba otislo je prema rijeci i, ako uspiju da je prijeđu, javiće nam šta da uradimo dalje.

Noć je sada, čini nam se, brža od nas. Ne možemo stići sve što bi htjeli i željeli u ovom trenutku. Koliko li je želja ustuklo pred ovom u naređenju! Noć se zgušnjava, odmiče; i most se u nju utopio i prolaz naš možda. Psujemo mrklinu noći, i dan izgubljeni, i neočekivani ovaj povratak, i vrijeme utraćeno u privlačenju kanjonu. Sporiji smo od vremena. Vraćamo se a naše raspoloženje bi htjelo da grabi naprijed. Raspeti smo između onoga što se priželjkuje i onoga što se mora. Ni jedno ni drugo to ne pita šta se može. Želja i naređenje — obadvije te gone! A hoćeš li izdržati?

Kao što me ni zemljak, iz brigade koja je još pred nama, ne pita mogu li. Daje mi komad hladne konjetine. Ko bi pomislio da ovih dana živ čovjek ne može jesti! Rubim konjetinu dok se darodavac trudi da stigne svoju jedinicu. Grizem je posnu i tvrdnu na zubima. Zapire mi kao nezrela dunja, samo što je meso bez sokova i mirisa. Kuvali su ga u bistroj vodi pa se sav sok iz njega iscijedio. Čekam šta će se odlučiti. Jedinica koju smo sustigli odmiče ka rijeci. Već je od noći ne vidimo. Ni korak joj ne čujemo.

Vatru je obigrao dremež. Nalakćen, zagrnut u čebe, izvaljen nauznak, san je oko ognjeva koji gasnu već. Kako se ovih dana lako zaspi! Sjedneš i san je već tu. Kolona zastane i zaspi. Naređenje za pokret ustvari je buđenje. Ja ne izlazim iz kolone. Na zastancima se prepriječim preko putanje, moraju me razbudit kada krenu. Neko će me nagaziti makar.

Je li ovo zora ili se razdanilo? Teško se to razaznaje u ovim šumama prepunjениm tužnom i sipljivom kišom. Zašto je proljeće ovako suzno u ovim kanjonima? Vonja mi i vazduh koji udišem, kao da smo u pećini. Nema ljepote proplanka ni svježine izvora što brižde oko nas. Memljivo je svako jutro i svaka noć. Vazduh je s maglom i dimom pomiješan. Od njega se nekakva drhtavica dobija. Drhtavicom su pune ove planine. Ne znam da li je jutro ili dan. Svejedno je. Krećemo. Kuda? Nema vodiča da kaže. Ni tragova staze kojom su prije sna prolazile jedinice od kojih nas je naređenje odvojilo. Put nam krči načelnik brigade svojom busolom. Pokaži načelniče šta znaš. Pred nama mora biti potok, tvrdi on. Potok se uliva u Sutjesku, vjeruje on karti pa hoće i nas u to da uvjeri. Iznad mosta treba da sidemo na rijeku, tvrdi nam. Idemo za njim. Potok je pred nama. Uh, kakvo mu je korito! Ptice mi ga ovuda slijetale, druže načelniče!...

Ne znam šta je lakše — ići uzbrdo ili se spuštati niz strma bespuća. Nizastranu se čovjek ne kotrlja. Tu su takve strmine da se na svakom koraku mora kočiti. A čime li će se i kočiti kada su od stopala do koljena samo cevanice u koži? Mišići su se gotovo istopili. Držimo se za grmlje, kržljave grane grebu ruke. Kolona se, ipak, kotrlja niz kanjon.

Brže, brže, požuruju nas na mostu. Ne daju mi da gledam u modru rijeku. Ne daju ni da se pije vode. Kako ne vidimo šta je sve u koritu? pitaju ljuti i naređuju da se prolazi. Zar oni što to naređuju ne vjeruju da zbilja ne vidimo. Čudnovato! A vrlo dobro znaju da kada glad ožedni izgubi onda i vid!

Priješli smo most. Idemo puteljkom, sve dok se ne pomolismo na vidik onima na Košuru. A sa te zelene kupe biju Nijemci »Sarcima«, ne daju oku da proviri a kamo li umornu pješaku da prijeđe čistinu. Okrećemo pravo uz brdo. Penjemo se padinom uz strmo pleće. Kroz stabla primjećujemo Košur. Pucaju otud i dalje, zvižde meci, ne znamo koga gađaju. Mnogo je partizana u tim šumama. Hvatamo se bukava, jedinog zaklona. Odliježe pucnjava kanjonom. Ne prestaje jeka po urvina... Ne znamo ni odakle sve pucaju. Što dalje, što dalje do rijeke, što prije van kanjona!... Penjemo se, penjanju našem nema kraja, na nebo ćemo skoro — tek ako nam duša ne ispadne prije no što je izveremo na te oštре grebene.

Pripeklo je već uz prisoje. Znoj je ispod opasača i niz hrptenicu. Peče po ubodima gamadi koju je rat u nama natičio. Svrbe bokovi i peku. Sve nas žulja, sve što je na nama.

Kolona nije više onako kompaktna kao što je bila prije prelaska Sutjeske. S nama su borci iz drugih jedinica. Tu je i jedan moj zemljak. Izdužio se, obrazi mu upali, jedva hoda. Nije bolovao tifus, kaže. Upropastila ga je ofanziva, morali su da uzimaju stoku seljacima. Kako je teško bilo uzimati od te sirotinje, baš zato što su je mnogi dobrovoljno davali. Kaže da neće više raditi u intendanturi, samo da živ izade iz ofanzive. Od sirotinje uzimaš da sirotinji daješ. U brigadi te niko nizašta ne pita. Kuriri su danas na cijeni, a mi, komordžije, niko i ništa. I komunizam, za koji se borimo, kada dođe potcjenjivaće komordžije — bude li vojske i tada!

Priča dugajlja, ne prestaje; traži još jednu da zavije, dopao mu se moj duvan.

Ali utrnu mu jezik čim se po kanjonu prosu zuka motora. Prsti mu zadrhtaše oko cigarete, nije umio usta da pronađe. Htio je da požuri. Kuda će, kad nas avioni ne vide. Neće valjda nasumice bacati po šumi. Sjedi gdje si se našao, nijesmo toliki baksuzi da će baš nas pogoditi. Ništa mu ne pomažu naša ubjedivanja. On kaže da su šume sada glavna meta. Oni su nas i nabili u ove aluge i samo izručuju eksploziv. Pogodaka mora biti na ovoj našoj slobodnoj teritoriji koja je sve manja. Izvježbali se piloti pa nam po rosi trag otkrivaju kao psi. Vide po njoj svježu putanju kojom smo ušli u šumu.

U gustim smo bukvama. Kroz granje ne vidimo nebo. Po prelivanju boje lišća zaključujemo da je vedro. Tu je i stijena koja se nešto nakvečila nad nama. A onaj visoki se uvrtio. Šapuće mi: ono su »Rode« što onako jednolično zuje; onaj međutim zvuk u daljini što ti se čini da će se svaki čas izgubiti, to su italijanski bombarderi, oni uvijek lete visoko. Čini ti se da ih nije briga što je ispod njih, da lete na prolazu pa se i oslobođiš malo — a oni onda puste bombe. »Štuke« poznaješ po onom zavijanju. Samo one su ti takve: ako se nađeš baš tamо gdje im je »Roda« označila cilj — ništa se ne boj, siguran si.

Zaječa planina od jauka i eksplozija. Mlatilo je sve jače po šumi i po nama u njoj. Neprekidno su stizale vijesti o pogibijama.

Onaj što mi je objašnjavao kako raspoznaće avione i kada ih ne vidi, ne ostade sa nama. Njemu, izgleda, zaklon nije bio dovoljno siguran. Zapucketale su grane nad nama. Neke su se previle kao ranjene ruke. Zasuli su i to sklonište. Samo, kako da se skloniš? Ne znaš više šta ćeš. Neko kaže da je sada bolje biti na čistini. Neprijatelj se, veli, ne nada da si tamо. Ma nema

tu zaklona nego što ti se dogodi. Drug u sreću vjeruje, kaže mi neko.

Krećemo uz planinu. Nijemci su negdje pred nama.

Jedan bataljon odlazi tamo. Komandant brigade i ja našli smo se ispod grebena. Šuma je nešto prorijeđena. Kamenja ima dosta. Bombarduju nas žestoko. Sklanjamo se između dva kamenja. Noge su nam napolju. Pršte geleri po kamenju, cijepaju granje. Treskaju eksplozije i zvižde bombe, to je tako zgasnuto da nam se prosto čini da čitava zemlja podrhtava i da su iznad samo avioni. Zbilja, tu nema smisla tražiti zaklon. Huka motora se izmiješala sa eksplozijama, štektanjem mitraljeza i gruvanjem artiljerije. Vidim samo druga do sebe. Suši mi se grlo. Nestaju mi riječi. Čutim i čekam šta će biti.

Na komandantu su čakšire od modrog sukna. Mrlju vidim na njima. Vara li me oko ili se mrlja širi. Protrljam oči, ponovo se mrlja širi, vidim i da je sukno prosječeno. Da, ranjen je komandant šeste brigade. Geler mu se zasadio u butinu. Ne boli ga, kaže. Ne osjećam svoju nogu, uplašio sam se da nijesam i ja dobio geler. Srećom, samo je utrnula.

Komandant je ustao, može da ide. Zovu ga sa ivice grebena. Vrhovni štab je tu, iznad nas. A neprijatelj je najčešće gađao baš taj greben. Kao da je znao ko je na njemu.

Komandant ode uz greben. Hramlje a ne da dâ ga previju. Žuri se, zovu ga u Vrhovni štab.

Ne znam šta je teže. Bombardovanje, pucnjava ili vijesti o pogibijama. Jauka ne čujem iako vidim otvorene rane. Ili ranjenici čute ili im se vapaji gube u tom strašnom zveketu ofanzive? Vidim kako se podnožje kanjona prazni. Ne znam da li je još vojske ostalo dolje, ni koliko li je njih tu završilo svoje ratovanje. Tek, oko ove putanje ispod grebena skuplja se vojska. Nje nije malo.

Kanjon je pun slutnje. Dan je dug i predug. Nikada da nađe mrak. Taj naš inače provjereni saveznik kao da je zaboravio na nas. Možda se i on uplašio ovog kanjona što ječi već cito dan. Dobro je dok su noge zdrave. Njih treba čuvati. Kako bi se inače peli uz ove vrleti. Ko bi nosio ranjene drugove, kako bi hitali oni iz jednog bataljona koje su poslali da osiguraju prolaz stazom ka Hrčavki.

Tišina je dolazila odozgo, sa neba sa kojeg je nestalo sunca i aviona. Iz kanjona je izlazio mrak i ljudi sa tugom u očima i umorom na licu. Zastali smo ispod grebena. Lijevo, brdo mračne šume seže do neba bez zvijezda. Na grebenu — Vrhovni komandant sa previjenom rukom.

Mršav je i strog. Prvi put ga vidim. Razgovara sa štabom naše brigade. Sa njim večeras treba da maršuju naši bataljoni.

Prateća jedinica Vrhovnog štaba rastrojena je žestokim bombardovanjem.

Na grebenu je drug Tito, ruka mu je o vratu. Iza njega, po dubini grebena, ranjeno je i sve drveće. U sumraku se bijele prelomljene grane i zasječena stabla. I osmuđenih grana ima. Među stablima su svježe rake onih koje je ubila današnja vedrina.

Titu su ponudili konja iz naše brigade. Odbio je da ga uzme, pješke će — kaže. Da li će moći, kako će moći? Mrak je izašao iz kanjona i zasio na grebenu. Što nije ranije stigao, što nije cio dan sjedio makar na tom grebenu, makar pod bukvama — gdje bilo samo ne tamo gdje je ranjen.

Noć je sasvim zavladala šumom i ovom stazom koja je zasad ravna. Na tišinu upozoravaju. Nijemci su, kažu, negdje u blizini. Noć će nas provesti ispred njihovih cijevi. Mirno koračam, ne mislim na Nijemce, već na ruku u bijelom zavoju. Da li je u ovom ratu ranjen Vrhovni komandant još neke vojske? Da li je ijedan drugi Vrhovni komandant toliko puta bio na puškomet od neprijatelja, bez protivavionskog obezbjeđenja, da li je toliko propješačio?

Spuštamo se u kanjon Hrčavke. Nikada prije za tu rijeku nijesam čuo. Potok je to a ne rijeka, kaže mi neko. Ali spuštanje niz ove strane je gotovo nemoguće. Nekakvi obluci vlažni, kližemo se i padamo svaki čas. Zaludu se traži tišina, ne može da se očuti kada se padne. Zvezne puška, otkotrlja se kamen.

Nijemce ne čujem, mislim o njima. Kud li nas natjeraše da se provlačimo. Danju je bilo onakvo zlo od bombardovanja, a noćas ovo. Šta je gore, htio bih da mi to neko kaže.

Opet se penjemo uz brdo. Sviće usred strane. Mnogo je ljudi duž staze. Kunjaju ili zure u prazno. U bukviku je svada oko vatre. Jedni hoće da lože vatru, drugi im ne daju. Da navučete avione sa vašom vatrom, lјuti se jedan drug i nogom im rastjeruje organj. Kao da oni neće doći i bez naših vatri! — odvraća onaj kupeći razbacane ugarke. Pištolji se tu potežu, puškama se prijeti. A oni oko vatre zure u ugljevlje na kojima se koprca nešto, čuje se kako cvrče crijeva na žaru.

Lijepi su ovi proplanci puni sunca. Vidim ruinu kolibe u cvjetnom pašnjaku. Željan sam naselja, izdvojio sam se iz kolone. Viču na mene i na onoga što je sa mnom. Ovo sve neko na nekoga viče. Prorijedila se vojska pa sada jedan drugome zapovijedamo. Žurim prema kolibi, ustvari to su još samo zidovi ostali. Pojavio se redovni pratilac vedrine — »Roda«, a za njim ostali avioni. Bježimo, što dalje da budemo od kolibe, trčimo po pašnjaku. Da legnem, kažu mi. Nabasao sam na plitak ponor usred ledine. Uskočio sam među grupu drugova koji

su to izabrali za zaklon. Štekao je mitraljez po pašnjaku, rafali su pisali osmice oko druga koji je sporije od mene trčao. Jedva živ uvalio se najzad u naše sklonište.

Izašli smo iz njega strahujući da nam jedinica ne prođe. Krenuli smo prema šumi. Naidosmo na grupu vojnika, pjevali su. Glasno su pjevali. Zar ima ljudi kojima je do pjevanja! Što se oko nas tuku sa neprijateljem, što mu ne daju da presječe i tu stazu kojom se vraćamo — to mi je prirodno. Šta ćemo drugo nego da se tučemo! I što se zbog ognjeva svađamo sa tifusarima, i to mogu da razumijem. Ali pjesmu zbilja ne mogu da shvatim u ove dane.

Avioni, ko zna po koji put. Sumnjam da ikome pada na um da prebrojava nalete. Siguran sam da svima izgleda kao i meni — avioni su neprekidno iznad nas.

Na tihim vatrama krkljaju kazani u uskom jednom potoku. Skoro će sumrak i večera, vjerovatno. I ta večera je obmana kao i ovo proljeće. Biće po komad konjetine iz neslane vode. Obećavaju po porciju čorbe.

Potok je pun eksplozija. Podmuklo su doletjeli sa sumrakom. Svi grde onog kuvara pri vrhu potoka koji je razgorio vatru pod svojim kazanom. Kao da je on namamio avione. Njegov kazan nijesu ni smjesta pomakli. A i što toliko galame na te jadne vatre! Juče nijesam nijednu primijetio u kanjonu Sutjeske, pa ipak su bombardovali cio bogovjetni dan. Tako i danas.

*

Gnjeckamo u mjestu. Cijela kolona gazi u mjestu. Mnogo je jedinica i nosila je mnogo. Kao da su negdje začepili prijelaz. Dolje se ne može. Kolona spava tu na stazi. U zoru smo stigli do koliba u kojima je jedan naš bataljon. Dimi vatra u kolibi. Nijemci su tu, odmah ispred bataljona. Kolona izbija na čistinu. Sirok je trag u rosi. Na golom grebenu je kao na dlanu. Sporo se kreće, očajno sporo. Ne savija niz padinu već ide ivicom grebena. Otegnuta je i puna nosila. I konja još ima u koloni. Mnogo je partizana na jednoj istoj stazi. Sporo idu i oni koji bi mogli i htjeli brže da se kreću. I kada ćemo stići ovakvim hodanjem? Bunimo se u koloni, vičemo da se požuri, prijetimo skorom zorom i danom bez oblaka i svim jadima kojima nas biju vedrine ovih dana. Ali i dalje ostajemo spori.

Kud nas nabaciše na ovaj jedan jedini stopnik! U tome i jeste uspjeh neprijatelja. Prisilio nas je da se probijamo raznim tim Hrčavkama, ovim kanjonima napornim i planinarima u mirno doba. Neka što smo izgladnjeli, što smo pri kraju sa municijom i što smo se umorili, svi ti jadi prosti pri ovom što su nas nabacili na ovaj tako pogan i uzan prostor. Slobodna te-

ritorija nam je mala, rekao je jedan od onih što su se ljudili na sporost kolone. Jest, nad nama se ukrštaju rafali tankovratih »Šaraca«. U vazduhu se sudaraju mine bacača kojim nas tuku sa svih strana, i granate isto tako. Radisti njihovih jedinica skoro i ne moraju da se služe radiostanicama, običnim glasom se mogu dozvati. Još kada nam ovo dno od kape zasjenče avioni, kada ga preplave eksplozije i hartije koje pozivaju na predaju. Zbili su nas, nije ni čudo što ljudi toliko ginu. Čudo je kako uopšte ostaju živi u ovom kotlu ofanzive. O, kako nam je prostor potreban! Prostora nedostaje ovim ljudima, partizanima treba još staza. Inače, i oni što bi mogli i htjeli brže da idu neće ni stići kuda treba da se stigne ako ostanu na ovoj jednoj jedinoj putanji.

Ljudi što se ljute upravo traže taj prostor. A njega je sve manje. Pristigla je i Sedma banijska divizija. To je odužilo kolonu. Da li u njoj znaju da je neprijatelj na samoj ivici šume? Naši iz bataljona saopštavaju to šapatom. Šta li bi u koloni radili kada bi za to saznali? Da li bi požurili, iznemogli su da bi žurili.

Rafali jedan, pa drugi, pa nekoliko njih još. Zvižduk i jauci i trka grebenom. Šuma nije daleko. U nju se za čas sjurismo.

I Mraković je u šumi. Zasukao je brčice, nasmija se kad me vidje. Raspoređen je kod Banijaca. Našao je tamo svojih zemljaka i drugova sa univerziteta. Prošao je našim tragom. Mnogo je lješeva po putu, kaže. Nešto ranjenika su sami uzeli, ali nijesu mogli sve pokupiti.

Sad se šumom ide brže. A šuma je stara i visoka, nigdje se nebo ne vidi. Sigurno koračam, kao da je probijen obruč. Na avione ne mislim. Maloprije, na grebenu, strah mi je bio stegao grlo, bolje je to nego da mi je noge potsjekao. Ne znam šta drugi misle, tek vidim hodaju slično kao i ja. Ne bih smio da ih pripitam kako se osjećaju niti da im kažem kako je meni. Bojim se da bi mi nabili na nos da sam neiskusni ilegalac. Doduše, otkako sam u jedinici niko mi ilegalu ne spominje. Imali smo se čime zabavljati ovih dana.

Prolazimo šumom, žurimo proplancima. Naišli smo na jak pljusak. Dan je na izmaku. Zaustavili su nas pored nekog potoka. Čekamo. Došla je noć. Zar smo nju toliko čekali? Aviona nije bilo od one kiše, noć zbilja nije bila neophodna.

Komandant brigade neće konjskog mesa. Žao mu da jede od svog konja. Meni se čini da on uopšte ne jede konjsko meso. A ovo što odbija da uzme slatko je kao teletina. Bio je mlad komandantov konj i debeo. Znali su kuriri kojeg treba ukovati. Kako su samo poletjeli kad je rečeno da se životinja zakolje da se ne bi mučila hramajući.

Došla je vijest da će naša brigada, odmah poslije proboga, skrenuti za Hercegovinu. U Vrhovnom štabu su govorili da se poslije ofanzive više neće ovako grupisati.

Za sebe izvlačim zaključak da je probog neposredno pred nama. I da će uspjeti svakako. Na licima ostalih vidim rasploženje. Biće oružja, otkri se nečija nada. Zekana će komandantu nabaviti iz Gacka, ni Smail aga takvog jašio nije — obećavao je neko od onih pored kazana glođući dodatak konjetine koju komandant nije htio da okusi.

Brzo smo se spremili za pokret. Kolona ide brže nego juče. Jeka bitke je daleko iza nas. Pred nama se čula gusta vatra, sada se čuje samo po koja puška. Približavamo se naselju. Stazom idemo brzo i slobodno. Mnogo je čaura na putu. Nailazimo na lješeve njemačkih vojnika. Gadno izgledaju njihovi mrtvaci. Jednom od njih je plava kosa. Odvratno je bijel. Smrt mi nije izgledala ovakva kada sam je gledao na našim borcima. Onda mi je bila strašna, podmukla grabljivica koja je vrebala iza svakog stabla i kamena. Plesnjivi vazduh u kanjonima vonjao je na smrt koja se krila u maglama palim po šumama i nama. Tada je, podmuklo, kolone naše kidala i zaustavljala. Sada je to sredstvo da se prepreka ukloni. Smrt ovih Nijemaca je jedini put da smrti više ne bude, da je što manje bude.

Prolazimo mimo tragova prelomljenog obruča. Na nove prizore nailazimo. Tragovi naselja su iza nas. Ledina pored rijeke puni se vojskom, našom vojskom, sa svim šarenilom njenim. Umor, rane, glad i odlučnost i uspjesi su tu na prostranoj ledini ograđenoj brdima, rijekom, prugom. Bistrica je mutna i valovita. Prolaz je napravljen. Može se mostom, može se i preko rijeke. Prolazi su izvan dometa puščane vatre. Gužva je na ledini.

Jedinice idu redom. Naša brigada je već na rijeci. Pregazićemo rijeku, most tuku protivkolski topovi neprijatelja. Zastali smo na obali. Tenkovi su se probili cestom. Šta li će biti, zar će se oruč opet zatvoriti. Nervoza je ušla u ljude. Kao da im je teže sada kada im je toliko željeni prostor na dohvatu ruke. Kako napraviti taj korak, tenkove ne možeš puškom probiti. Artiljeriju smo ostavili u brdima. Kad je još ne nosimo sobom zašto smo je ostavili uoči odlučujućeg juriša. To pitaju mnogi i čak kritikuju odluku o zakopavanju teškog oružja. A ne pitaju se da li bi uopšte došli dovde u ovo vrijeme da smo sobom vukli teška oruđa. Ne znam da li će se ko pitati i kada tenkovi odu odatle.

Raspoloženje se promijenilo, jedinice su ponovo krenule prema rijeci. Tenk je, kažu, ukrotila nedisciplina, jedan borac

iz Druge proleterske brigade nije htio da ostavi protivkolac, sad je njime, kažu, pogodio gusjenicu tenka.

Neprijatelj gađa most i gaz. Deseta brigada u kojoj sam, prelazi rijeku. Bistrica je i hladna i brza. Kližu se moji gumenjaci po oblucima. Nesiguran sam. Strah me je te vode. Ne umijem da plivam, a rijeka me vuče. Piva i Sutjeska imale su most, straha od vode nijesam tada osjećao. A sada taj strah je tu, u toj rječici koja me svojim nestošnim studenim jezicima liže već po trbuhu. Još mi to treba! Kao da u ovom krkljancu prepunom avionskih letova i rafala, eksplozija i jauka, nema od čega stravična jeza da me podiće i stisne za jednjak! Znoje mi se šake. Iskliznula mi je desna iz ruke onoga što je pred mnom. Jedva uspijevam da se vratim obali sa koje sam krenuo. Kuda će sada? Gađaju i most i gaz. A štab brigade izlazi na drugu obalu i odmiče uz brdo. Zakoračio je u željeni prostor.

Pomisliće ljudi da sam se namjerno od njih otrgao. Reći će da je meni, škriparu i ilegalcu, strah noge potsjekao, da nijesam mogao proći ispod pucnjave kojom su tukli gaz.

Mora se na most pa šta bude da bude, tako sam odlučio.

Kod mosta je gužva. Ispriječili su se neki od onih što su pored mosta. Traže da se prelazi redom kako se i došlo. Jedan je naročito grlat. Ne da nam ni da priđemo mostu, dok on prvo ne prođe. Uperi pušku na onog ko mu se usprotivi.

Protivkolac je gađao gaz.

Onome što je galamio na sve nas učini se da je momenat za prelaz tu. Potrča mostom povije gotovo do samog kolovoza. Ispravi se, zaturi pušku i svali s mosta. Čusmo kako bućnu u mutnu Bistrigu. Nad njim je lebdio letak kojim su pozivali partizane na predaju.

Protivkolac je gađao most.

Niko od nas nije ni pokušavao da održava red. Pojurismo preko mosta, redom jedan po jedan. Bio mi je taj most dug i predug. Konja, koji od jutra leži tu pogoden, jedva sam preskočio. Htio sam da ga, već nadutog, srušim s mosta. Ali upozori me protivkolac: pogodi pravo u konja. Pobjegoh što dalje od mosta, preko ceste, žurim uz brdo da stignem štab brigade.

Sa brda gledam kako partizani izlaze iz kotla ofanzive.

Ponovo sam kod štaba Desete brigade. Obruč je probijen. Dokopali smo se već svog tako potrebnog prostora . . .

Vukašin MIĆUNOVIĆ

MILINKLADA

vu noć se provlačimo bespućem urvina i crnih šuma. Na malom proplanku štrči patrljcima u nebo stablo, sasečeno bombama, što seća na skamenjeni krik. U gluvoj tišini noći, u kojoj su i divlje zveri zamukle u svojim jazbinama, šunja se strava vojski ogrežlih u krvi što se svakojako love. Na visovima Nemci, između visova mi, kao u kakvoj jezovitoj igri žmurke. Oprezno koračamo, zastajemo, osluškujemo, sedamo iznurenih i namah usnimo na svakom kratkotrajnom zastanku.

— Pokret!

Ustajemo s teškom maglom u glavi. Poneki leže; spavaju i dalje. Uporni komesar obilazi posustale:

— Hajde, hajde, druže! Još malo. — A to malo danima traje.

Sviće. Nasred puteljka, nekoliko boraca čereče živog, one moćalog konja. Jedan hvata konjsku krv u porciju.

Nisam mogao da jedem konjsko meso, krvarile su mi desni. Ali nisam ni gladovao. U džepu sam čuvaо pedesetak grama šećera. Jeo sam ga iz kašičice kakvom deca simbolično hrane svoje lutke; dnevni obrok se sastojao od pet-šest grama šećera.

Čisto plavo jutro. Težina u glavi, u nogama, na ledima. Puška i torbica. Dosećam se da su mi knjige otežale. Uzeo sam ih iz napuštene biblioteke u nekoj zabačenoj školi. Istrgao sam ih iz kompleta u polici. Iščupao sam nečiju radost, možda jedinu, ko zna čiju. Izvadih iz torbice pet plavih knjiga u platenom povezu. Zagledam ih, časak premišljjam koga da se lišim: Čehova ili Dostojevskog. Spustih ukraj puta jednog Čehova. Sporo koračam. Osvaja dan. Knjige su teške. Ostavih i jednog

Dostojevskog. Onda opet Čehova. I tako naizmenično. I ništa mi nije bilo lakše. Žao mi beše knjiga. Osvrnuo sam se za plavim tragom na čistini.

Granu daleko sunce. Tada smo svi mrzeli sunce. Ono je osvetljavalo put nemačkim avionima i nas otkrivalo u jarkom zelenilu. Na zaravanku obraslon šikarom, među nas tresnuše granate. Šiknu uvis busenje, parčad polomljenih pušaka, krpe i raskomadani ljudi. Granate učestano zvižde i pršte u žbunju. Moramo tuda proći. Ma i kroz smrt. Drugog puta nema. Neko prođe. Neko ostane, kao i knjige u travi.

Zašli smo u gustu šumu u osoju. U krunama drveća na grebenu zažutelo se rano letnje sunce. Potmulo dumbaranje započe u širokom luku. Odasvud zaštektaše mitraljezi.

— Dolaze! — proširi se šapat.

Osluškivao sam, nastojeći da po zujanju što se bližilo procenim koliko aviona nailazi.

Naša, gotovo prepolovljena, dalmatinska brigada, zaustavi se na okrajku šume, iznad koritaste uvale obrasle gustom paprati, kojom proticaše potok. Za časak zujanje utihnu. Traže nas. Kraj rečice su nešto radili borci druge jedinice. Mi duž šume polegasmo pod drveće. Zaspao sam na stepenastoj uzvišici. Malo zatim probudiše me zaglušne eksplozije. Pridigoh se na laktove, oči mi zaseniše crveni otsevi. Iznad glave zazvrja parčad granata, zašume u lišcu kao krupna kiša, ili grad, i osu se po drveću, kamenju i nama. Oglasile se novi ranjenici. Avioni sleteše niže, rešetajuće mitraljezima šumu. Iznad nas su prštale polomljene grančice. Vejalo je mecima otkinuto lišće.

Nad šumom, drugi avioni smeniše prve. Očevidno, Nemci su rešili da nas ni časka ne ostave na miru; da nas neprestanim bombardovanjem i psihički iznure i slome. Okružiše šumu, obleteše je nekoliko puta; znali smo za taj njihov ritual; sručiše, potom, mnoštvo manjih bombi namenjenih uništavanju pešadije. Šuma jeknu od silnih eksplozija. S vazduhom smo udisali barut.

Treća smena aviona nastavi posao prethodnih. Bombe, zatim mitraljezi. Gotovo ravnodušno smo podnosili njihove nlete. Možda nam je bilo ponestalo snage da se plaćimo. Već danima to traje. Naš put obilno je zasut leševima ljudi i konja. Ponekad bi, samo na trenutke, prevagnuo nagon za samoodržanjem, i tada bi čovek grozničavo tragao za kakvim sigurnim pribižistem, gde bi se sklonio, ma i sam ostao. Samo, takvog skloništa nije bilo.

Avioni su se smenjivali nad šumom. Privikli smo se i na to. Kao otupeli, ni o čem nismo mislili. Mnoge oči bezizrazno su zurile pred se. Začudo, meni se neprestano vraćao u pamet neobičan, jučerašnji događaj. Svakičas sam se toga opominjao:

ususret mi je dolazio borac iz naše brigade, i na nekoliko metara pred mnom pao ničice na zemlju. Pritrčao sam, prevrtao ga, zagledao gde je ranjen. Nije bio ranjen. Stajao sam nekoliko trenutaka nadnesen nad njim. Nije mi išlo u glavu; u tome kao da je bilo nekakve ironije — neko je u ovom paklu mogao tiho umreti, nepogođen zrnom.

U glavi mi je nepodnošljivo zujalo. Stajao sam naslonjen na stenu visoku do dva metra. Pomislih: zašto se ne bih ispeo na stenu. Mogao bih i da otpavam. Uspuzao sam se i legao na ravnu kamenu ploču. Valjda sam usnuo. Prenuo sam se, nešto je kvrcnulo više moje glave. Tik kraj glave spazih ogrebotinu od metka što se odbio upolje. Nemci su metodično rešetali šumu. Sišao sam. Opet sam stajao naslonjen na stenu. U šumi je treštalo.

Unaokolo osamljeni borci, slični osuđenicima na smrt uoči izvršenja kazne. A bili smo, unekoliko, pošteđeni neposrednih sudara s neprijateljem. Naš Drugi bataljon izginuo je na Gornjim Barama, odbijajući uzastopne juriše Nemaca, koji su nastojali da presekut jedini put divizijama Narodnooslobodilačke vojske u povlačenju. Prisećam se, na Gornje Bare stigli smo u sutor. Sipila je kiša, čini mi se. Drugi bataljon je bio ispred nas, na položajima, proređen. Potmulo je gruvala baterija haubica, zviždale su granate. Za časak smo se sklonili u šumovitom zaklonu iza okomitih, kao otsečenih stena. Posle smo polegali u kolibi od dasaka, koja se svu noć tresla od bliskih eksplozija, očekujući svakog trena da budemo razneseni, s polomljenim daskama, na tom golišavom visu. U svanuće je sva visoravan bila izrovana od teških granata. Jedna zakači i kolibu i rani komandanta brigade. Uzastopne nalete Nemaca bataljon je srčano odbijao. Borci su spremno dočekivali smeće grupe Nemaca, naoružane lakin mitraljezima »šarcima«, koje su pokušavale da se neopazice uvuku u naše položaje. Začas bi prasnuli mnogi dugi rafali, čuli se povici, pa bi se sve utišalo, da bi se malo zatim ponovilo. Neprestano su se sukobljavale dve vojske, na život i smrt. Ginuli su Dalmatinci, dok su se brigade probijale kroz Zelengoru, svesni da će izginuti na strmim položajima, iznad surog hercegovačkog pejzaža ...

Nikada vreme nije bilo sporije, i nikada dan nije bio duži. Sasvim iznurenji, grozničavo smo očekivali daleko letnje veče kao spasenje, da bismo krenuli dalje iz ovih šuma, i otresli se čeličnih kljusa koja su nas davila, preteći da nas zatru do poslednjega. Nehotično osluškujem tupo zarivanje metaka u drveće koje suzi belom mezgrom.

Zadremao sam stojeći, naslonjen na stenu. Onda mi se učini da sam začuo tihe korake. Neko mi se približio sasvim blizu. Otvorio sam oči, pred mnom je izniklo devojče s pu-

škom o ramenu, jedva ako je uzelo šesnaestu godinu. Imalo je krupne crne oči prevučene omaglicom, zamazane obraze i napućena detinja usta.

— Mogu li s tobom uza stenu?

— Možeš.

— Šta veliš, hoćemo li ostati?

— Hoćemo.

— Šta si ti?

— Kako — šta sam?! Vidiš, valjda, partizan!

— Znam. Ali rekla bih da si neki rukovodeći. Imaš kožnu torbicu.

— Otkud si ti?

— Ja sam iz Semberije. Jesi li bio u Semberiji?

— Nisam.

— Nisi! Joj, da znaš kakve su šljive u nas! Evo ovolike, kao pesnica. Takve šljive nisi video. Sada uzrevaju.

— Ma, video sam. Ima i u nas šljiva.

— Odakle si?

— Iz Šumadije.

— Jest, jest! Ali, opet, nema šljiva kao u Semberiji. A tek pogaća. Možeš je savijati do mile volje. Ujesen počinju svadbe. Hajde, dodji u Semberiju. Zašto ne bi, a! Stvarno dodji, hoćeš li? Eto, možeć kod mene. Ima svega, mi nismo siromašni. Zakaćemo brava. Moji bi te pazili kao malo vode. — A zatim, tiše: — I ja bih te pazila. Hoćeš li doći? Hoćeš li, a?

— Hoću, samo da izidemo iz ovoga.

— Bojim se, nećemo. Ne znam za tebe, ali ja ću ostati ovde.

Ćutala je zamišljena kao tužni dečak spremjan da zaplače. Grunuše eksplozije nedaleko u potoku. Zazuja usijana parčad. Oglasile se teški mitraljezi. Devojče otrča nekud da se bolje sakrije.

U nesnosnom zujanju, eksplozijama i neprekidnom pucajnu, kao da se prastare planine prolamaju, spusti se toliko očekivano veče. Avioni odleteše tek posle smiraja sunca. Dvojboj u širokom luku je jenjavao i zamro, do jutra. I zdravi i ranjeni, siđosmo u potok izrovan bombama. Borci užurbano za ložiše male vatre da bi pre polaska ispekli po komad konjskog mesa i koliko-toliko utolili glad. Plamsalo je stotinak vatraca, nedalo od sanduka neeksplođiranih avionskih bombi u visokoj paprati. Ja sam sporo jeo pet-šest grama šećera. Neka kolona je promicala. Iznenada neko uzviknu:

— Gasi vatre! Avioni!

— Gasi! Gasi! — zavika nekolicina njih.

Povici jeknuše duž uvale. Nastade trenutna pometnja. Neki se žučno sporečkaše. Izgladneli borci nisu hteli da pogase vatre. Mirno su pekli konjsko meso.

Napregnuto sam osluškivao. Uzaludno. U ušima je zujalo. Zujalo je čitavog dana; sluh je bio nepouzdan.

Nisu bili avioni.

Posle, krenusmo u koloni po jedan.

SELO RATAJ

Noć je isuviše brzo odmicala u našem sporom koračanju. Sve se ponavljalo kao i prethodnih noći: svaki čas smo zastajali i spavalj po desetak minuta, komesari su nas šapatom budili: »Hajde, druže, još malo«. Polako bismo krenuli, opet zastajali, ponovo produžavali. Sablasno je promicala naša nema kolona kroz zamrлу šumu. Niti se ptica oglasi niti zverčica šušnu u žbunju, kao da je šuma izumrla u strahotnom čeličnom ječanju. U bunilu bi kadikad jeknuo samo koji teški ranjenik kad bi u tmini posrnuli oni što su ga nosili na improvizovanim nosilima od neokresanih grana. Strepeli smo od te sporosti; grdili smo nevidljive čete ispred nas što tako često zastaju, i gundali kad su nas budili: »Pokret!« Snaga je istekla iz nas.

U svitanje zađosmo u listopadnu šumu. Ukraj puta, uokrug utrlune vatre, sedelo je nekoliko boraca, među njima i jedna devojka. Prepoznav našeg ekonoma, začudio sam se šta će on tu, izdvojen. Ne znam sasvim sigurno zašto sam prišao bliže. Udesno spazih visoko drvo zasećeno uvrh stabla, slično zarubljenom obelisku.

Na žeravici preostaloj u pepelu, Marko je pekao tri oveća komada konjskog mesa. Oni oko njega gladno su piljili u meso. Jedan izvrnu džepove i poče pažljivo da istresa trinje duvana izmešane sa svakojakim otpacima, kojih beše više no duvana. U ruci mu se odnekud stvori podeblji papir, koji izgricka zubima i vešto zavi najneobičniju cigaretu od svih koje sam u životu video. Duvaо je i pućao dugo, dok je ne pripali na ugarku. Povuće nekoliko dimova što zamirisaše paljevinom; ostatak uslužno pruži Marku. Ovaj prihvati opušak i halapljivo ga popuši. Potom se zadovoljno nasmeši i lukavo zaškiljivši očima, prozbori:

— He, he, znam zašto si mi dao cigaretu. Hteo bi malo mesa, je l'? Oprostićeš, bratac. Prevario si se u računu. Nisam ja naivan.

Devojka mu ravnodušno ponudi svoj kaput za komad mesa.

Marko hitrim, učini mi se grabežljivim, pogledom proceni devojčinu odeću pa reče odbijajući:

— Šta će mi, nije bolji od mojeg.

Pogledao sam u iznurenu devojku s puškom međ kole-nima; njene oči crvene od nespavanja behu prazne.

Začudih se kad u pepelu opazih samo dva komada mesa. Trećeg ne beše. Pogledah u sve njih redom, nijedan nije jeo. Malo zatim videh kako ekonom uze s pepelišta drugi komad mesa, prevrnu ga u prljavoj šaci, proveri da li je valjano pe-čeno, pa se pridiže malo, proturi ruku između nogu i spusti meso u kanticu što mu je, skrivena pod šinjelom, visila o ka-napu niz leđa. Čega se dosetio, lopov!

Prisetio sam se njegova dolaska u brigadu. Naše divizije, u povlačenju, zauzele su Imotski na prepad. U varošici pri-re-diše bogatu gozbu; usto, malo se pevalo, malo sviralo, malo igralo. Budućem ekonomu se tada učini da partizansko rato-vanje nije tako rđavo, ni bogzna koliko opasno, štaviše, roman-tično je i pustolovno. I, što je najvažnije, u hrani se ne osku-deva. Tako se obreo u Drugoj dalmatinskoj brigadi. S nama je iz Imotskog pošla i jedna žena. Dobro se sećam, bila je povi-soka, suvonjava, neodređena lika. Na nogama je imala šiljate žute cipele s visokim potpeticama. Neobično je izgledala među nama u letnjoj haljini, kao da je krenula na kakav veseli izlet.

Mnoge nemačke divizije bile su nam za petama. Hitali smo prema Neretvi. Potpetice njene ostale su usput, na oštrom kamenju. Mora da su je mnogo bolele izranjavljene noge. Plakala je povazdan na začelju kolone. Spočetka, borci su je koje-kako tešili. Posle, ne mogući da podnesu njeno neprestano pri-gušeno plakanje, zatražiše od štaba da je prenesti nekud u komoru. Njoj su savetovali da zastane i da se pritaji u nekom selu, dok Nemci ne prođu, potom da se vrati svojoj kući. Nije ih poslušala. Možda nije imala kome da se vrati. Ili nije smela od ustaša. U dva maha borci su je ostavljali u usputnim selima, ali ona je svakiput sustizala brigadu i plakala na začelju. Ko će znati šta se sa njom dogodilo. Ekonom se održao.

Setio sam se i prvog susreta s njim, u nekom hercegovač-kom selu. Prišao je, pozdravio se sa mnom kao sa starim znan-cem, upitao me odakle sam, i nehajno napomenuo da je on in-telektualac, veoma pismen, veoma kulturni. Prosto je šteta što ne može da bude korisniji. Nisam mu odgovorio, shvativši njegovu želju da se izvuče iz čete i svakodnevnih dužnosti; moglo se tu i nastradati.

U Kalinoviku je on samoinicijativno pronašao u nekoj kafani desetak flaša piva i odmah ih doneo u štab. Otuda je, čini mi se, kao snalažljiv, promovisan za ekonoma štaba bri-gade. Na novoj dužnosti pokazao je preduzimljivost, veću no što je bilo poželjno. U svim prilikama, a, bogme, i na svakojake načine, bez po muke je dobavljaо hranu. I sam je veoma mnogo

jeo. Svakičas je ponešto jeo. A bio je bledunjav i mršav. Zbog te nenasitosti borci nisu marili za nj. Ili ga jednostavno nisu podnosili zato što se tako brzo i tako promučurno izvukao iz čete i prionuo uza štab.

Usto, prema svima koji su bili bez čina, i onima za koje je smatrao da su ispod njega, držao se nadmeno važno, kao da je hotimično izazivao borce. U isto vreme, prema članovima štaba bio je preko svake mere pažljiv i više negoli poslušan. Iako ga nismo cenili, ipak smo ga podnosili, jer je bio snažajljiv.

U jednoj prilici, na Drini, borci su ga izvrigli potsmehu. Sunčano podne; s obe strane puteljka bujno zelenilo; on je na konjima prenosio hranu prema obližnjim položajima. Na putu ga zaustave štapski kuriri, ovejani šereti, i, tobože čudeći se, upitaju:

— Gde su ti oznake, ekonom?

On nepoverljivo zaškilji svojim vodnjikavim očima, posmatra ih podozriivo, okleva za trenutak, pa ne mogavši da odoli iskušenju, tobože ravnodušno upita:

— Kakve oznake?

— Kakve! E, zbilja ne znaš?! Ma, nemoj! Čudno. Ne znaš da je stiglo iz Vrhovnog štaba da se ekonomi unapređuju u komandante komora? — reče jedan.

— Da, da, moraš hitno da prišiješ na rukav dva slova »K« od crvene čuhe. Nije se šaliti s time. Vrhovni štab — reče drugi.

— Vidiš, — kao za sebe reče treći, — komori se sada pridaje veliki značaj. Pa da, ishrana vojske je u pitanju.

Ekonom se malo kolebao i dvoumio. Najposle prevagnu pohlepa za činom. Brže-bolje prišije on dva crvena slova »K« na levi rukav, i sad već sasvim uveren u svoj čin, poče da se razmeće pred borcima:

— Što mi nešto otežala leva ruka! Baš teška! Biće od šarže.

Sepurio se on tako, nametljivo razmahivao levom rukom, poturao je borcima pod nos, da bi što bolje zapazili njegovo unapređenje, i sam, sa zadovoljstvom, zagledao svoja dva crvena slova, sve dok se nije namerio na komandanta brigade.

— Šta se ti izmotavaš! Šta je to? Jesi li pri sebi! Skidaj to odmah!

On je crveneo i besneo u sebi što je tako glupo nasamaren. A borci su se zadovoljno smeiali i dugo ga posle toga zadirkivali, titulišući *“a sa:”* druže komandante komore!

Sada taj isti gramzivi ekonom stvara lične rezerve hrane, ne hajući što ljudi oko njega gladuju...

Više nas izgreja belo sunce. Nastavismo uz nemireni, čudeći se kako to da još nema aviona. Svakičas osluškujemo —

nema. Zalazimo u kržljavu, proređenu šumu. U ravnici, desno, zelene se kukuruzi što sećaju na Šumadiju. Levo, selo Rataj, s visokom kulom nekakvog, valjda feudalnog zamka, davnašnjeg, ko zna kojeg bosanskog velikaša. Pred nama most koji Nemci neprestance tuku bacačima s obližnjih uzvišica. Malo napred, drum Foča — Kalinovik, kojim se završava raskovani obruč Pete nemačke ofanzive. S one strane je spokojstvo. I mrtva tišina. Tamo čemo predahnuti. I spavati. Pomalo zavidimo brigadama ispred nas koje su žestokim naletom načinile brešu u obruču i već poodmakle talasastom pitominom.

Nestrpljivi smo; vuče nas neodoljiva sila da što pre zagažimo u poslednje iskušenje. Nepodnošljivo je u zgomilanoj vojsci na malom prostoru i nemiru što lebdi nad njom. U svim očima je pritajena bojazan: šta će biti kad najdu avioni? A otegnute čete sporo prelaze preko đavoljeg mosta.

Uveliko se bilo razdanilo kad je naša brigada došla na red. Krenusmo na otstojanju od pet-šest metara jedan od drugog. Zauvek sam upamlio napregnuta lica boraca koja su se, sa svakim korakom, sve više zatezala pred nevidljivom a prisutnom granicom života i smrti.

Nekoliko članova štaba išlo je ispred brigade. Žurno smo koračali čistinom do mosta, onda smo malo zastali u varljivom zaklonu zidova porušene kuće i potrčali između nekoliko potmulihi pucnjeva. Granate se rasprsuše u rečici pod mostom; druge strelovito zvižde iznad nas. Na raščerečenom mostu sa iskrivljenom i pokidanom ogradom, u krvi leže borci koji nikad neće preći na drugu stranu. Kraj njih, mrtvi konji.

Reske eksplozije ostaju za nama, na mostu, beskonačno daleko, čini mi se. Ustreltali, bližimo se prašnjavom drumu, našem spasenju. U nama navire neka blistavo iskričava radost. Prožima nas neko nestošno, pomalo razuzdano veselje, kao da bismo zapevali ili se valjali u bujnoj travi. Na blagom usponu valjkastog puta spazismo ogaravljen nemački tenk, smiren tu od naših prethodnica. Umah me obuze nelagodnost od neodređene pomisli da se čelična kupola može nenadno pokrenuti i zasuti nas pogibeljnom vatrom. Pridosmo mu, zagledamo plamenom oprljen bok i naslikanog crnog pantera u skoku, opipavamo ga ispunjeni mržnjom i zadovoljstvom.

Bezbrižno silazimo niz oranje, ka potoku i puteljku što između prevoja livada vode u selo Miljevinu. Nismo slutili da se iz Foče prikrao tenk i neprimećen zastao na vijugavom drumu, samo nekoliko stotina metara udaljen od nas. Sigurno su i Nemci nas s mržnjom posmatrali kraj svog uništenog tenka u kome je možda, stradao njihov najbliži prijatelj, školski drug, možda. Zatutnja teški mitraljez, rafal pljusnu kraj naših nogu, prsnuše grudvice spečene zemlje, komesar brigade pade

ranjen u koleno. Ponesosmo ga, ne obazirući se na podmuklo štektanje teškog mitraljeza.

Stadoh kao ukopan, dah mi se preseče; preznojih se pred desetak naperenih cevi mašinskih pušaka što proviriše iz zelenog čestara. Nekoliko sekundi pred tim cevima behu duži od mnogih dana i mnogih ratnih noći. Bili su to naši, iznenađeni bliskim pucnjevima.

U sebi sam se lјutio što smo bili toliko radoznali i toliko neobazrivi: da nismo razgledali nagoreli nemački tenk na drumu, komesar ne bi bio ranjen.

Sred sela naidosmo na osamljenog borca koji je kašikom, bez hleba, jeo mast iz kante, obujmivši je kolenima kao da se plašio da mu je kogod ne otme. Nije se osvrtao na naše opomene da je to opasno. Jeo je zamišljena, pomalo otsutna izraza.

U velikom dvorištu napuštene kuće, borac je iz puške gađao debelu svinju, verovatno ne znajući ni sam šta će učiniti s njom. Izgladneli pojedinci nisu znali šta čine. Ali vojska je u dugoj koloni odmicala preko zelenog sedla.

Topovi od Foče počeše složno da tuku južnu stranu sela. Naša brigada je žurno izmicala prema osojnoj, severnoj strani, gde joj topovi ne mogu nauditi.

S tavana visoke kuće na zapadnom brežuljku, desetak boraca grabe suve kruške. Brzo ih jedu, istovremeno puneći džepove i nedra, kao deca u tuđem voénjaku. Niza stranu grabi borac noseći preko ramena košnicu s pčelama. Malo potom, topovska granata tresnu posred kuće, nekoliko pregladnelih boraca skončaše u ruševinama.

Topovi učestano gruvaju. Tačnije pogađaju. Zvižde granate, prašte eksplozije, sukljaju vatreni dimovi, zaudara barut. Kuće u plamenu sećaju na velike baklje, usred dana, besmislene. Lelek preplašenih seljaka širi se selom, kao grobljem na velike zadušnice.

Začusmo dobro znano zujanje od kojeg čitavo jutro strepimo. Avioni naglo izbiše iza planine nad selo. Načiniše uobičajene krugove, duž puteljka i potoka spustiše nekoliko povećih bombi, namenjenih naseljima. Blesnuše srebrnasti otsevi, suknu uvis crvenilo i dim. Levkasto uzvitlano kamenje i buseni zemlje, izmešani s parčadima gvožđa, sruči se s treskom u potok, kao da se odronjava minirano brdo.

Istovremeno jeknuše mnogo zaglušnije eksplozije u Rataju. I njih tamo bombarduju.

Sred tog neopisivog loma i bezumlja, neka brigada u prolazu zajmi čitavo seosko stado rogate stoke s pašnjaka. Žalobno i beznadno zapomažu seljaci; za njih je ovaj dan, verovatno bio njihov sudnji čas propasti.

Avioni se smeniše. Opet bombe, rušenje, smrt. Ježimo se od promuklo otegnutog zapomaganja seljaka.

Našima u Rataju je mnogo teže. Oni su tamo glavna meta desetine aviona koji izručuju svoje smrtonosne tovare u gusto zbijene redove boraca koji neprestano pristižu iz Zelengore.

Sledeći talas nije mimošao ni naš osamljeni i neugledni šumarak. Srećom, bombe padoše bliže potoku.

Iz omanjeg, susednog šumarka, doviknu jedan borac, šaleći se:

— Je l' vruće tamo?

— Nije! Švabe misle da u potoku ima riba! — preko livade odgovori drugi.

— Dođi da ti dam malo proje!...

U Rataju, naši ginu čitav dan. Koliko ih je tamo stradalo, niko tačno ne zna.

Začudo, u noći nismo produžili dalje. Iznurenici preko svake mere, obradovasmo se naredbi da zanoćimo u kućama, iako smo čitav dan nestreljivo priželjkivali sutan da bi se što pre oprostili od Miljevine. Spokojno smo usnuli u blizini Nemaca, koji su za samo tridesetak minuta mogli stići kamionima iz Foče. Povremeno bi preletela topovska granata i eksplodirala u južnom delu sela. Nemci nam nisu dozvoljavali da mirno otpavamo nekoliko sati.

Izjutra smo krenuli preko šumovitih prevoja, rasuti, kao razvejani, u manjim, proređenim kolonama. Nadletali su nas pojedinačni avioni, ali nam više ništa nisu mogli. Na našem putu, ponegde bi, uzaman tresnula po koja bomba.

Posle nekoliko dana, Nemci su nas zasuli lecima — ulaznicama za tamnice i logore. Pozivali su nas, kao i ranije da se predamo, obećavajući da će poštovati život svakom partizanu koji se s tim letkom prijavi najbližim nemačkim vlastima. Poziv je potpisao, niko drugi do naš bivši ekonom.

Tako je on, izdajući se za partizanskog komandanta, uspeo najposle i Nemce da prevari. Mnogi su se borci razgnevili, mnogi nasmejali, zavijajući cigarete u ove letke; poslednje sledovanje bivšeg ekonoma i nesuđenog komandanta komore.

Mirko MILOJKOVIĆ

IV

PRILOZI

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA
ZEMLJISTA NA KOME SU SE DOGADAJI ODIGRALI

KOMORA I BOLNICA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE U TOKU
PETE OFANZIVE

(D. Vlahović)

DELOVI BOLNICE I KOMORE ČETVRTE PROLETERSKE (CRNO-GORSKE) BRIGADE U POKRETU NA SUTJESCI MAJA 1943

(Ž. Skrigin)

DR VOJISLAV DULIĆ (LEVO), REFERENT SANITETA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE, SA DR SAŠOM BOŽOVIĆ, UPRAVNIKOM BOLNICE, I DR ĐORĐEM VULETIĆEM, HIRURGOM, POSLE JEDNOG SAVETOVANJA NA CRNOM JEZERU ISPOD DURMITORA
POČETKOM PETE OFANZIVE

(Istorisko odeljenje VMA)

RANJENICI I ZBEG PRELAZE PIVU KOD ČOKOVE LUKA
POČETKOM JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

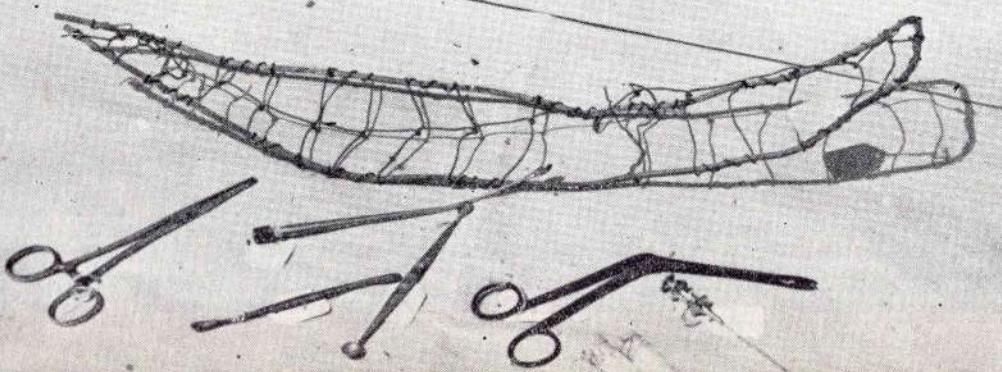
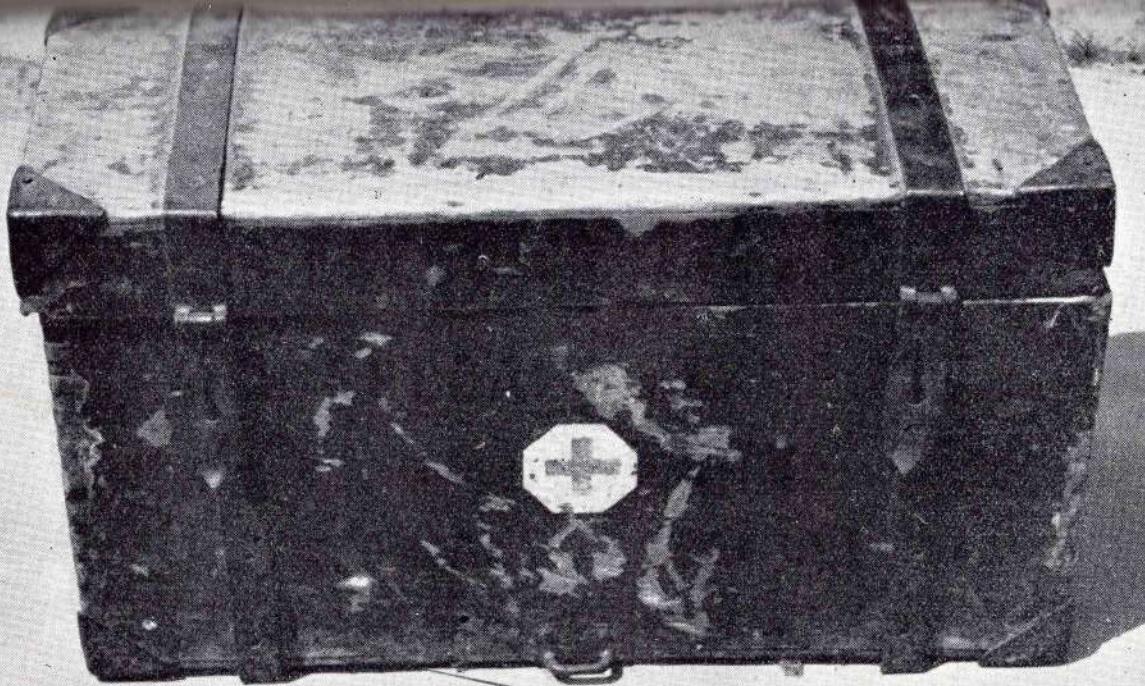
**DELOVI CENTRALNE BOLNICE PRELAZE PREKO MOSTA NA PIVI,
10 JUNA 1943**

(Vojni muzej JNA)

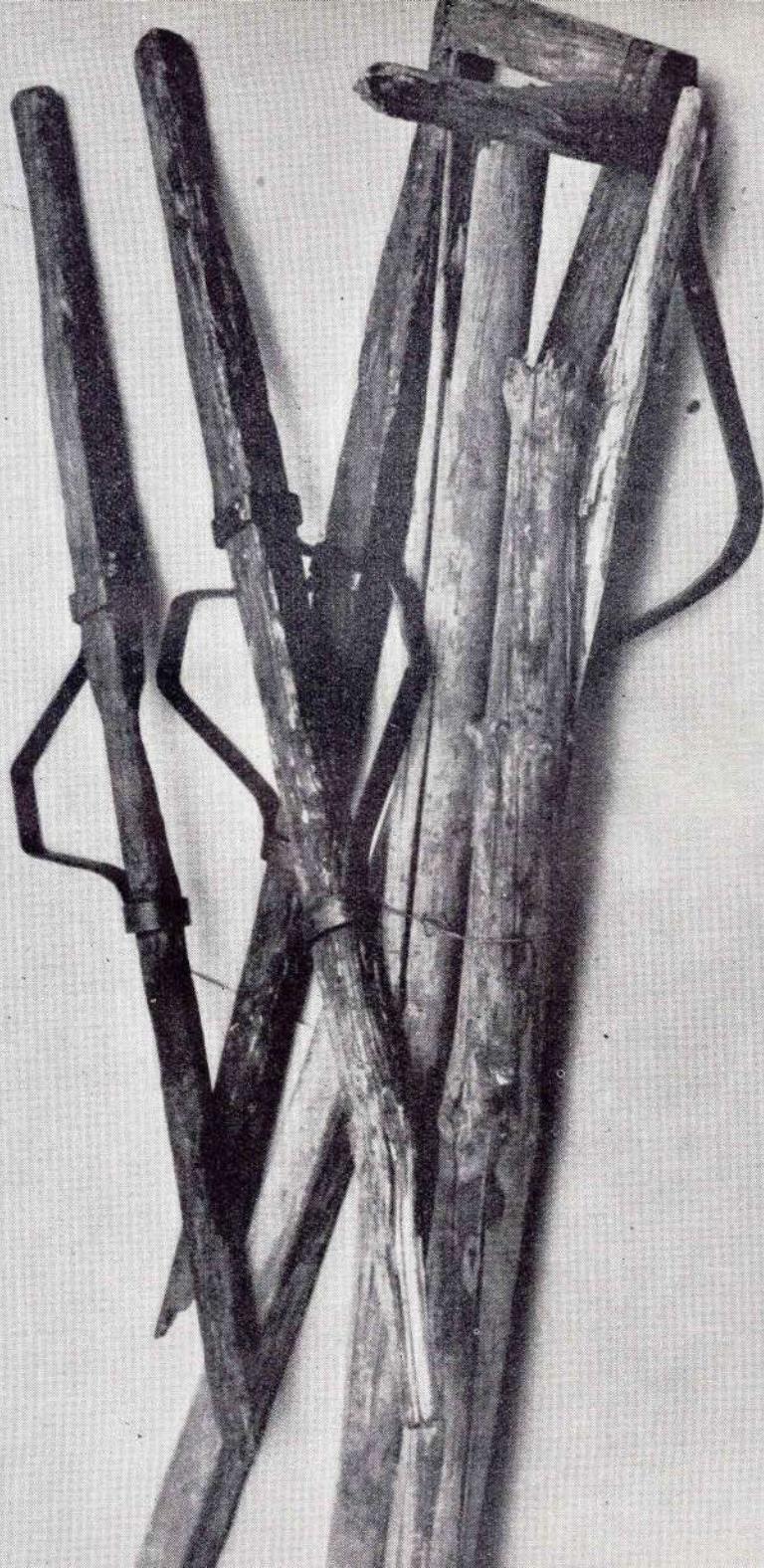
LEKARSKI KOFER DR DEJANA POPOVIĆA KOGA SU UHVATILI
I UBILI ĆETNICI NEPOSREDNO POSLE PETE OFANZIVE

(Vojni muzej JNA)

SANDUK SA INSTRUMENTIMA I SANITETSKIM MATERIJALOM
NAĐEN U SELU ZEIČNO. PRIPADAO SANITETU GLAĀNE OPERA-
TIVNE GRUPE VS

(Vojni muzej JNA)

*DELOVI NOSILA NAĐENI NA PUTU DRAGOŠ SEDLO — TJENTIŠTE
KUDA JE PROSLA CENTRALNA BOLNICA*

(Vojni muzej JNA)

KAZALIŠTE NARODNOG OSLOBOĐENJA NA ODMORU U PEĆINI
KOD REKE PIVE, MAJ 1943

(Ž. Skrigin)

CRNO JEZERO

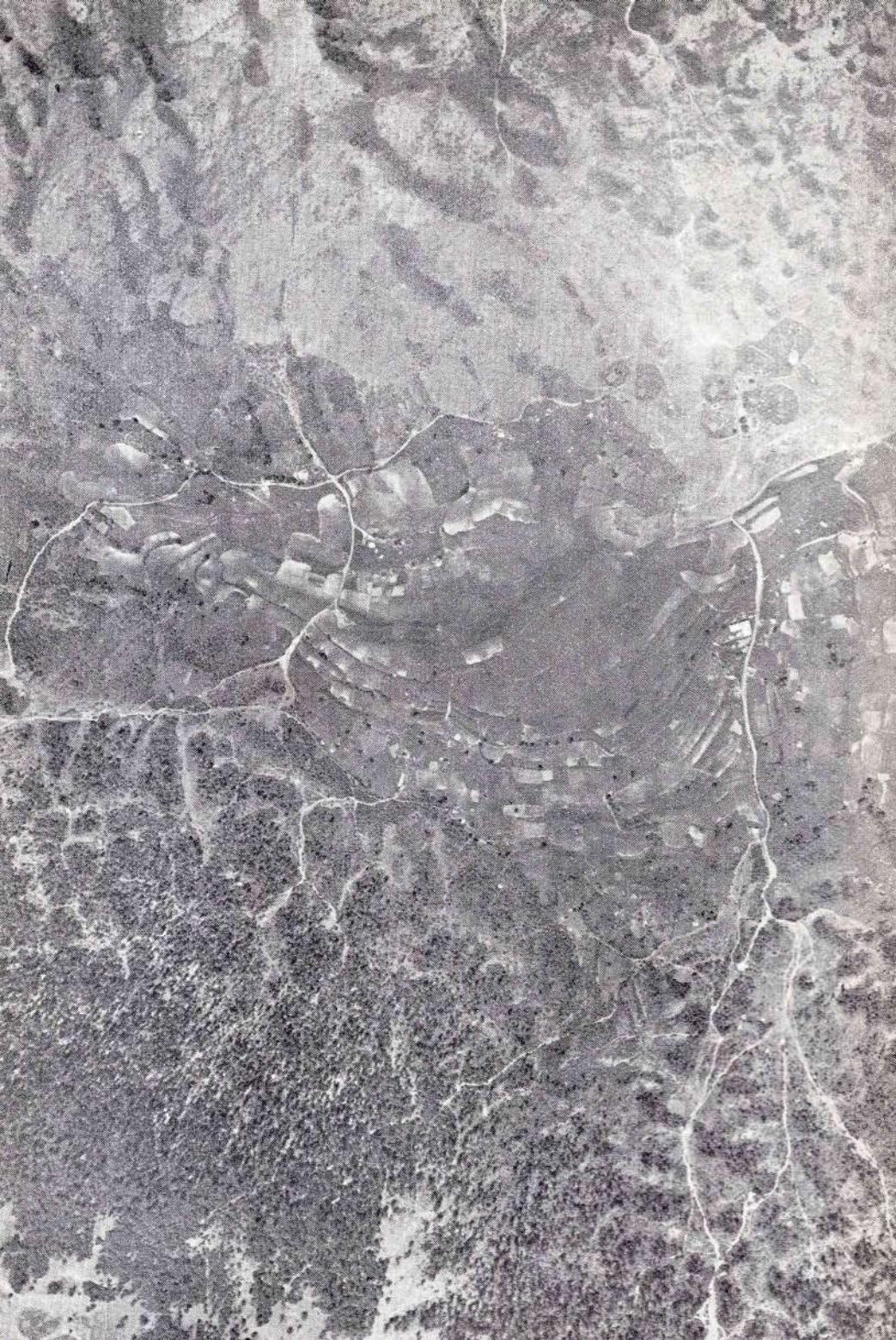
KANJON TARE (NIZVODNO OD s. TEPCA)

PRELUZ

8

REJON s. TEPCA U KANJONU TARE

REJON s. RUDINE NA PIVSKOJ PLANINI

s. MRATINJE I DEO VUČEVA

REJON ŠCEPAN-POLJA NA SASTAVCIMA PIVE I TARE

MAGLIĆ (GLEDAN OD s. ĆUREVA)

IZVORNI DEO SUTJESKE (IZGORI)

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

LIKOVNI PRILOZI

Branko Sotra: *KROZ KRŠ*

Božidar Jakac: *RANJENICI*

Pivo Karamatijević: *MAJKA SA DETETOM*

Dore Klemenčić: *PARTIZANSKA KOLONA*

Alenka Gerlović: *KOLONA*

Franjo Mraz: *NA PUTU*

Đorđe Andrejević-Kun: *OPERACIJA*

Zlatko Prica: *BORBA PRED KUPČINSKOM ŠUMOM*

Marijan Detoni: *U CRNOJ GORI*

Matija Vuković: *RANJENIK*

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

Komora i bolnica Prve proleterske divizije u toku Pete ofanzive

Delovi bolnice i komore Četvrte proleterske (crnogorske) brigade u pokretu na Sutjesci maja 1943

Dr Vojislav Dulić (levo), referent saniteta Druge proleterske divizije, sa dr Sašom Božović, upravnikom bolnice, i dr Đorđem Vuletićem, hirurgom, posle jednog savetovanja na Crnom Jezeru ispod Durmitora početkom Pete ofanzive

Ranjenici i zbeg prelaze Pivu kod Čokove Luke početkom juna 1943

Delovi Centralne bolnice prelaze preko mosta na Pivi, 10 juna 1943

Lekarski kofer dr Dejana Popovića koga su uhvatili i ubili četnici neposredno posle Pete ofanzive

Sanduk sa instrumentima i sanitetskim materijalom nađen u selu Zeično. Pripadao sanitetu Glavne operativne grupe VŠ. Delovi nosila nađeni na putu Dragoš Sedlo — Tjentište kuda je prošla Centralna bolnica

Kazalište narodnog oslobođenja na odmoru u pećini kod reke Pive, maj 1943

Crno Jezero

Durmitor (Bobotov Kuk)

Kanjon Tare (nizvodno od s. Tepca)

Rejon s. Tepca u kanjonu Tare

Rejon s. Rudine na Pivskoj Planini

s. Mratinje i deo Vučeva

Rejon Šćepan-Polja na sastavcima Pive i Tare

Maglić (gledan od s. Ćureva)

Izvorni deo Sutjeske (Izgori)

*

SADRŽAJ

I

Vlada Zečević: SUTJESKA 13 JUNA 1943 — — — — —	9
Milinko Đurović: OD CRNOG JEZERA DO SJETLINE — — —	21
Ćedo Kapor: UVIJEK SA SVOJIM BORCIMA — — — — —	40
Boško Đuričković: KROZ NEPRIJATELJSKI OBRUČ NA NOVE ZADATKE U POZADINI — — — — —	45
Luka Đurković: OD SUTJESKE DO GOLIJE SA POKRAJINSKIM KOMITETOM — — — — —	61
Mihailo Žugić: IZ DNEVNIKA — — — — —	66
Janko Tadić: NA ZGARIŠTIMA — — — — —	74
Danilo Jauković: DURMITORSKI KRAJ U PLAMENU — — —	79
Pero Krstajić: NA SVAKOM SE MJESTU MOGLO BITI HRABAR	109

II

Obrad Cicmil: SEDAM TEŠKIH DANA — — — — —	115
Vita Cvetković: SVI SU BILI U BORBENOM EŠELONU — — —	149
Dr Zora Goldšmit-Štajner: TEŠKI RANJENICI — — — — —	188
Dr Stjepan Štajner: RANJENICI NA KONJIMA — — — — —	195
Dr Đorđe Vuletić: U TIFUSNOJ GROZNICI — — — — —	208
Senka Vučković: ŠEST STOTINA OSAMDESET U KOLONI —	223
Radomir Burić: SIGURNA ZAŠTITA — — — — —	237
Dr Nikola Nikolić: SA PARTIZANSKIM NOSILIMA — — — —	224
Dr Safet Latifić: BILO NAS JE PETORICA — — — — —	259
Dr Irina Knežević: SA BOLNICOM TREĆE DIVIZIJE — — —	268
Dr Đorđe Klikovac: SA SANITETOM TREĆE DIVIZIJE — — —	272
Dr Marin Britvić: SA SANITETOM PRVE DALMATINSKE —	276
Labud Marković: SA EŠELONOM TEŠKIH RANJENIKA PETE CRNOGORSKE — — — — —	292
Dr Đura Mešterović: HIRURŠKA EKIPA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE — — — — —	296

Vladeta Joksimović-Kum: SA BOLNICOM PRVE PROLETER-SKE DIVIZIJE	317
Dr Ivo Herlinger: ISEĆCI SA PUTA HIRURŠKE EKIPE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE	323
Dr Žarko Mikić: U SANITETU DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE	327
Dr Marija Lompar: HIRURŠKA EKIPA DRUGE PROLETER-SKE DIVIZIJE	331
Dr Vjera Kušec: SA BOLNICOM DRUGE PROLETERSKE BRI-GADE	338
Dr Stanojka Đurić: PORED RANJENIČKIH NOSILA DO RA-STANKA SA OLGOM DEDIJER	351
Dr Vladislav Beljakov: SA BOLNICOM TREĆE DALMATINSKE	361
Krsto Grozdanić: BOLNICA ČETVRTE PROLETERSKE BRI-GADE	377
Dr Branko Kandić: SANITET ČETVRTE PROLETERSKE BRI-GADE	385
Dr Izidor Levi: SA BOLNICOM DRUGE DALMATINSKE	389
Dr Oskar Ginsberger: U SANITETU SEDME BANIJSKE BRI-GADE	397
Danica Novaković: JUNAČKA SMRT NAŠIH LJEKARA	406

III

Luka Vučinić: U POSJETI POGINULIM DRUGOVIMA	411
Dragiša Janković: U KOLONI JE BIO I MALI ZAID	419
Milovan Pejanović: BIĆE TO NAŠA POSLEDNJA ZAŠTITNICA	424
Pavle Delević: RANJENICI SA ŠTULCA	438
Veselin Bilanović: U KOLONI SA RANJENICIMA	443
Luka Božović: NA MILJEVINI	459
Dunja Vlahović: PONEKAD JE DOBRO I NEPOSLUŠATI...	466
Mira Mitrović: U KOLONI MAJKA	469
Danilo Jauković: OD TJENTIŠTA DO GOLIJE NA ŠTAKAMA	474
Krajimir Grbović: RAZBOJIŠTEM POSLE BITKE	505
Vjeko Afrić: KROZ BOJIŠTE S KAZALIŠTEM NARODNOG OSLOBOĐENJA	527
Vukašin Mićunović: PUTOVANJE PO BESPUČU	561
Mirko Milojković: MILINKLADA	588

IV

PRILOZI

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA
NA KOME SU SE DOGADAJI ODIGRALI

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

SUTJESKA III

PIŠU UČESNICI

*

JEZIČKI REDAKTORI:

Stevan Kojić, Stana Stanić, Miodrag Živanović

*

TEHNIČKI UREDNIK

major

Slobodan M. Mitić

*

KOREKTORI

Danica Glumac, Vera Đurić, Veljko Aleksić

*

Dato u štampu 1959

Štampanje završeno oktobra 1959

ŠTAMPARSKE GREŠKE
U SUTJESCI III

<i>Strana</i>	<i>Red</i>	<i>Stoji</i>	<i>Treba</i>
28	6 odozgo	šupčicu	šipčicu
48	8 odozgo	to	izbaciti reč to
86	22 odozgo	gušenje	gušanje
311	21 odozdo	Cvetković	Cvitković
312	17 odozgo	Vrapče	Vrtoče
312	19 odozdo	popaljenom	polomljenom
341	8 odozgo	i ogorčenim	o ogorčenim
341	17 odozdo	pored	pred
359	21 odozgo	ostala sam	ostala
450	21 odozdo	zato	zašto
463	2 odozdo	Blaž	Blažo
482	17 odozgo	Vučevu	Vučeva
502	4 odozgo	klan	plan
538	19 odozgo	ostario	ostvario

U Sadržaju likovnih priloga i fotografija ispraviti:

- na početku imena autora likovnih priloga dodati: *Branko Sotra: Kolona (drvorez);*
- u Sadržaju fotografija brisati *Durmitor (Bobotov kuk).*

